

ГЕРЕХОВА болн В. Г. ЭРДЕЛИ

ГЕОГРАФИЙ

ЭКЛЦ ШКОЛИН УЧЕБНИК

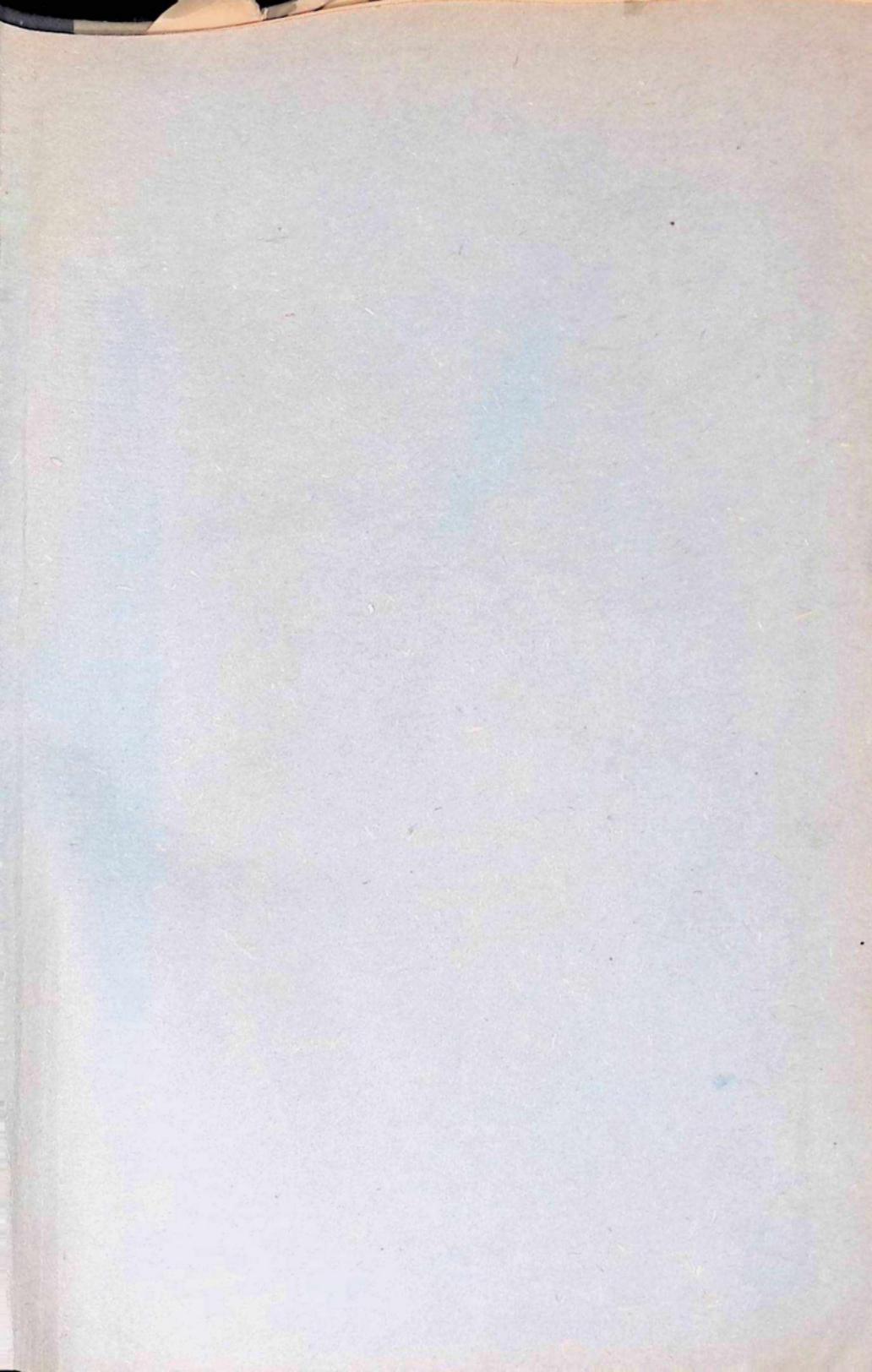
БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТ
ВОССТАНОВЛЕНИЯ
Академии Наук
СССР

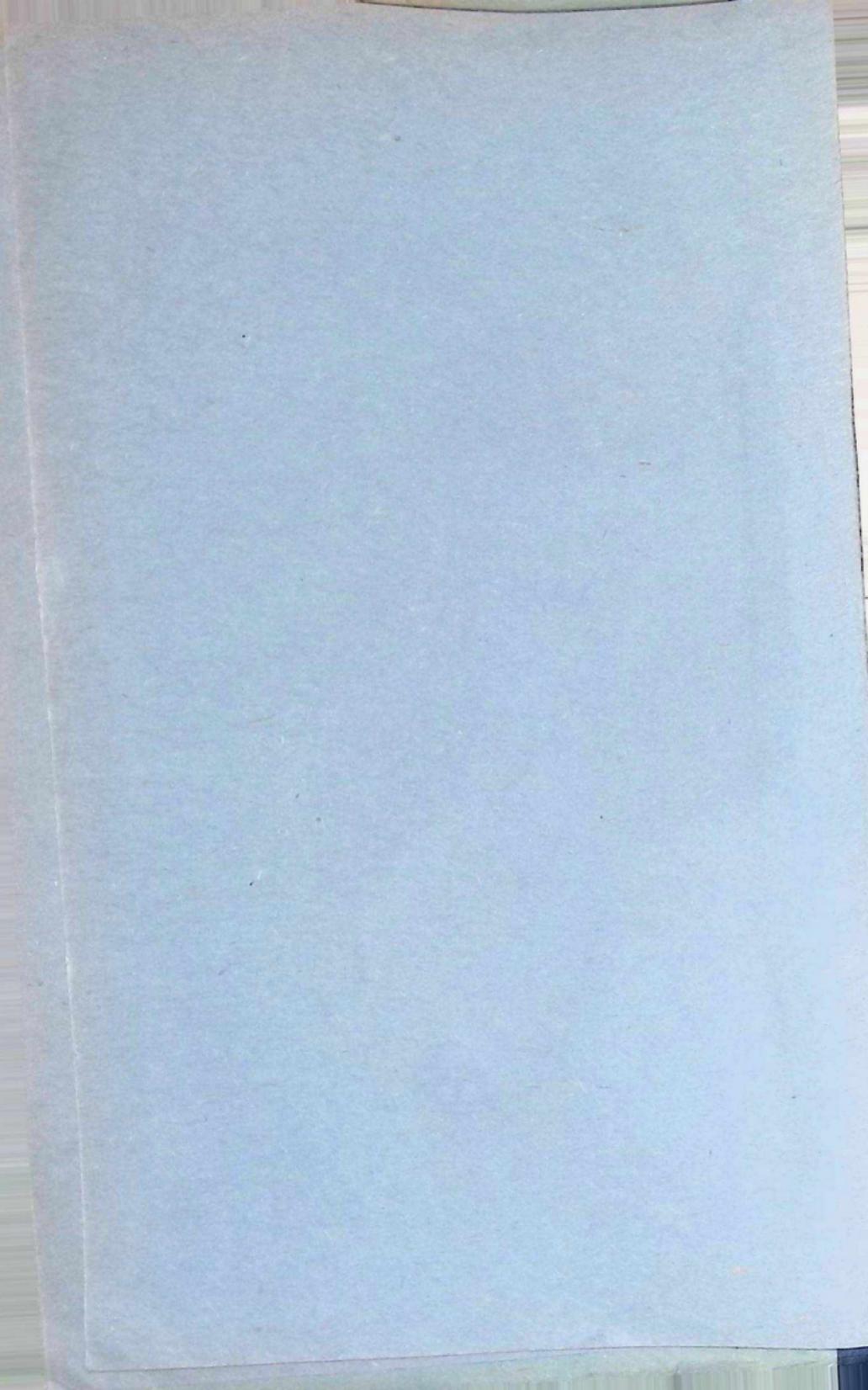
ХОЙРДГЧ ХҮВ

Үний 1 арс. 55 ден.

ХАЛЬМГ ГОСИЗДАТ
ЭЛСТ — 1938 дж.

М $\frac{к-и}{24}$ ех в.

Л. Г. Терехова болн В. Г. Эрдели

Солон
Лонг
112

Географий

Хойрдгч хув

ЭКЦИН ШКОЛИН
ДӨРВДГЧ КЛАССИН УЧЕБНИК

Орчуулгынъ Хальмг АССР-ин НКП батрас

Дөрвдгч гарц

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
Академии Наук
СССР

Хальмг Госиздат
Элст 1938 дж.

Советск Социалистическ Республиксин Союз (СССР)

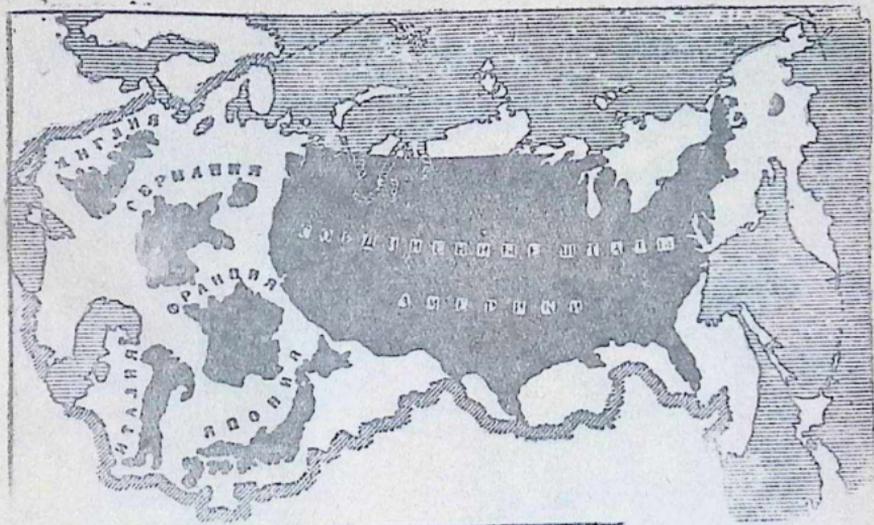
1. СССР ГАЗР ДЕЕР ЯМР СҮҮРТÄ БÄÄНÄ

Советск Социалистическ Республиксин Союз (СССР) восточн өрäl мөгълцг деер, делкән хойр хүвд — Европд болн Азийд бәädм. /

Глобуст болн өрäl мөгълцгин карт деер — Европ болн Азий олдж автн.

Европ болн Азийн алык аныгднь СССР бәähиг олдж автн. /

Советск Социалистическ республиксин Союз — газр деер бәäh äмтин ик орудин негнь болдж тоолгдмн. /

СССР-ин площадь äмтин ик капиталистическ орн-нутгудин площадьс хол ик.

Советск Союз äмтин бәärлдж бәäh газрин зургъан кесн нег хувинь эзджәнä. / Советск Союз нарн шингъх үзгäc

нари гарх үзг күртл 10-н миньгън километр газр эзджәнә.
Ар үзгәсн өмн үзг күртлән 4¹/₂ миньгън километр газр
эзджәнә.

СССР-ин картд нари шиньгх үзгин меджәгъяр бәädг Минск
балгъсн, нари гарх үзгин меджәгъгъяр Японск тенъгсин эрг деегур
бәädг Владивосток балгъс олдж автн.

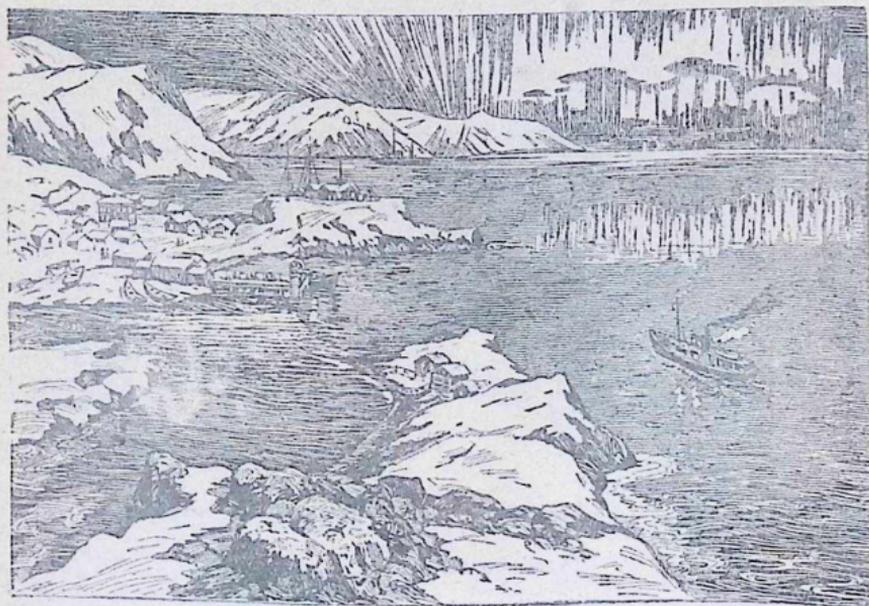
Эн балгъсд хоорндагъур бәädг төмр хаалгъ олдж хәләти.
Хурдар гүүдг поезд эн хаалгъиг 13-н хонгт гүүдг гарна.

СССР-н Европейск болн Азиатск әнъгс нег-негнәсн
Уральск уулсар, Урал голар, Каспийск тенъгсәр болн
Кавказск уулсар салгъгдна.

Картар СССР-ин Европейск болн Азиатск әнъгсннә олдж
автн.

Европейск *границы*
Тенъгсин меджәс
е раздѣл

✓ /Карт хәләти: мана Союз аль бис үзгәсн тенъгсмүдәр
бүслгддж. /Тер тенъгсмүдәр дамждад СССР талин орн-
нутгудла хулд кенә.

Баренцово тенъгс.

Союзин ар үзгәр кесг минъгън километрт *Северный Ледовитый далагъар* бүслгддж. Энүг киитн пояст бәädгинь меддг бишийт. Эн тенъгсин ик зунь үвл зун уга мөсәр бүркәтә бәänä. *Северный Ледовитый далагъар* керм йовхд тер мөсд икәр саалтг болна. *✓ мөсәтәр, мәмәхә.*

Зуг барун үзгин *Кольск* тоха арл болн *Новая Земля* гидг арлмудин хоорндагъур *Северный Ледовитый дала* зәрм газрарн мөснәс ил болна. *✓ сөздөмдү* Эннъ — *Баренцово* тенъгс. *✓ сөздө* Иигәлән *Атлантическ далагъас Гольфстоим* гидг дулан урсхл ордмн. *✓ мөхөдүг* Эн урсхл *Баренцово* тенъгст ик дула өгәд, зунә цагт мөсдиг ик холд северүр гаргъдмн. *Баренцово* тенъгс үвлин бийднъ *Кольск* тоха арлин өөр көрдмн биш.

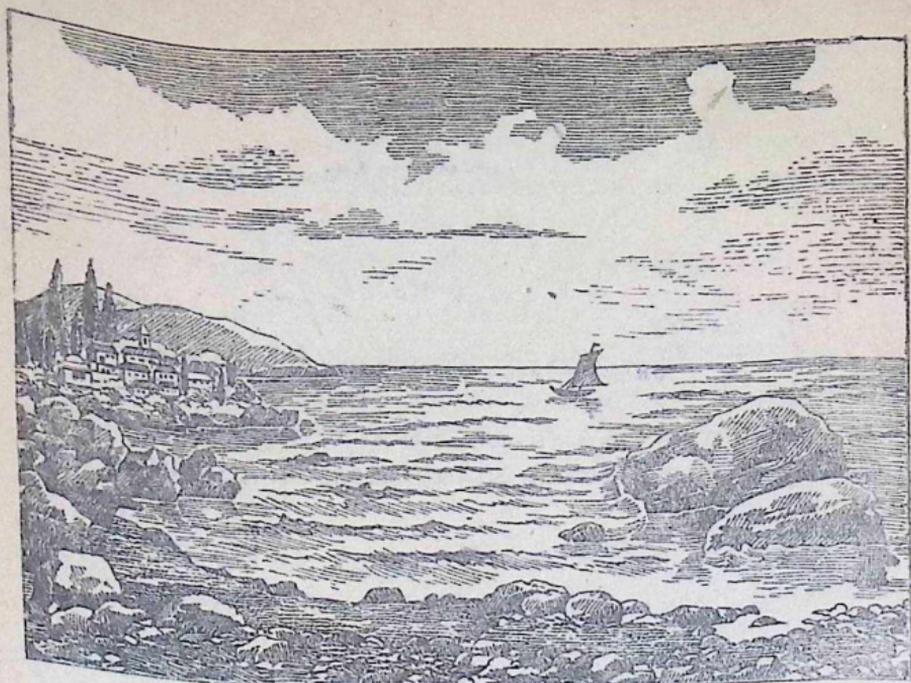
Баренцово тенъгсәс өмәрән газр малтад орсн *Белое* гидг тенъгс бәänä. Энүнүр дулан урсхл орхш, тегәд эн үвлин өрәлд мөсәр бүркәтә бәänä.

СССР-ин барун үзгт *Балтийское* тенъгсин *Финский* залив ордж меджәлнә. Энүнәс Западн Европин *Германий*, *Англий* болн *Франций* ордуд орхд тенъгсин өөрхн усн хаалгъ бәädмн. *✓ нүдә* Эн *Финский* заливд ик олн кермдүд ордж ирнә, тедн талин орн-нутгас эд-товар авч ирәд, манат хәрү авч одна.

Союзин Европейск әнъгин өмн үзгт *Хар* тенъгс бәänä. Эн тенъгс көрдгө, дулан тенъгс, энүгәр бас йилгъл уга талин орн-нутг орнавдн.

Хар тенъгсин ар үзгәс тенъгсүр *Кольск* тоха арл орна; хәр *Азовское* тенъгсиг *Хар* тенъгсәс эн салгъдж бәänä. *✓ мөмә*

Союзин зүн үзгин меджә *Тихий* далан тенъгсмүд болдмн; *Берингово*, *Охотское* болн *Японское*. *Берингово* *Охотское* хойр тенъгсмүд *Камчатк* тоха арлар салгъднә. Эн тенъгсмүдәр керм йовхд мөсдүд ик саалтг болна. *Охотск* болн *Японск* тенъгсмүдин хоорнд *Сахалин* гидг арл бәädмн. *Сахалинә* ар үзгнъ — *Советск* Союзин, өмн

Хар тенъгс.

Ўзгнъ—Япона. Эн тенъгсмүдас ик чинртанъ Тихий да-
лагъур гардг Японское тенъгс.

Дамилгън. Контурн картд кѳк карандашар СССР-ин
тенъгсин меджас темдглтн, Советск Союзин арлмудин, тоха
арлмудин, тенъгсмүдин нердинъ бичтн. Теднй нердинъ болн альд
бййхинъ медж автн.

Картд Финск заливас Англий ордг тенъгсин усн хаалгъ
узълтн.

Картд хар тенъгсас Франций ордг болн Владивостокас
Японий ордг тенъгсин усн хаалгъ узълтн.

Мана меджйгъяр захлцдж бййх орн-нутгуд

(Меджйгъяр бййх орн-нутгуд).

СССР-лй ѳбрхн бййх орн - нутгуд: барун узгин
меджйгъяр—*Финляндий, Эстоний, Латвий, Польша,*
Румыний; ѳмн узгин меджйгъяр—*Турций, Иран*
(урднъ Персий гидж нерйдгдг билй), *Афганистан,*

Китд, Тувинск народн Республик, Монггэлин народн республик, Япона даджрлгънд бääх Маньчжурий болн Корей, аш сүүлднь Сахалин арлд бидн Японла захлцнавдн.

Картд тер орн—нутгудиг олдж автн.

Нарт орчлнъ деер бääх орн—нутгудас ганцхн СССР-н йоснь кōдлмшч классин болн кўч-кōлсәрнь бääдг крестьян улсин гарт бääнә.

Советск Союзин кодлмшч—крестьян улсин йосн-коммунистическ партин гардврар *нарт делкән олн келн әмтн ни—нишцнзгзү бääхин тōлә нарт орчлнъд ор ганцхарн зүткдз ноолддз йовх йосн.*

Советск Союзин олн әмтн дә хәәджәхш, болв эврәннь социалистическ государстван харсхд оньдинлән болн дурта цагтан белн бääцхәнә. Улан Церг Советск Союзин меджәг ик чанъгъ кевәр хардж бääнә.

Дамилгән. СССР-н контурн картд улан карандашар газрин меджә таттн, меджәгъәр бääх орн-нутгудия нердинь бичтн.

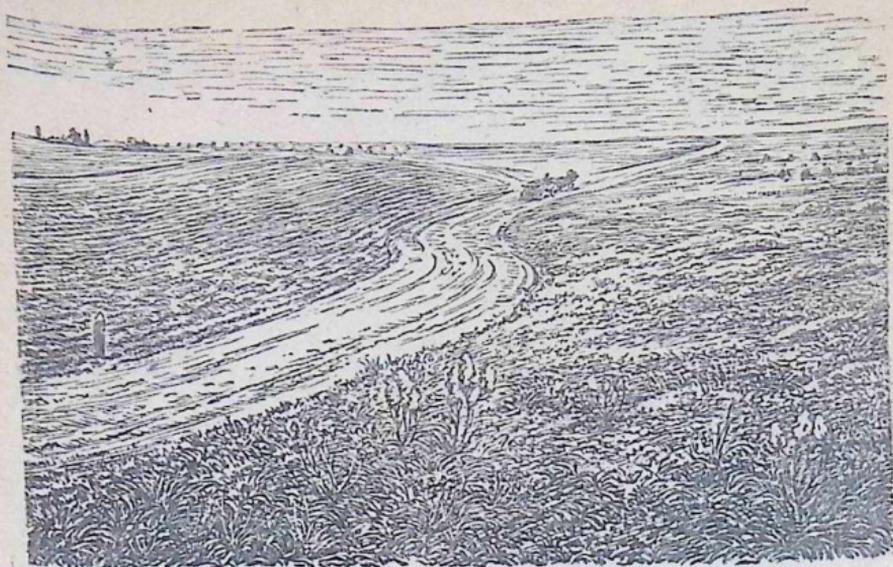
Газрин дееркнь.

СССР-н физическ карт шинджләд хәләцхәтн. Картин ик зунь ногъан онъгтә ширәр будата. Эннь СССР-т дора газр икинъ медүлджәнә.

Картд гурви ик дора газр темдглгдсн бääнә: *Восточн-Европейск, Западно-Сибирск* болн *Туранск.*

Картин ногъан онъг заагар зүсн-зүл газрмудар цегән шар онъгтә ширәр будгдсн газрмуд үзгднә. Эннь—ōдлм газрмуд: СССР-н Европейск әнъгднь—*Средне-Русск* болн *Приволжск*, Азиатск әнъгднь—*Средне-Сибирск.*

СССР-н өмн үзгин болн зүн үзгин меджәгъәр утднь кōбгъад гилтә, ташр деернь СССР-ин Европейск болн Азиатск әнъгин хоорндагъур күрнъ онъгтә өргн татазд йилгърдж үзгднә—эднь уулмуд.

Тегш газр.

СССР-ин Европийск аңгд *Крымск* уулс бääнä.

СССР-ин Европеск болн Азиатск аңгсин меджägгяр — *Уральск* болн *Кавказск* уулс бääнä. Афганистанла болн Китдлä залгглдсн меджägгяр-уулта орн *Памир* болн *Тянь-Шань* уулс бääнä. Китдин болн Монгггдин меджägгяр — *Алтайск* уулс бääнä.

Далшлггн. Физическ карт деер келгдсн дора боли бөдм газрмуд, уулс үзүлсн деерән, темдггдг меддж автн.

СССР-ин физическ картд „Уулс ямр бндрв гидж дүнвүүлсн темдгүдинь“ шиндждг, уулин бндр орас олдж автн.

✓ *мөлийн*
/Эрки голмуд болн нуурмуд./

СССР-т ик голмуд дала. Эднä зärmнь бөдм газрас, зärmнь уулин ораггас эклцән авч гүүнä.

|Картар хäläхлä, Советск Союзин голмуд Союзин эргмд бääх тенггсмүдär аль ^{бис} үзгäс гүүдж орна. |
разни

Северный Ледовитый далаггур — *Северная Двина*, *Пенора*, *Обь*, *Енисей* болн *Лена* голмуд гүүдж орна. Охотск тенггсүр ик уста *Амур* орна.

Хар тенъгсүр *Днепр* гол; эн гол деер Днепровск
электрическ станций тосхгдсми.

Днепрäs зүн бий талкшан Азовск тенъгсүр *Дон*
(Тень) гидг гол орна. / Зуна цагт эн гол икәр хәрднә;
тегәд чигн кермдуд йовхд ик саалтгта болна. /

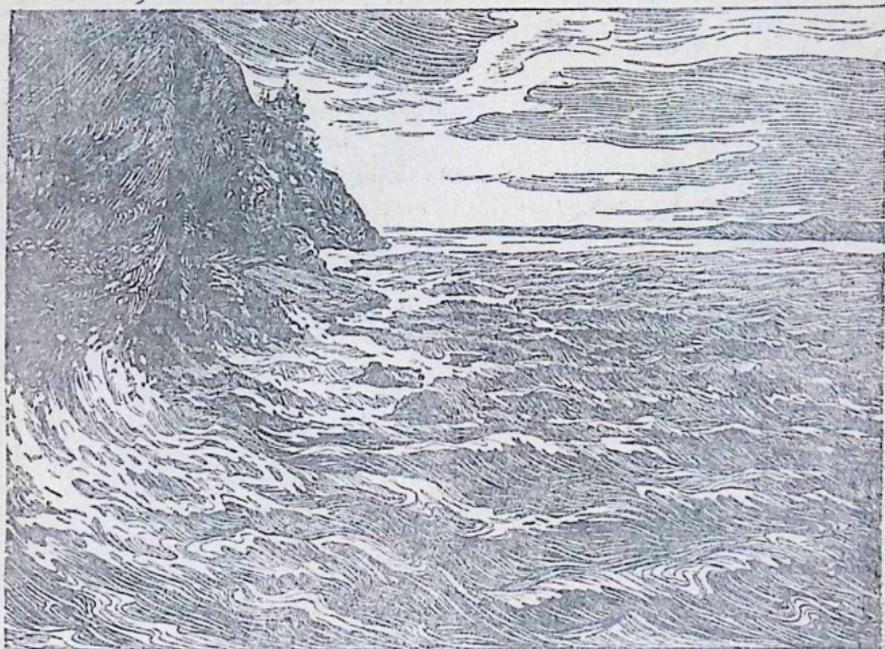
Каспийск тенъгсүр Союзин Европейск анъгин хамгин
ик гисн *Идәл* (Волга) гол гүүдж орна. / Ик оln орн
голмуд эн голур гүүдж орцхана.

Теднäs хамгинь икнъ *Ока* болн *Ками*.

Финск заливд ахр бийнъ, болв өргн, дүүрнъ устә
Нева гол гүүдж орна. /

Картд эн голмудиг олдж [автн. Альдас экләд, хамаран
гүүдж ордгинь шиндждж автн.

Советск Союзд ик оln нуурмуд бәәнә. / Цевр цегән
уста хамгин ик нур; Средне-Сибирск тегш өөдмд бәәх.

Байкал нур.

түн Байкал болн СССР-ин Европейск аңгыин ар—барун
халхд бääх *Онежск* болн *Ладожск* нуурмуд.

Давста нуурмудас хамгин ик гисн *Каспийск* (Көк) болн
Аральск нуурмуд. Эдниг йириндән тенъгс гидж нерәднә.

Картд эи нерәдгдсн нуурмуд олдж авти.

Дамшлгън. Контурин картд деер нерәдгдсн голмудин,
нуурмудин нердинь бичти.

Теднә нердинь болн альд бääхинь тодлдж авти.

Контурин картд нерәдгдсн голмудиг альдас эклцән авсинь
чылгч күртлнъ көк карандашар татчкти. *авсн.*

Голмудин эклц болгънд голин неринь бичти.

Деер нерәдгдсн нуурмудиг көк карандашар будти эс гидж
зурдж оркти.

Контурин карт гисн юмб, ягъдж түүг белддв.

Голмудин, тенъгсмүдин болн ори-нутгудин эс гидж газрин
салу аңгысиг нерәдлгъинь бичл уга, дүрсинь гаргъад зурсн
картиг контури карт гидж нерәддмн.

Географическ картиг сәәнәр медхин кергт контури картар
сурх кергтә; терүн деерән зүсн зүүл темдгүд болн нердинь бичх
кергтә.

Контурин картиг эврән кехд юмн биш. Географическ баахн
карт азад, терзин шилд наагъад бәрх кергтә. Картин деерәгъур
цевр цаас тавх кергтә. Кемр шилд герл сәәнәр тухсла, тер
цаасид картин эрән ивт узгдх. Тер цагт тегәд карандашар зурад
авх кергтә.

Талдан болхла, нимги цаасар эс гидж коперовальн цаасар
картиг буулгъдж авч болна.

II. СССР-ин орчлнъгин болн олн äмтнä джиргълин бäädл.

СССР ар үзгäсн öмн үзг күртлän 4^{1/2} минъгън километрт татгдäд оч. СССР-ин ар захнъ полярн тöгр-гин цаад бийднъ бäänä, киитн Северный Ледовитый далагъар угъагддж бäänä, тегäd климатнъ киитн болна.

СССР-ин ик зунъ дундин пояст бäänä. СССР ар үзгäсн öмн үзг күртлän кесг минъгън километрт таггддж одси учрар орчлнъгин бäädлнъ улм—улмар онъгдарад йовна.

Киитн поясин үвлин күчтä киитн öмäрлхлärн улм—улмар күчнъ багърад йовна. Климат киитн болснасн джöбрäд, дундин-киитн климат болад, дäкн дундин болад, улм öмäрлхлärн дундин-дулан болна.

Иим бäädлтäгъар СССР-ин климат ар үзгäсн öмн үзг күртл сольгдна.

Климатин сольгдлгъар ургъмл болн агъуред бас сольгдна.

СССР эврäннъ орчлнъгин бäädлär болхла кесг äнъг полос эс гидж зон болдж йилгърнä.

1. ПОЛЯРН ЗОН

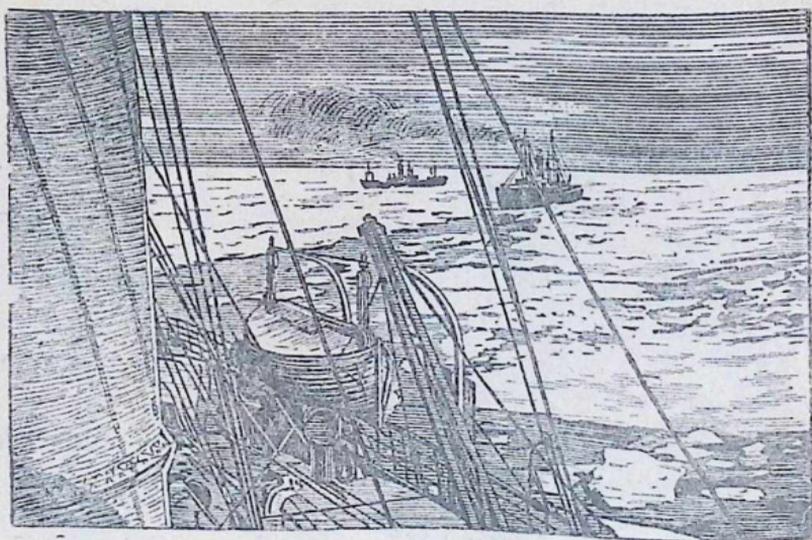
Глобустан болн картин полушарт хäläхлätн Европ, Азий болн Америкин ар үзгин эргär, северн полюсин эргид Северный Ледовитый дала кесг минъгън километрт даладдж урсна.

Европ Азий хойран ар үзгин эргär Северный Ледовитый далад бääх арлмуд цугтан гилтä Советск Союзин.

Тернь—Советск Союзин амтсин ар үзгин хувнь, СССР-ин полярн зон.

Полярн зона природ дегд догшн болна. | ^{сурвалж} | Үвлин цагт эн газрар кесг сардан нарн гарл уга, полярн сө болна. Кольск тоха арл ар үзгин эргәр ним сө 2 сард болна, Новая Земляд—4 сард, северн полюст—өрәл джилд болна.

Зуна цагт нарн кесг цагт сул уга—полярн өдр болна. Зүгәр үдин кемд ик деер тер гархш, тер төләдән чаньгъ халу өгхш.

Северный Ледовитый далад.

Үвләр. Энъ зах угагьар алдәрән болв чигн зүси зүл үзгән мөсн көдә үзгднә.

Далаг элдв ик мөсн тег бүрkdж. Даньгин көндрл-

дәд, нег негән шахад урсцхана. Ик ә гаргъад,
тачкндж үүрлдәд, элдв ик сөнъ — „торосы“ боллдад
бәәцхәнә. ^{у на урало редешы}

Ик догши кинти болад, цасн шуургън шуурад бәәнә.
Полярн сөөгъин харнъгъу эклдж болад нег сар болджана.
Аль чигн джиргъл мел такчг болв. Амтә тоотнъ бултдж
олв.

Зуг зәрмдән цагъан аю мөсн кōдәгъәр йовна.

Зәрмдән тенъгр тинигъад, мөсн кōдә сарин герләр
цәәгъад гилвкәд бәәнә. Тер заагтнъ полярн гилвклгън
тенъгрт генткн ^{у вепхиворты} падрад одна.

Зунар. Кесг сардан нарн сул уга бәәнә.

Далан деерк мөснъ экләд хәәлнә. Мөсн тег үүрәд,
кемтрәд, зунин туршар далагъур урсад йовцхана.

Мөсн деер хавс нарнд ээврләд кевтцхәнә. Барен-
цово тенъгсәр маш икәр зеллдж треска, мә боли нань
чиги загъсуд цувна.

Новая Землян хадта эргтә кōвәсәр моржмуд идшлнә,
Авин эргәр—тул (кит) үзгднә.

Өрәл шарин картд Северный Ледовитый далан СССР-т ордж
әнвгпнъ олдж автн.

Баренцово, Белое, Карское тенъгсмүд олдж автн.

Полярн арлмуд.

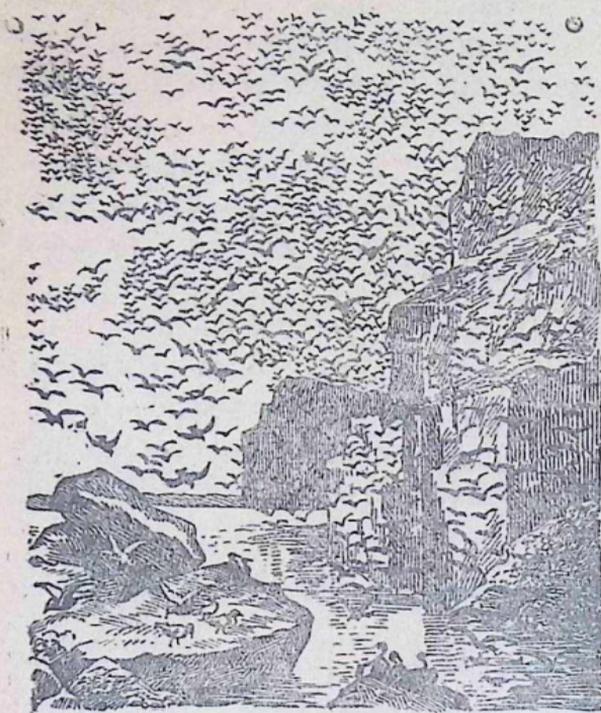
Мөсәр бүркәтә Северный Ледовитый далан мөсн
деегүр ик боли бичкн чигн оли арлмуд өдән гарч
үзгднә.

Джилин өрәләс икнъкнъ үвл болна, арлмуд йилгъл
уга далата хамдан мөсн боли цасар бүркәтә бәәнә.

Зуг 2—3 сард орчлнъ невчк сергнә. Мөсн илдж
гарна. Зәрм газрмудар шим-шүүсн уга өвсн ургъна:
лишайник, мох, ик-ик цецгәтә полярный мак, незабудкс,
колокольчикуд.

Эргин хамрмуд деегүр ү түмн өлн шовуд нисдж
ирцхәнә. Нааран үр кехәр гаги, гагармуд боли чайкс

нисдж ирцхәнә. Эднә үүрмүднй зәрм газрарн кесг
дуунад одна. Хамр деегәр үүли метәр бүркәд джирн
дживә шовуд нисцхәнә. Шовуна дун агъариг дүүргәд

Шовуна базр.

күн бәәршддж бәәдг болв.

Новая Земляд.

СССР-ин картд Новая Земля арл олдж авти.

Түрүн бүүрлсн улс. Новая Земля тал-ненцир анъгъуч-
ир ирәд! джирн джил болджана—гер-бүлтәгъән боли

үүрмүдтәгъән Фома Вылк түрүн болдж ирсмн.

Эди эрг деер гарчкад, дакн хамр деер гарв.

Вылк эргмднй хардж хәләв. Цасар бүркәтә хар
чолун уулс боли анъ—загар мох ургәдж... Амтә нег

бәәнә. Иим газ-
риг тер шууга-
гъарнй шовудин
базр гидж нерәд-
нә.

Болв полярн
арлмудар зун ахр
болна. Цаси болн
мөсн күцс хәәләд
уга бәәтл, дакн
хәрү киити болна.
Шовуд хәрү өмә-
рән нисдж одцха-
на, удл уга шинәс
үвл болна.

Полярн арлму-
дин орчлнй дегд
догшн.

Зуг шидрхи энд

чигн юмн уга... А-чимән чигн уга... Аамштгә болад
бәäv.

Хәрү хәрлхәр седжәгъяд, эрг деер нурджах нег
гер олдж авад, хәрү йовдган зогсцхав. Газрнь анъгъуч-
лхд эвтә бәәдж: нааран олар хав ирдг бәәдж, уулсар
болхла, песецмүд боли зерлг бугъ-марл ишилдг бәәдж.

Эн анъгъучнр дала анъ бәрдж авад, хәрү газрадан
йовхар седцхав.

Хәрү газрадан Вылк эврәннь гергтәгъән күүкдтә-
гъән, үүрмүдтәгъән йовшго болдж гарв. Шин гер бәрдж
авцхав. Эдлвр хот боли дәр элвг билә.

Ўвл ирв. Тенъгс мөсәр бүркгдв. Нарн гардгн
уурад, салькн чанъгърад, пасн шуургън шуурв. Төгә-
лнъдән паснд даргдв. Гер паснд даргддж оден
гилтә билә—трубагъар дамждад гарх кергтә болв. Аюс
теджәл хәәгъяд кесг дакдж герүр бөрдәд ирджәв. Болв
аль чигн юмнас күндн киити боли харнъгъу билә.

Вылкин үр хаврин нар күләдж чалл уга—үкж
одв.

Тиигә бәәдж нари гарв. Хавр эклв. Тенъгсин мөсн
көндрв. Мөсн деер ээврлхәр хав гардг болв. Шовуд
нисдж ирцхав. Уулас усн шуугад гүүдг болв. Вылк йир
элвгәр тенъгсин анъ-шову бәрдж авв.

Ардк улсан санад ирв. Эрг бәрәд тедниг хәәгъяд
гарв. Болв хама чигн кениг чигн олсн уга.

Ўвл болад өнъгрв. Дарук хавртн Вылк тундрас
ирсн анъгъучнрла харгъв. Эврәннь анъгъучлдж олсн
олзан эднд хулдад, теднәс бу, дәр, теджәл элвгәр авв.
Тер анъгъучнр хәрү тундртан ирәд, тер Новая Земляд
анъгучлгън сәәнинь боли Вылкин энд анъгъучлдж бәәхинь
келцхав.

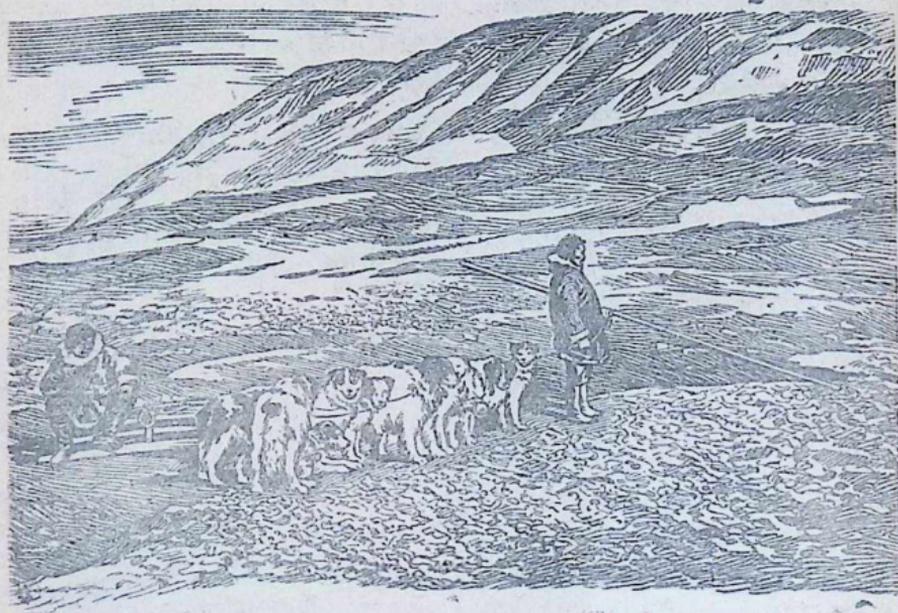
Терүгинь сонъссн угатя ненцнр тиигәлән нүүлдцхав.
Иим кевәр эн Новая Земляд түрүн селән бүрдсми.

Шин бүүрлсн амтс артель бүрдэгдэд, Вылкийг
эврэннь старостд шииддж.

Новая Земляд түрүн болдж бүүрлсн амтс ик
түрмджтэ билэ.

Эднэ кесгнь—цынга гемэр, уснд орад, харгънад
үкцхэв, зэрмснь мөснд дэвргэд, зэрмснь мөснд цокгдв,
зэрмснь сөнъ деер үлддж тенгсүр ордж үкв.

Новая Землян джиргъл ямр кевэр хүврв. Октябрьск
социалистическ революцин хоон Новая Земляд
джиргъл дегд икэр хүврв. Ода болхла тер газртнь
школа, больництэ кесг поселкс тогтв. Арлин бээрн
улс артель тогтохав. Маторн онъпар тенгсин
ангудиг анггучлдг болв. Загъс болн шовуд бэрцхэнэ.
Шовуна бндг цуглуцхана. Анггин арс икэр олцхана.

Новая Земляд.

Нааран кермд ирцхэнэ. Новая Землян бээрн амтст
аль бис кергтэ теджэл, дэр; бу авч ирд, эднэс үнтэ
анггин арс, загъс болн өкк-хоргъ авч хэрцхэнэ.

Кесг радиостанций тосхгдв. Ода болхла Новая
Землян амтс Союзин дурта газрла залгълддж чадхн.
Исследовательск станций бүрдэгдв. Эн станций Новая
Земля ямаран орчлнъята бääхинь шинджлнä.

Новая Земляд бääршсн олн амтст бääх бääдл джир-
гълин совет бүрдäдж бääнä. /Советин ахлач Вылки-
нähнä тохмад кун.

Полярн салгин эдл-аху.

СССР-ин полярн зонд тенъгсин загъсн, анъ, шовун
дегд элвг.

Тер дала зöбриг эдлхд советск правительств
полярн салгин эдл-аху ясдж öргджүлддж бääнä.
Загъсна болн анъгъучсин колхозмуд бүрддж бääцхәнä.
Загъсна баз тогтдж бääнä. Баз болгън салгин арвад
кермтä болцхав. Салгудт дөнъ болдж мөс хамхлдг ик
кермс, ледоколмуд, аэроплан, радио олзлгдна.

Мөс хамхлдг кермәр хавмуд анъгъучллгън.

Хаврин нарна дулан ээврт, цегән ценъкр мөсн деер
хав бийән ээгъад кевтнä. Эдн кесг минъгън. Хая-хая нег
хävргъән сольдж көлврлдäд, нарна ээврт кесг частан
унтад кевтцхәнä.

Зуг даслтта көгшн нег хав харул болад унтхш.

Ик деегүр самолет нисв. Эн прмыслов ледоколин
разведчик. Хавин кевтх кевтр олдж авхларн, мөс
хамхлдг кермд тер кевтр альд бääхинь радиогъар
сонъсхна.

Цаг түдл уга мөс хамхлдг керм үзгднä. Хавмудиг эс
үргäхин кергт кевтрäс зöвәр ууджмд зогсна. Анъгъучнр
цагъан халат өмслдäд, мөсн деер бууцхана. Ä-чимән
угагъар хавмуд тал гартан буута гетлдäд одихана. Мергн
хадгнь өмн йовна. Харул болджасн хавиг төв халгъар
толгъагъарнь хагъад унъгъана.

Хавмуд анъилгън.

Тер цагланъ анъгъучнр уралан зүткәд, түргн халгъарн цаг түдл уга зуугъад гар хав хадж унъгъана. Анъгъучнр улм уралан дāvрцхәнә. Анъгъучнрин дару хурадж авдг улс йовна. Гартан ик утхта йовцхана. Эдн алгдсн хавас арсинь боли өөкинъ өвчдж авцхана.

Мөс хамхлдж керм өөрддж ирәд, олсн зөөриг ачдж авад, дарук кевтрүр ^{залецка} одна. Түүнә тускар радиогъар летчик зәнъглчкв. ^{юлелья} ^{урацна}

| Загъсна салгуд. |

Кольск тоха арлин ар үзгт кесг анъг газрар загъс анъндг улсин бүүр боли загъсна баз энд-тенд бәәцхәнә.

СССР-ин картд Кольск тоха арл олдж автн.

Нааран дару дарунъ гилтә джилктә болн ^{дэкоп} моторта кермд ирдәд, хайлдад, ^{заливд} зогсцхана. Зәрмнъ загъс авч ирхлә, зәрмнъ теджәл-тетклән ^{шоптаси} болн сеетк-урхан авад, анъилгънд гарцхана.

^{скасци}

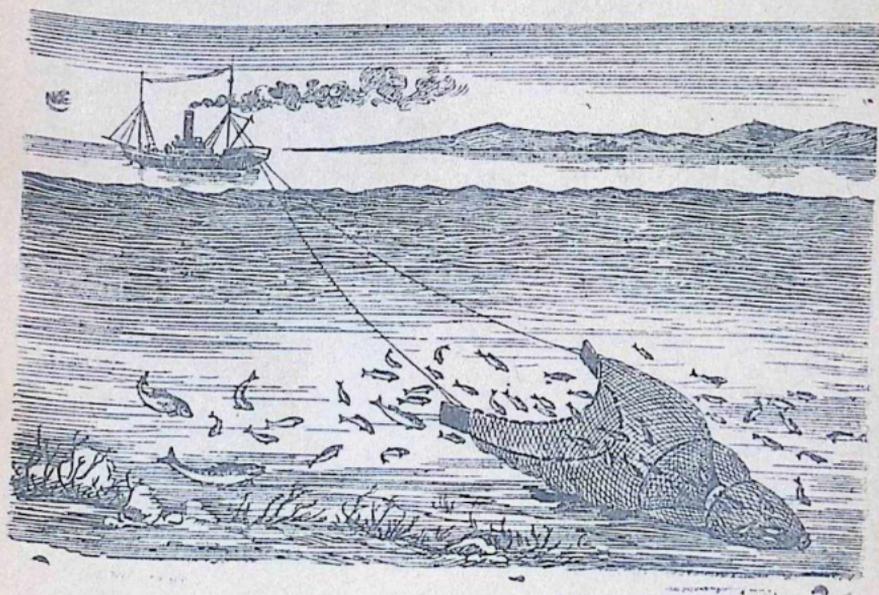
Загъсна йовуд болси цагт загъсд збблгън зогсл-
тан уга болна. Пристань деер гаргъад, бочкд тевкрлдж
тävчкäd, давс цацад бел кечкäd, складур йовулна.

Треска загъси йирин йовхларн багар örgндän боли
утдан кесг дуунад зä авч йовна. Тер кевär мä чигн бас
йовна. Эдн эрг бärдж йовад, номгън тövшүн заливсар
орцхана. Орлгънлань хамднь ик шүүлгär аминь ббглад
утхурар, мишгär эс гидж суулгяр утхад авцхана.

Загъсиг давслна, хатана эс гидж утанд бärнä.

Тер дотрас загъс икär бärлгън траулерар бärнä.
Советск шин траулер—усн деер кбвдж йовх завод.

Эн треск бärх биш, түнүг эд-бод кегъад боли
хот кегъад гаргъна. Траулер тенгсүр гарлгънларн
хамдан радиогяр, бас эн цаглань тенгст йовх трау-
лермудла залгълдад, загъси ягъдж йовдж йовхинь боли
альд элвг бääхинь меддж авад, капитан ангънх газран
темдгнä.

Траулерар загъс ангългън.

Траулер темдглсн пунктан темцэд гарна. Тенъгсин уснд, тралан (онц сеетк) хайна. Керм гарч йовснас авн эклэд загъс анънлгън эклнә.

Час дүнъгәд чирдж йовад, тралиг блокар деешән өргәд, палуб деер бәрсн загъсиг асхна. Тралиг час болгън өрглгъндән минъгәд шаху килограмм загъс тач авна.

Загъсиг эд бод келгън эклнә. Көдлмш зогсятан уга даралддж кегднә. Нег матрос ик вилкәр трескиг тач авад, халагъар халдж хадсн стол деер гаргәд өгнә. Хаджудкнъ сүкәрн эвтә чавчлгъар загъсна толгъаг чавчад хайна, толгъасинь чавчкксн загъсн гилгр стол деегүр дошад одна. Эднъ шүүрч авад, эвтә керчлгъар элкинъ ярад, дотринь авад, загъсиг цеврлнә.

Загъсн гарас гарт орад йовна. Арсинь салгәдж авад, хойр анъг кеччкәд, нургъна мөөрсинь тач авна. Загъсна джөөлн газринь давслад, дора трюмд илгәнә.

Эднъ траулер дотран, загъсна яснас гуйр, трескән элкнәс бийд олзта болн эмнлгънд ордг загъсна тос хәәлдж авцхана.

Северн тенъгс хаалгъ

Мана Союзин хол ар үзгт орчлнъгин ик зөөр бәәнә. Ик өргн татасар кесг минъгън километрт ик урд цагас нааран ө-шугъу модн ургъна, энүн дотр үнтә арста анъгуд элвг. Кесг анъг газрар нүүрс, нефть, графит болн талин зөөр олсн бәәнә.

Тундрин болн тайган түрмджтә у элвг тег, ө-шугъу модар дамдждж, тер зөөриг ягәдж авч гарч болхмб?

Советск Союзин карт хәләцхәгъит. Союзин ар үзгиг кесг газрар ик уста голмуд таслад, эврәннь усан, ар үзгин полярн тенъгсмүдәр авч одна. Зуна цагт тер тенъгсмүдәр дамдждж, Союзин ар халхин хамгин хол гисн пунктмудт болн талин газрмудт күрч болхмн.

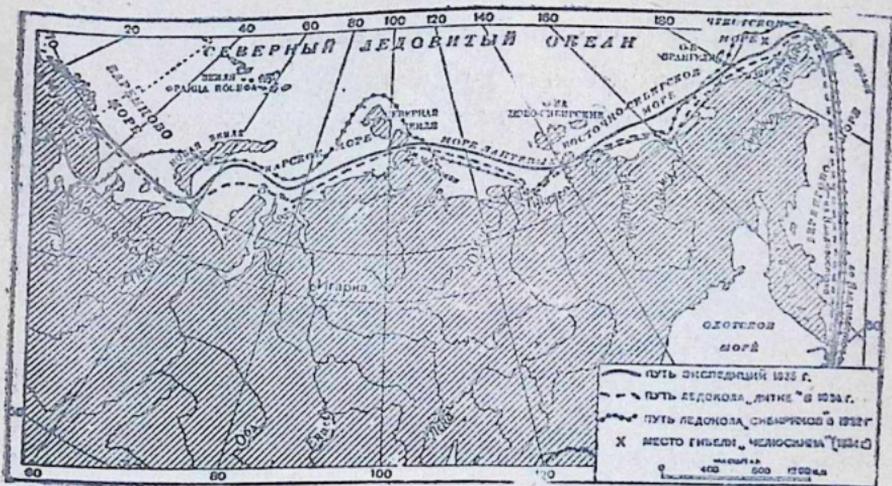
Болв ар үзгин полярн тенъгсмүдәр кермдүд йовхд ик аамшгтә. Мөснд хавчгдад кесг кермдүд чивсмн. *полюсдә*

Советск правительств тер тенъгсмүдиг сәәнәр шиндждж медж авад, СССР-ин ар халхар утднь дахулад, аамшг уга тенъгсин хаалгъ гаргъх ик төр тәвв.

Тер учрар джил болгън мөс хамхлдг ик күчтә кермдүд болн самолетмудар экспедиций илгәнә. Эдн полярн тенъгс шинджджхәнә. Нег зун дотр мана Союзин ар үзгин эргәр Ледовитый далаг советск кесг экспедиций йовдж гарла.

Арлмуд болгънд, полярн мөсн альдаран урсджана, погод ямаран болджахинь данъ шиндждләд бәәх кесг олт полярн станций кев. Эврәннь шиндждән полярн тенъгсәр йовдж йовх кермдүд болгънд радиогъар тедн сонъсгцхана.

Эн сүл джилмүдт сибирин ик-ик голмудин чилгчд кесг олт гүүлгәнә кермдүд ирдг болв.

Северн тенъгс хаалгъар кесн экспедицсин карт.

1935-гч джилӓс ави еклӓд Мурманскас Владивосток кӓртл болн хӓрӓ товаропассажирск кермдӓдин йовлгън эклв. Энӓнлӓ хамдн кӓчтӓ ик-ик кермдӓдӓр харул тӓвсн бӓӓнӓ. Эдн мӓсн икӓр хурсн газрмудар кермдӓдт гарч йовхдн нӓкд болна.

Болв полярн тенгсмӓд ода бийнӓ сӓӓнӓр шинджл-гддж авгдад уга, тер учрар кесг ӓнг газрмудар ода бийнӓ ӓӓмшгтӓ. Тер учрар ар ӓзгин полярн тенгсмӓдиг шинджлгън ода бийнӓ кегдӓтӓ. Шинӓс экспедиций дӓкн гаргъна. Кесг ӓнг газрмудар полярн шин станц тосхдж йовна.

Полярн станц бӓӓхд ик тӓрӓтӓ. Полярн тенгсн мӓснд керм йовхд ик тӓрмджтӓ. Ледовитый даман тӓрмджтӓ орчлнъла, ар ӓзгин элдв ик хаалгъ татхд мана полярн зон шинджлдж меддж авхин кергт ноолддж йовх советск церглгч улс, морякуд, исследовательмӓд дегд чангъ чирг, ямр чигн тӓрмдж даадг нег ухата улс.

Гертӓн кех кӓдлмш. Эн джил полярн экспедиций ямаран бӓӓдлтӓгъӓр кегддж йовхинӓ, газет умшад меддж автн. Бичкн-бичкн флажокмудар йовсн хаалгъинӓ карт деер темдглтн.

„Челюскинӓ“ поход

Эн статьяг умшларн, данггин картар хӓлӓдж бӓӓчхӓтн.

1933-гч джил август сард Мурманскас „Челюскин“ гндг полярн ик керм гарч йовв. Северн тенгс хаалгъ шинджлх экспедиций авч йовснн.

Экспедицин начальник болдж олд темдгтӓ ученый болн полярный исследователь ^{и капитан} О. Ю. Шмидт бӓӓснн.

Кермиг полярн дасмгъа капитан Ворнонин толгъалдж йовснн.

Тӓрӓн мӓсдӓд. „Челюскин“ тӓрӓн хойр ӓдртн Баренцово тенгсӓр йовв.

ӓ-чимӓн уга. Дулан. Цаг цагар загъс ангъилгъна ик-ик суднос харгъна.

Зәрмдән усиг хойр келж халвад хайдж йовх тул,
усна көрсн деер үзгднә.

Гурвдгч хонгтан керм цасар бүркәтә Новая Земля
эргүр өөрдәд ирнә. Арлмуд хоорндк проливәр Карское
тенъгсүр кермиг эврәннь мөсәрн тосв.

Дарунь гилтә энъ-зах уга мөсн дотр „Челюскин“
орв. *льдина* *борт*

Ик-ик сөнъ мөсд кермин бөөрәр сүркә ик чидләр
цокна. / Мөснә цоклгъ багърулхар капитан Воронин

кермин хаалгъиг соляд йовв. Тер бийнь эн нөкл болсн
уга. / „Челюскин“ түрүн ик мөснлә харгъдж бөөртән айн *столби* *идется* *прод* *шл*

авв. / Ясх кергтә болв.

Аш сүүлднь мөснд йовхд аргъ тасрв. „Челюскин“
зогсх зөвтә болв.

Радиогъар дууддж авсн мөс хамхлдг „Красин“ керм
күчтә мөснәс энүг гаргъв. *не рерыв*

Керм цааран гарад йовв. / Нег чигн әмсхүлән гел
Вануга бурдәмджтә тааста уулдвр күцәгддж йовв. / Капитанск
мостикасн капитан тенъгсиг шилтдж шиндждж
йовв. *отакже* *на* *рукава*

Штурмана команд өдр сө уга сонъсгдад бәäv.
Кермин хәәснә өөр машинистр өдр сө уга зогслдв.
Дөрвн час болад матросмудин вахт *непрерывно* сольгддг болв.

Научн көдлмш кедг улс зогслтан уга шиндждлгәнә
көдлмш кедж йовв. / *пробирается*

Керм Карское тенъгсәр үрвәд йовв. / Мөснәс мөлтрдж
гарад, нигт буднд орв. / Буднас мөлтрдж *встретил* *дакн* йовдж
болшго сөнъд орв. *льды*

Аш сүүлднь арви доладгч хонгтан керм Челюскинә
хамрт күрв. Ямр элдв байр болв! Энд Советск Союзин
полярн судносин сән гисн тавн суднола харгъв.

„Челюскин“ Чукотское тенъгсин мөснә бәрәнд. / Челюскинә
хамрин ца 10 хонгин туршарт Берингов пролив күртл
төрүц бәрмтг уга йовв. *задержана*

Врангель арл ик хол биш үлдв, энүнә ца сүл Чукотское
тенгс үлдв. Болв эннь—йовлгънд ик күнд түрү
хаалгъ. „Челюскин“ дәкн сөнгд бәргдв.

Үвл өөрдв, сөнгүд негн-негнлэгъән нииллдәд көрдг
болв. / Кермин йовлгънь улм-улмар хашнъдәд йовв. /
Кермиг ик-ик сөнгүд шахад туулгънь улм шулулад
бәäv.

Берингов проливар орад ирв...

Генткн төрүн медгдл уга бәәджәгъад мөсн хәрү
Чукотское тенгсүр кермиг дәкн шахад туув...

Үвл болад мөсн мел төрүц көрв. Керм энъ зах
уга мөснд көрв.... Мөсн заагт үвлзх йовдл харгъв.
Түләгъән әрвлхин кергт кермин беш түлдгән зогсачкв.

Тер бийнь челюскинцнр үвлиг аәлгън, зовлгън
угагъар тосв. Научн көдлмш кедгүд өмнкәсн шунмдж-
тагъар көдлмшән кедг болв. Цугтан сургъулин ард
орв.

„Челюскинә“ чивлгън. Чукотское тенгсн мөсн
заагт „Челюскин“ үвлзәд хойр сар үлү талан болджана.

Энъ-зах уга маш ик мөстә хамдан тенгсәр тер
төгәләд йовв.

Декабрь болн январь сармуд өнгъгрв. Февралин
13 болв. Урдкдан орхнь мөсн хамхрлгън болн мөснә
цоклгъна ә улм шулун-шулун болсн деерән чангъърсн
бийднъ „Челюскинә“ деер бәәх улс өмнк кевтән бәäv.
Кень болв чигн энүнд идждв. Зуг Шмидт болн Воро-
нин толгъата командн состав мөс шиндждж ик сагар
бәәджәцхәв. Тегәд тернь хара саг болсн уга.

Генткн 2 час өдрәр элдв ик гидг овгър мөсн чик
дүләрүлм ә гаргъад, „Челюскинүр“ темцв. Кермин бөөрт
ик анъ гарв.

Кергтә запасмудан дарунь мөсн деер буулгъх зака
өггдв. Амсхлин дунд цугтан эврә, эврә ормдан зогслад,

ачлгъан тер дарунь буулгъцхав. Ууман чигн, шууган чигн уга...

Кермиг дакн мөнш шахад оркв. Кермин тѳмр бѳрәсдн нег-негән дахлдн шу туслдв. Кермин зѳн бѳѳорнь шу тусв. Кермин дорнь усн орад бәәв.

„Челюскин“ чивдж йовна. Кень болв чигн цугтан ѳзә бәәцхәнә. Хәәкрлдән чигн, әәлдән чигн уга болв. Кѳдлмш улм гѳѳдв. Цаг тѳдл уга, аль нег юман мөнш деер *зайло муго* буулгъв. *ноты муго*
уѳтн в воду,

/ Тингдж бәәтл кермин хамрнь уснур чивәд ирв. /

Усн палуб деер гарад ирв. „Цугтан керм деерәс буутн!“ гисн команд сонъсгдв.

Кермин хамр агчмин зуурт усн дор орад одв. Бѳкцнъ уснас ик деер гарв.

Хамгин сѳѳлдн керм деерәс экспедицин началь- ник Шмидт, капитан Воронин бууцхав. Цѳн минутин хоорид „Челюскин“ мөншә дор булхдж одв. *исчерпы!*

„Челюскинә“ чивлгън.

Мөсн деер ^{крос} баах лагерь. / Керм чивв, буусн амтн
 хаах хаац уга, хоосн мөсн кодә деер үлдцхäv. /

/ Таг харнъгъу, шуургън. / Джинъ-киитн.
 / Адгъмтагъар ^{списки} радиомачт босхн, / палатксан бәрцхäv.

Көдлмшнъ легд ик түрүтә: зер-зев уга, джинъ-киитнд
 гарин хургъд нугърдж чигн өгхш, шуургън нүд бөглнә,
 салькн кү йовулхш. Аш сүүлднъ, аргъ тасрдж муурсн,
 норсн, даарсан, эдн цугъар нөөртән мартад палаткст
 унтцахв.

Өрүнднъ эн ик аюлас менд гарх байрта зәнъг
 сонъсгдв; Чукотск тоха деер баах радиостанций Уэллен
 челюскинцирриг сонъсв. Шмидт радиогъар Москвад
 керм чивсиг сонъсхв. „Маниг менд гаргъх, зуг невчк
 тесәд торч үзхмн“, — гидж, кень болв чигн санджацхав.

Эднә бәәдл улм-улмар үрвәд ясрад, эв-эвтән тохрад
 ирв. Лагерь деер советск улан туг делсв.

Москвагъас эднүр, эн аюлас мөлтлдж авхд, само-
 летмуд, дирижабльмуд болн мөс хамхлдг „Красин“
 ирв. Самолет буулгъддж авх эвтә гәзр хәәдж авч сөнъ-
 тәснъ цеврлх көдлмш эклв.

Лагерь бүүрлсн мөсн тег, зогслтан уга нигән-тигән
 урсад йовна. Энд-тенд ик-ик анъгъайг заг гарлдад,
 мөснә сөнъгүд нег-негн деерән гарлдад йовв. Аэродром
 тесл уга нег-негән дахад хамхрлдад бәäv. Ик сөнъ
 кухинь хамх цокв, дарунь баракиг хамхчв. Нег дәкдж
 радиомачт мөсн дор орн алдв. Лагерь мел данъгин
 аамшгт бәäv. Дөнъ кесгтән ирл уга бәäv. Будн болн
 шуургън саалтг болдж бәäv. Сара хонг гилтә эдн мөсн
 деер бәәлдцхäv.

Болв челюскинцир сүрәгъән алдл уга бәäv. Чукотское
 тенъс шинджлн, мөснлә большевистск кевәр гүдждж
 ноолдж бәäv. Коммунистнр болн комсомольцир түрүтә
 болн гүдждрттә көдлмш күцәдж, ик өмн йовдж йовна.

Сүрәгъинь өргхин кергт, зүсн зүүл наад наадж, умшлгъ бүрдәдж, ду дуулдж бәәв, ташр деернь „Авгдш угавдн“ гидг нертә стенгазет гаргъдг болв.

Тиигдж бәәтлнь будн шуургън дотрагъур ивт гарад, лагерь деер самолет кӯрәд ирв. Челюскинцрин тӯрӯн партнь менд гарв.

Шуургън, будн улм чанъгърв. Дәкн кӯләх кергтә болв. Дәкн нег сарин дуусн нӯүгъәд йовдг сөнъ мөснлә ноолдцхав.

Тер дотр зӯн-ар үзгт юн болджахинь Советск Союз бӯкдән хәләдж газетәр дамдждж медджәв. Чукотское теньгст чилгр төвшӯн өдр болхинь әмтн цугъар кӯләлдәд бәәцхәв.

Аш сӯүлднъ тиим өдрмӯд апрелин эклцәр болв. Нег негнләгъән цүврлдәд, самолетмуд буулдв, тедн челюскинцриг зөбөв. Апрельн 13-д сӯл зургъан кӯүг авч гарв. Цугтан менд гарв.

Челюскинцриг болн тедниг аюласнь гетлгдж авч гарсн герой летчикүдиг мана орн-нутг цугтан ик байртагъар, сүрәтәгъәр тосдж авцхав.

Полярн станций „Северн полюс“

Северн полюст ик урд цагт нег чигн кӯн бәәршдж үзәд уга. 1937-гч джилин май сард Советск Союзин герой Шмидт ахлачта агъарин дөрвн корабляр Северн полюст мөсн деер буусмн.

Экспедиций 45 кӯн бәәсмн. Эн экспедиций газрин ар үзгинчилгчд ик ачлгъ кӯргсмн.

Ачлгънь шовуна өрвлгъәр гадрддж уйсн палатк, тӯлән болн идх теджәл-теткӯл, научн прибор, радиостанций, электрический ток өгх салькнд эргдг теерм. Экспедиций 56-гч советск полярн станций бүрдәдж, партин болн правительствин даалгъвриг кӯцәв.

Ик удан болл уга самолетмуд нисэд йовдж одв. Кергәсн хооран цухрш уга поляри дөрвн исследователь-мүд: Папанин, Кренкель, Ширшов болн Федоров мөсн деер үлдв. Эднә эргмд зун миньгын дууна бийднә күрисн мөсн көдәггәс талдан юмн үзгдхш.

Үвлзджәх улсин көдлмштә бәәдл-джиргълнь эклв. Эдн 6 час оньгрх болгынд погод шинджләд, түүнәннь тускар материкд радиогьар зәнъгддјәв. Үвлзджәх улсин бәәршсн мөснъ тенъгсин урсхлар болн салькар өмәрән Гренландин көвә талгшан туугддј көндрв. Үвлзджәх улс эврәннь мөснә дрейфиг (туугддј йовлгъиг) шинджлдж бәәв. Тенъгрин оддудар эдн станциг Северн полюсас ямаран хол кегдсинъ шинджлджәцхәв. Мөснд цоорха гаргъад үвлзджәх улс 5 дууна нәрхи суньгъг зүүггәд, ямаран гүүнинъ кемдјәлцхәв, усиг зүсн-зүүл әнъгднъ ямаран температуртагынъ шинджлджәв, тенъгсин йоралас проб авцхав. Далан агърусна болн ургъмлин шиндж бас авцхав.

Үвлзджәх улс эврәннь кедж йовх шинджлггәрн 1937-гч джил Советск Союзин героймуд Москвагъас— Северн полюсар дамджулад, Америк ордж нисхд эдн ик дөнъ өгсми.

Ноябрь сарас авн экләд станц деер поляри сө болв. Цуг орн-нутг, героическ папанинцрин кедж йовх көдлмшиг элдв ик килмдјтәггәр хәләдјәцхәв. 1938-гч джилин февраль сарин 19-д дрейфовать кедж йовсн станций Гренландск тенъгст йовхд „Мурман“ болн „Таймыр“ гидг нертә мөс хамхлдг кермәр партин болн правительствин илгәсн шишлнь экспедиций эн героическ дөрвн күүг мөсн деерәс авв.

Героймудиг Ленинградар дамджулад, улан хотл балгъсн—Москвад авч ирв, тедниг әвртә байрта кевәр йовдж тосцхав.

Северн полюс больше-
викүдин гарт орв.

Зургт: алдршн иссле-
довательмүд — үүрмүд —
Папанин, Кренкель, Шир-
шов болн Федоров.

Ар үзгин поляри область мана погодт ямр хуврлт огдв

Ар үзгин поляри областин погод мана погодт ик хуврлт огдмн гидж научн шинджс медүлв. Ар үзгин поляри область—элдв ик холодильник, эндас манахн тал киитн салькн ирнэ. Ледовитый далад мөсн ик болдж өгх дутм, манахнд киитн улм чанъгъ болна.

Поляри областьд климатнь альд болв чигн äдл биш, стримас уршгта дунд бääх дулан усн, дулан урсхл Гольф-болхла, Европин ар үзг мөсәр дүүрэд сүркә чанъгъ киитн äмтә тоотиг таг кегъäd бәрчкх билә. Дулан урсхлин температурин äрвдждго хуврлгънә бийнь мана погодт хуврлгъ өгнә. Манахнд ямаран погод болхиг келхин кергт, ар үзгин поляри зонд ягъдж погод хуврджәхинь болн Северн Ледовитый далан мөсн ямаран үзгтән урсдж бääхинь медх кергтә.

Дамшлгън: Контурн картд СССР-ин поляри зониг йилгътн. Терүн деер тенъгсмүдин, арлмудин, тоха арлмудин нердинь бичтн.

Гертән кех көдлмш: Открыткәс, газетмүдин, журналмүдин зургас „СССР-н поляри зон“ гидг альбом кетн.

2. ТУНДРИН ЗОН.

Северн Ледовитый далан көвәсәрнь Советск Союзин ут-туршар тундр гигъäd зон бääнә.

Орчлнъгин зона картд тундрин зониг олтн.

Ўвләр тундрт.

Марлмуд тундрин цасар маниг зөвәр хурдар чирдж гүүв. /Эргмдән энъ-зах уга цасн тег талвав. /Эджго, нег

дүрстә тундр, мана ард үлдәд йовв. Төгәлигдән цагъан
болчкад, нег чигн хар темдг үзгдхш.

Джинъ-книтн әмсхл авхулл уга бәәсн деерән, цасар
дарад бәәв. Цаг тудл уга үвлин ахр өдр чилв. Сө
өбрдв. Харнъгъу болад ирв.

Тундрт үвләр.

Салькн әрвджго зуурт номгърсн болджагъад, лакн
шинәс хурлзад догшар сальклв.

Маш ик цасн ман деер унв. Төгәлигдән үргәдждән
цәәдж цасн хү болад, дугърад бәәв. / Нег минутин эргцд
маш ик көр цасн хурв. / Цанмуд деегшән гарад, дорг-
шан орад, әлдәрән гүүдж йовхнъ медгдл уга бәәв. Цасн
шуургън кесг частан номгърл уга үләв.

Марлмудт амрлт өгхәр кесг дакдж зогсввдн. Аш
сүүлднъ чилнъ чиләд зогсцхав. Цан деер бәәсн арсду-
дан авад бидн шалашин дүртә хаац кеввдн. Маниг эргә
бәәтл цасн төрүц дарчкв.

Дөрвн часин дунд цасн дор кевтввдн.

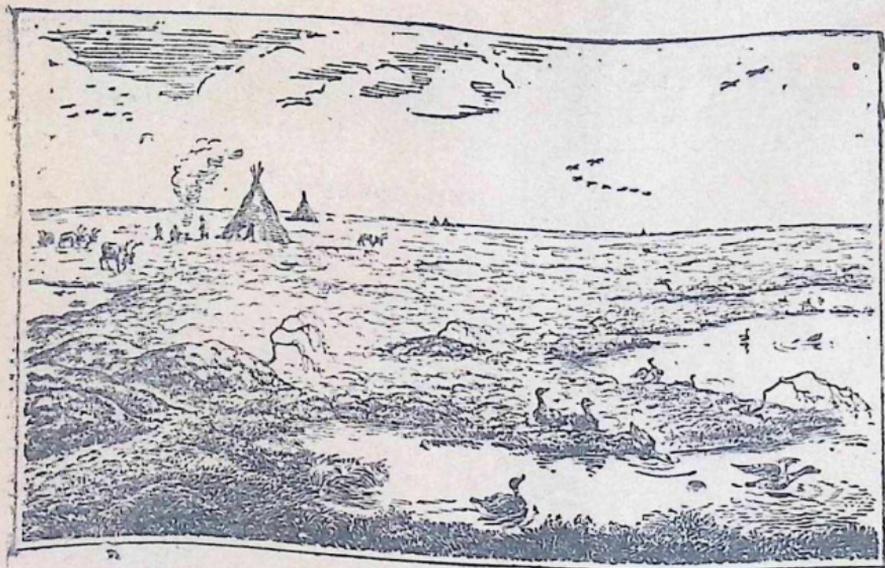
Цасна көр дорас гарч ирхлэрн, эргмдк бääдлд
икār алнъ бояввды.

Цасн шуургън эс болсн мет. Ар үзгин гилвклгънā
герл эргмдāн үзгдв. Цасн зүсн-зүүл онъг гарад гилвкād
бāāv. Марлмудан зүүдж авад цаарандан йоввдн. Амрдж
звсн марлмуд дакн хурдлад гарцхав.

Өр цāāгъād ирв. Гурвн джолм дарунъ гилтā
үзгдв.

Зунар тундрт.

Дөрвн сар болсна хōннъ мел, эн хаалгъарн хārū
йоввдн. Зун билā. Тундриг таньдж меддж болшго болв.
Тундр эргмдāн бор лишайник—ягель ноган болн буурл
онъгтā моохар бүркātā бāāдж. Мох заагт клюквин идāн
уаллад, морошкнн кустик, голубикс үзгдв. Зāрм газр-

Зунар тундрт!

мудар лютик, незабудок, полярн мак, —цeпгāс үзгдв.
Энд-тендāгъүр бичкн-бичкн джōолн цāгъан/сахлта удн
харгъцхав. ивн

Иармисевне
Бересн

Хамаран хэлэв чигн тögөлнэдэн то томдж уга нуур-муд гилвкдж үзгдв. Одр газрас хэлэхлэ, гилвкен кök оньгтэ нүр үздг гер болдж үзгдцхэнэ. Нарн төрүц сул уга бääв. Одр сö хойран туршартнь тундрин джиргъл буслад бääв. Кесг сай галуд, нугьсд, хунмуд болн талин шовуд нуурмудиг бүркв, агьарт нислэд бääв. Одр-сö уга нур деер шовуна дун, ä гарад бääв.

Бидн нуурин кováд амрввдн. Уүнд ик өөдм деер ненецнрин джолмс бääцхэлэ. Ненецнр өдрин тес шовунд аньгучлад, загьс бәрэд, хагсагьад, утанд орулад, үвлэ теджэлин запасан кедж бääцхэв.

Зуна нарн герлэн өгн ээвртэд бääв. Күүнд болн бугь-марлд теджэлнь элвг болв. Болв бökүнс äмтэ тоотд хорлтан хэлдэдж бääв. Эдн үүлн метэр нислдж йовад, харгьсн äмтэ тоотиг бүслэд, будн метэр харлна. Äмсхл äрэ авм дүньгэ эдн, ним ик олн. Бугь-марл-муд бökүнас ухан уга зулдж, бökүн багь, ил задгьа газрур гүүлдцхэв, тер юнгад гихлэ, бökүниг тним газрас салькн кбөггэд гаргьчна.

Тундрин орчлнь,

СССР-н орчлньгин зона болн физическ картд тундрин зон олтн.

Тундрин газрин дееркнь. Тундрин эзлдж бääх газр өгэл ньдэн гилтэ кök ширәр будата болна. Эннь тундрин деерк газрнь тегшинь үзүлдж бääнэ. Зәрм газрарн тундр өөдмтэ. Карт үүрмг масштабта болсар тундрин өөдмснь темдгягдсми биш. Уулта тундрин учостокуд чигн харгьна.

Картар тундрин алык бийәрнь уулс көндлнндж гардгинь хэлэтн.

Климат. Тундрин зона ик зунь гилтэ поляри төгргин (кругин ца) бääдмн, үвлд нарн кесг хонгтан, кесг сардан-төрүц үзгдл уга бääдмн.

Тундрин эргәр зуна бийднһ мөсн урсдг киитнһ тенһгсмүд бәәдмн. Тегәд чигн тундрин климат догшн. Үвл энд 8-9 сарин туршар бәәдмн.

Догшн киитнһ цасн шуурлгһн болна: киитн болн хуура салькн дару-дарунһ көдлнә. Цасн багһар ордгт, газр ик гүүнд көрнә.

Тундрт зун ахр болна. Нарн кесг хонгтан, кесг сардан сул уга бәәнә. Тер бийнһ үдин нарн деешән эс гардгт газр сәәнәр хәәлхш. Тегәд чигн тундрт 50-әс 100 см күртл данһгин көрә газр бәәдмн.

Тундрин нуурмуд болн голмуд. Данһгин көрә бәәдг газр, хәәлсн цасна усиг доргшан гүүнд ивтрәхш. Тегәд чигн тундрт нур болн улм дала болна.

Тундриг ик уста зөвәр оln голмуд көндлнһднһ гүүдж гарна. Эднә ик зунһ ууджмас өмн үзгәс эклцән авна. Баахн газрт тундрар гүүгәд, поляри тенһгсмүдәр орцхана.

СССР-н физическ карт деер Печора, Обь, Енисей болн Лена голмудин чилгчинһ олтн.

Ургьмл. /Тундр ургьмлар хәтәр. /Тундрин газр хәтәр деулгин эвәр энд ө-шугһу модн уга болна. Дора газрт *мох*, деер өөдм газрт *лишайник* ургһцхана. Лишайникудас ягень олар үзгднә. Зәрмдән хая-хая газр дахдж ургһсн бичкн модд харһна: бичкн *хусм удн*, *шар харһа*. Мох заагар темстә ургьмлмуд харһна: *клюква*, *черникүд*, *голубик*, *морошкс*. Зуг киитн салькнас хаацта газрмудар өнһгтә цецгәстә ногһан ургһна.

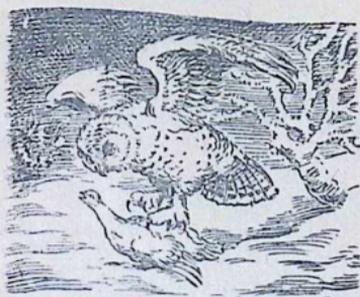
Тундр гисн—ө-шугһу модн уга, мох лишайник хойр ургһсн көдә газр.

Тундрин әмтә тоот ик оln зүсн биш, болв тоогһарн йир оln.

Тундрин лишайникар болн талин ургъмлар теджэл кедг полярн хулгън—*пеструшк* нүкдүдәр ик олар бәәцхәнә.

То-томдж уга нуурмудин көвә зуна цагт нисдж ирдг *галун*, *кугъси*, *хун* шовудар дүүрнә. Эдн энүнд бийдән ик теджәлтә—усна ургъмл үүрмг загъсд болн нань чигн талдан усна әмтә тоотиг олдж авна. Голмудар болн нуурмудар загъсн элвг болна.

Тундрт нисдж ирдг шовудиг, пеструшксиг менъндг полярн аратс—*песецмүд* болн *поляри гурвлгъс* дала болна. *Чон* чигн элвг болна. Зуна цагт әмтә тоотла көөлдсн үүлн мет олн бөкүнсин шууган тундриг дүүргәд бәәнә.

Поляри гурвлгъ болн куропатк.

Песец болн пеструшк.

Тундрин әмтн,

Англий, Франций, Германий гурвна хамдан эзлд газрас хойр холван үлү газр тундр эзлджәнә. Эн ик көдә теегәр бәәрсн әмтс хая-хая үзгднә. Энд балгъсдуд цән болчкад, бички болна.

Тундрт ним келн әмтс бәәдмн: *ненцир*, *саамс* (*лопармуд*), *луораветланс* (*чукцир*) болн *орсмуд*.

131-ч халхд бәәх картд эн әмтс альд бәәхинь олдж автн.

Эн äмтсин кедг кöдлмшнь бугъ-марл öскх, анъ-гъучлгън, загъс анъглгън болдмн. Балгъсдар болн селäгъяр бүүрлдж бäl уга эврä бийд болн эврәннь бугъ-марлдан теджäl хäägъäd, данъгин нүүлдäд йовцхана.

Тундрин нүүдг äмтсин бäädл урд цагт болхла, тундрин ик догшн орчлньгин эркär бäädг бääсмн.

Бугъ-марлднь идг бäägъäd, анъгучллгън сән болхла, тундрин äмтн му бишär бäädг бäädж. Зүгär газр мöстäд одхла, бугъ-марл эцäд зутна. Анъ талдан газр хäägъäd нүүнä. Хавхс хоосн үлднä. Тер цагт тундрин äмтнä джиргълнь уурад, äмтнь харгънад, гөмтäд зутрна.

Тундрин äмтс заагт кулакин үлдлмүд бäägъä бäänä. Эн äмтс советин тосхлгънд хорлтан хäлдäхär седнä. Ода бийнь тундрин нүүдг äмтс дунд седжлгъ болн шүтлгъ тархадг, äмт меклдг гелньгүд (шаман) бäägъä бäänä.

Тундрин келн äмтсин джиргълинь хүврäдж ясхар Советин йосн ик гидг кöдлмш кедж йовна.

Ненецнр.

Ненецнр—бугъ-марл öскдг улс. Бугъ-марл эднд ик лзта адусн. Марлин арсар бүркätä джолм герär ненецнр бääцхänä. Марлин арсн деер унтцхана, марлин мах идцхänä, марлин арсар хувц кедж öмсцхänä.

Тундрин энъ-зах уга кöдäд ургъдг ягелär марлмуд теджälән кецхänä. Идгнь муурад ирхлä, ненецнр идгтä шин газр хäägъäd нүүцхänä.

Ненецнрт тенъгсин анъгуд болн үнтä арста анъгуд анъгъучллгън ик чинртä. Песец, чонмуд, моржмуд болн хавиг цокдж авна. Увл экллгънлä эн анъгудт анъгучллгън эклнä.

Зуна цагт болхла, тенъгсин анъд, загъснд, шовунд анъучлна, дакн öндг цуглулна.

Ўвлин цагт ненецнр օ-шугъу модн тал օօрднӓ, зуна цагт поляри тенъгсин кօвӓс тал օօрднӓ.

Киитнд, шуургънд, буднд, поляри сօօгъин харнъ-гъуд чигн ненецнр ӓ-чимӓн уга, энъ-зах уга тундрин тегш кօдӓгъӓр нӓӓлдӓд йовцхана.

Газр девтлгънлӓ хамдан поляри тенъгсин кօвӓнъ сер-гӓд ирнӓ. Зун болгън нааран ненецнр нӓӓдж ирцхана. Тенъгсин салькн марлмудиг бօкӓн болн тӓргнсӓс гетлгнӓ.

Цаг тӓдм уга поляри ахр зун օнъгрв. Эрг дахад будн улм-улм нигтрӓд бӓӓнӓ. Цасн дару-дарунъ ордг болна, салькн чанъгърад шуугад ирнӓ. Шовуд нислдӓд, анъ зулад ӓрлнӓ, эдниг дахад ӓмтн чигн тундрин օмн ӓзг темцӓд, օ-шугъу моднд օօрдӓд нӓӓцхӓнӓ.

Луораветланс (чукчнр).

Эдн Азин ӓмтин зӓн-ар ӓзгт бӓӓдг Чукотск тоха арлд бӓӓрлсмн.

СССР-ин картд Чукотск тоха арл олтн.

Луораветлансин зӓрмнъ тенъгсин кօвӓгъӓр бӓӓр шӓд, тенъгсин салгуд кенӓ. Зӓрмнъ ненецнр мет бугъ-марл օскӓд, тундрар нӓӓлдӓд йовцхана.

Тенъгсин кօвӓгъӓр бӓӓдг луораветлансин бӓрдг анънъ—нерпа (хав). Нерпин арсар эдн хувц уйдж авна, махарнъ хот кенӓ, хоргъинъ тӓлдж, герӓн дуладхн, герл кенӓ.

Тенъгсин кօвӓгъӓр бӓӓсн луораветланс эрг дахад бӓӓрлцхӓнӓ. Хотнъ 20—30 чумсас бӓрддж тогтна.

Чум гиснъ—олн օрӓтӓ ик джолм. Дотрк օрӓднъ галин гулмт болн хавин хоргън шам бӓӓнӓ. Ўвлин цагт дօчн тавн градус киитнӓ бийднъ чум дотр йир дулан болна. Хавин хоргън бӓӓсн хօօн болад бӓӓснъ тер.

Көвәгъяр бәәсн луораветлансин эрки адуснь ноха.
Эннь эднд бугъ-марлин орчд бәәдмн.

Ўвлин цагт тенъгсин салгт одхд, эс гидж эд-тавр
оч хулддж авхд, эс гидж, анъд хавх тәвхд, луораветлан
нартан (цандан) нохасан зүүдж авад гарна. Эдн джола
угагъяр, зуг хәәкрлгъяр залгддж йовдмн.

Урд цагт болхла, тенъгсин салгин йовудас көвәгъяр
бәәдг луораветлансин джиргъл-бәәдл залгълдата бәәсмн.
Тенъгст чанъгъ салькн көдлхлә, анъгучллгън кесгтән
хаагдад зогсдг бәәсмн, тер цагт луораветланс бәәсн
теджәлән чиләгъад идчкәд, джолмдан тұлән, хот уга
суудг бәәсмн.

Советин йосн тундрт бәәх әмтсин бәәх бәәдлинь
ягъдж хўврджәнә.

Хаана цагт зөв-йосн уга бәәсн, тундрин нүүдг әмтс
Октябрьск социалистическ революцин хөөн Советск
Союзин олн келн әмтслә әдл зөвтә, әдл йоста болцхав.

Советин йосар эдн эврәннь тундрин советмүдтә
болв. Тундрин әмтс нүүхлә, эднлә хамдан эднә советин
йоснь дахад нүүнә. Зунднь—ардагшан, тенъгс тал, ўвднь,
киитилә—өмәрән, ө-шугъу модна халхллгън тал нүүнә.

Салгин цөн гермүдәс бүрдсн зуна поселкд тундрин
совет хавршхар бәәв.

Захин герт улан туг делснә. Ўўдн деернь бичкн
харгъа деер „Совет“ гидж бичәтә бәәнә.

Бичкн гер күүгъяр чикәтә.

Советин заседаний эклв.

Анъгучллгъна туск төр күүндджәнә.

—Манд хавх, бу кергтә,—гидж негнь келв.

—Гер уга. Ўвдән анъгучирт дуладх,
хонх газр уга. Цасн деер унтнавдн.

— Песец болн тенъгсин анъ анъннавдн. Урднь болхла, бидн байн марлчд мөргдг биләвдн. Манд мах өгәд түүнәннь ормд дала песец сурдг билә. Ик олар энүнд песец өгдг биләвдн. Ода болхла, бидн бәрсн песецән госторгд хулдад, теднәс, манд кедү кергтә болна, марлин мах хулддж авнавдн.

Анъгучллгъна туск төрән цугтан күүндәд, тогтавр кев: йисн анъг газрт гермүд бәрхмн, госторгиг олар хавх, бу авч иртхә гидж сурхмн.

Марлин, эдл-ахугъин туск төр күүндджәнә. Марлмуд гемтлгәнә болн үклгәнә тускар болн идгиг ягъдж зөвтә сәәнәр хувахин тускар келддж бәәцхәнә.

— Манд марл уга,—гидж Никон гидг нертә ненец кель.

Лобазов гигъәд баахн ненец келджәнә, мана хаджудк районд ненецк кесг колхозмуд тогтдж, тенд бәәх ненецнр бәәхтә бәәдгдж, тенд бугъ-марл уга күн угадж.

Цугтан бослдад келәд ирцхәв. Ненецнр колхозникуд ямр бәәхнх хәләх улс илгәх болцхав, кемр сән бәәдг болхла, энд чигн бас колхоз тогтахмн.

Эврәннх гермүдәр тардж хәрлдж йовад, теднә кен негнх дотран санна: ода советин йосна цагт бәәхд амр сән болв.

Арсмч, мекч—купцирин ормд фактормуд.

Хаана йоснд тундрин әмтс харнъгъу болн харсг уга билә.

Тундрт ирдг купцирт, тундрин энъ-зах уга ик газрар онц неджәдәр тардж бәәх улсиг меклхд ик амр бәәсмн.

Купцир ирхләрн тундрт кергтә анъгучллгъна зерзев, гуйр, давсн, хусдг авч ирсн деерән, ташр деернх әрк авч ирдг бәәсмн. Тундрин әмтсиг әркәрн гиичлсн болад, әрвджго үнәр дала марлинь авад, үнтә арсинь авад, байджад әрдг бәәсмн.

Харнэгъу, харслт уга нүүдг амтс джил ирвас улм улмар угарад йовсмн. Советин йосн тундрас арсмч-мекч купцириг көөгъад арлгъв. Цуг тундрар делгүднъ *фактормуд* бүрдв. Энүнд үнтä арс хулдж авад, бääрн улст кергтä эд-тавр хулдна.

Ненецрин бүүрäs тедүкнд *порех* факторий бүүрлв.

Хойр ик амбарнъ зүсн-зүүл эд-таврар дүүринъ. Негнднъ — гуйр, крупа, давсн, *корсетъ* Наадктнъ — дър, бурчг, хоргълджи, тосн, цä, шикр, кампадъ. Сав-санъх чигн дала / Хувц-хонр, дегтр, плакатс чигн бääна. *посуда*

Ненецр факторас хäрдж ирхädж.

Факторт ик шуугата. Нег негнәннъ ардас анъгин арс дулдар ирдцхәнä. Анъглгън йовутда болдж—эд-тавриг мел авад йовад бääцхәнä.

Стол деегүр, терз деегүр, шуд пол деер чигн—альд болв чигн песецмүд кевтцхәнä.

Уүлд цергләчнр бүдрләд бәәцхәнә. Зәрмнь анъгин арс хәләхлә, наадкснь тоогъинь кенә, гурвдгчнь эд-тавр болн продукте өгнә.

Анъгиннь арсан өгчкәд, ненцир цә ууллад, тоо-цагъан күләгъәд сууцхана. Бийдән кергтә эд-тавр болн продукте авчкад, цан деерән тәвдж авад, герүрн хәрцхәнә.

Тундрт кегддг культури кәдлмш.

Нүүдг әмтсин үвләдг газртнь ик гидг культури кәдлмш кегднә. Культбаз энд бәрнә, эн культбаз болгънд школ, больниц, радиостанций, дом культури, магазин тосхгдна.

Иигәлән, культбазур аль, үзгәснь [болв чиги бугъ-марлар, ноха кәлгәр болн йовгъар тундрин кесг зун әмтн ирцхәнә.

Улан джолм гигъәд бас бәәнә. Марл эс гидж ноха цанар кино, радио, библиотек, аптечк авсн сургъулин багш болн фельдшер нүүлдәд йовцхана. Улан джолм әмин хол гисн хотнд күрәд, советск. культури эклц күргәд, нег газрасн негнүр эргәд йовна.

Тундрин бички күүкд-көвүд школд сурцхана.

Урд цагт тундрин нүүдг әмтс эврәннь бичг уга бәәсмн. Өдгә цагт болхла, ненецк болн луораветланск келмүдәр букварьмуд гаргъсн бәәнә.

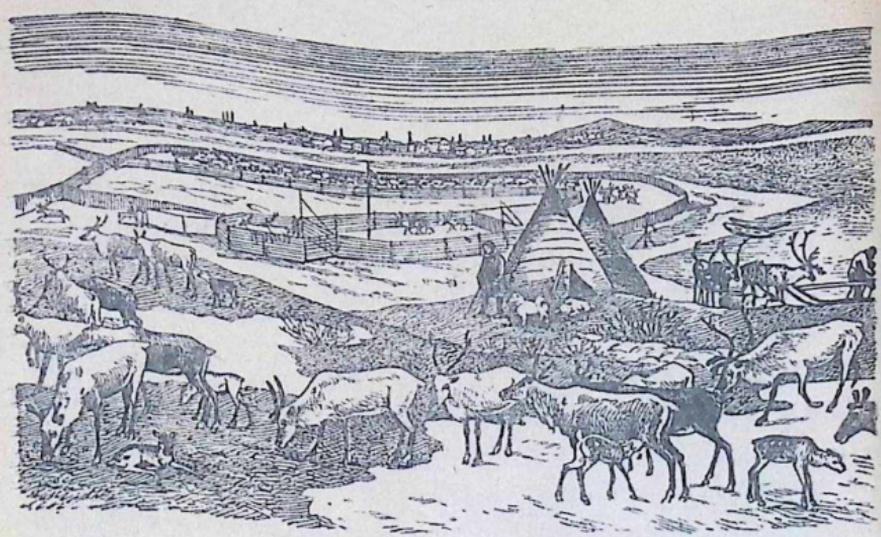
Дорнь бәәгъәд сурдг школмуд ик чинртә. Эдн нүүдг улсин үрдиг культури бәәдлд дасхна.

Советин йосн тундрин эдл-ахуг ягъдж хүврәддж бәәнә.

Тундрин буг-марл өсклгън.

Марл өсклгън—тундрин эдл-ахугъин эрки нег анъгинь. Марлин махн консерви заводт одна, арснь промышленностьд ик кергтә болна. Урд цагт болхла, тундрин догшин орчлнъгин шалтагъар бугъ-марл икәр үкджәсмн.

Мөстлгъ ^{Дана} болхла, пасн шуургън болхла, хот уган
 учрар, ^{Уд} он дāvрлгънās болн зүсн-зүйл хаздг хорхагъас
 түргн, слепня, бөкүн болн гемās марл үкдгнь ик
 билä. /

Бугъ-марл өскдг совхоз.

Советин йосн, тундрин марлин эдл-ахуг өргджāхин кергт аль нег кергтā тоотинь кўцāдж бāнā. Бугъ-марлиг хāлāдж шинджлх марлин станций гаргъв, бугъ-марлиг эмнхд болн тārāч тārхд тундрин энъ-зах уга кōдāгъār малин эмчин дала пункт гаргъв.

Бугъ-марлин совхоз бӯрдв. Бугъ-марл өскдг улс колхозд негдцхāv. Эдн ягельн идгāн зōвтā сāнār хоорндан хувадж авцхадж.

.Анъгин арсна салг

Тундрт үнтā арста анъд анъгучллгън, тер дотр песецд анъгучллгън, дегд ик чинртā.

Кесг орн-нутгар анъгин арсн уга болна. Тенд мана анъгин арсиг таасмджтагъар авцхана. Анъгин арсн

Советск Союзд талин орн-нутгас эврәннь фабрикт, заводмудт кергтā зāрм маши хулддж авхд кергтā алт олдж ѓгнā. Мана эркн тѳрмдн—анъгин арсна салгиг улм ѓргдждж, газадин ордудт ѓнтā анъгин арс зѳѳлгъиг улм икдѳлхмн.

Тундрт анъгъучнрин артель бѳрдв.

Тундрин ѓнтā анъгуд, герин адусн метār ѳскāх анъгин фермс тогтагдв.

Тундрин газр дорас гардг олзта-орута юмсиг хāādж оллгън болн эд-бод келгън.

Тундрин газр дор бāāх зѳѳр ода бийнь сāāнār шинджлгдād уга. Болв ода бийнь СССР-ин социалистическ эдл-ахуд ик кергтā зѳѳр ѳкинъ ил медгдджāнā. Цугтагъаснь сāāнār шинджлгддж медгдснь Кольск тоха арл.

Ќ-шугъу модна улм болн нуурмуд дундас *Хибинск* ѳндр биш уулс ѳѳдлдж гарна: дорнь хвойн ѳ-шугъу моддуд, невчк деегшāн хусм модн, цааранднь болхла, уулин тундрин мох болн лишайникуд харгъна.

Картд Кольск тоха арлд бāāх *Хибинск* уулс олтн.

Кесг джил хооран энѳнд кѳн уга эджго кѳдā газр билā.

Ик сургъульта улс дѳрвн джилин эргцд шинджлцхāв. Эдн *Хибинск* уулин зѳѳр шинджлцхāв. Мох, лишайник хойрар бѳркātā эджго зерлг хадмуд дотрас кесг олн āнъг малтвр зѳѳр олдж авцхав. Тедн дотрас почв яедж ургъц икдѳлхд олзта *аннатит* ик ѓнтā болдж гарв.

Цѳн джил ѳнъгрв, уулта хибинск тундр сергв.

Аппатитов рудникт өдр сө уга көдлмш кегдджäv.
 Миньгъад көдлмшчр энд көдлв. Уулс хамхлдж
 шинрүллгънә бүтн'гү дун дүүрән ä гарна. Паравозин
 гудокуд хääкрлднә. / Газр бург'уддг машид көдлджäц-
 хана /

Кировск балг'сн.

Цегән уста нуурин көвäd чагчм белтә уулин омрунд
 шин балг'сн дүн'гäv. /

✓ *неликолетна*
✓ *на стои глосов*
/ Эн балгъсн ўр Кировин даавлшго энергин болн
большевиствек некмгъан нилчар тогтагдсми, тегад
Кировск гидж нерадгдсми. /

Картд Кировск балгъс олти.

Кировск балгъсн мин одахн бӱргдсн бийнь, энд
кесг фабрик, заводмуд, ик-ик чолун гермуд, больниц,
эмнлгънӱ гермуд, школмуд, клубс, библиотекс болн ўг
келдж гаргъдг ик кино баӱнӱ.

Кировскин улицар автобусмуд болн автомобиль-
муд гӱӱнӱ.

Энӱнд кесг арвад минъгън ӱмти баӱршдж баӱцхӱнӱ.
Тедӱкнд тосхгдсн электростанцнь рудникд болн балгъснд
электрическ ток ӱгнӱ.

Иим баӱдлтӱгъӱр улта хибинск тундр хӱврв. Ӓдгӱ
цагт болхла, тундрин бас кесг ӱнъг газрт тосхлгън
ӱргдждж йовна.

Тундрин селӱнӱ эдл-аху.

Тундрин ӱмти урд цагт цаг-болзг уга гилтӱ харгъ-
над гардг билӱ. Хотнь нег зӱсн баӱсми — загъсн, марлин
махн, тенъгснн анъгудин махн. Зуг советск йосна цагт
тундрт гуйр, давс авч оддг болв. Темсн гидж теднд
тӱрӱц юм меддг уга баӱдж. Тӱрӱн, багц гих юмн тӱрӱц
уга баӱсми.

Данъгин кӱрӱ газрт, улмд тӱрӱн болн темсн тингт-
лӱн ургъдв гидж, урд цагт ӱмти сандг баӱдж. Опыт
кехлӱ, ургъдж чадхнь медгдв.

Ода Кольск тоха арлд, Кировск балгъсна ӱӱр, селӱнӱ
эдл-ахугънн опытн станций тосхгдсн баӱнӱ, эн станций
хавст болн бодниц тӱрдж ургъах баӱтхӱ нам клубник
чигн ургъадж авв. Тундрт багц болн селӱнӱ эдл-аху
ӱскдж болхиг эн опытн станций лавта медӱлв.

Тундрин хаалгъ.

Картар халатн: тундриг зуг нарн шинъгх ѳзгин хуварнъ—тѳмр хаалгъ керчад гарна—эннъ *Кировск* тѳмр хаалгъ.

Энунас талдан тѳмр хаалгъ тундрт уга.

Тундрин аль нег газрла залгълдхд бугъ-марл эс гидж ноха цанар йовцхана.

Хаалгъ уга тундрт залгълда бърхд голмуд ик чинртә.

Полярн /^{мурманск} тенъгсин кѳвәгъяр нег цѳн ик-ик балгъсдуд. тенъгсин портс бәәнә. / Эднәр дамждад талин орн-нут-гудла хулд-хура кегднә. /

Эн портсин эркн чинртәнъ—*Мурманск*. Мурманскин ѳѳгүр дулан урсхл гардг учрар джил эргмдән порт кѳрл уга бәәнә.

Дамшилгъд: Контурн картд тундрин зон зуртн.

Тундриг кѳндлиньад гардг голмудин нерд бичтн.

Ненецнр, лопармуд, чукчнр, камчадалмуд тундрт хама бәадгинь контурн картд темдглтн.

Кировск болн ар ѳзгин эркн порт Мурманск темдглтн.

Баренцово тенъгсүр альдас дулан урсхл Гольфстрим ирдгинь халатн.

Гертән кех кѳдлми: „Тундрин зон“ гисн альбом кетн.

3. Тайган зон.

Тундрас өмөрүндө СССР-ин нарн шиньгх үзгин границас авн Тихий далан көвө күртл ө-шугьу модн ургьсн бәәнә. Тундр болн ө-шугьу модн хойран хоорнд икәр йилгьрсн меджә хамань чигн уга. Тундр джисәд ө-шугьу моднд хүврнә.

Түрүләд тундрт хагсдж одсн ората, об-тоб ургьсн маштг модд харгьна. Энүнд — лесотундр. Цааранднь өмн үзг талагшан модн улм ик болсн деерән, чаньгь, гүдждриг болна. Эднә тонь улм өсәд йовна. Аш сүүлднь тундр төрүц билрәд, даньгин ө-шугьу модн болдж хүврнә.

Лесотундр.

Ө-шугьу модн тундрт орхнь ик агьу зә авсн бәәнә. Францла әдл 18 орн-тутг тер ө-шугьу модна зонд багтдж чадхмн.

Эн ө-шугьу модна ик зунь хвойн моддас бүрдсмн, күн йовдж болш уга зерлг тайга болдмн.

сметаву
Зона барун-өмн хувднь бääсн ө-шугъу. модд-
семрү болдмн, хвойн болн хамтхаста моддас бүрдсмн
Орчлнъгнн зона картд лесотундр, ө-шугъу модн, семрү
ө-шугъу модн альд бääхинь олтн.

Тайга деер болн тайга дотр.

Самолет Красноярск балгъсн деер нисдж гарад,
Енисей гол дахад ар үзг хälэгъад нисв.

Енисей гол деер бääх Красноярск балгъс картд олтн.

Ман дор хвойн ө-шугъу модна хатханчг харнъ-
твутрдж үзгдв.

Альдаран болв чигн,—ардагшан, өмәрән, зүн болн
барун үзг тал—тайга ууджад йовв.

Зуг гилвксн лент мет гол матьхлздж эс гидж гоордж
гүүгъад, энүгиг керчдж гарсн бääдж.

Тайгад.

Зәрм газрарнь голин көвәд тайгад шахгдсн селәд
бәәнә, зәрмдән модна завод утагъан гаргъджаснь ўзгднә.

Енисей деер минъгъ шаху километр тиссн бийсмдн
эргмдән, нүднә харанд ўзгдм газрт, мел энъ-зах уга тайга
бәәснь ўзгднә.

Самолетиг буухлань, би әрә медгдм джим хаалгъар
ө-шугъу модн дотрагъур йовв. Нег километр чигн гарад
уга бәәтлән, кўн йовдж болдш уга нигт ө-шугу моднд
кўрвв. Шуд герин эрс метәр савгър кедр, өндр пихт,
джөблн цагъан модд төгәлнъдм ўзгдв. Нарта өдр бәәсн
бийднъ харнъгъу билә, сө болджах болдж медгдв.

Альд болв чигн ө-шугъу модн дотрнъ, унъгтагъинь
сугълад унъгъасн модд валежникүд, ик чолуд овалгддж
билә, тегәд эднә цугъарад мох, лишайник ургъсн бәәдж
кўн сүрдм дүнъ-дүлә билә.

Төөрхәсн аагъәд адгъмтагъар самолет талан хәрү ирвв.

Тайган орчлнъ

Дееркнъ. СССР-ин физическ карт хәләтн.

Тайган эзддж бәәх газрин ик зунъ ногъан ширәр будата
— эннъ дора газр. Эн дора газрин дунд алдарнъ *Уральск*
уулс көндлнъндж гарна. Енисей голин цаад бийәсн
Средне-Сибирск өөдм эклнә. Олн зүүл ўзг хәләдж уул
әнүг керчдж гарна.

Климат. Тайган зон тундрас өмәрән бәәнә. Зуна цагт
нарн ик деегшән гардгт, газриг сәәнәр халулна. Газр ик
түүнд девтдж хәәлнә.

Тайгад үвл киитн болчкад, удан болна, болв тунд-
ринас ахр болна (6-8 сар).

Тайган климатнъ альднъ болв чигн әдл болхш.

Тайган барун (Европейск) хўвнъ зөвәр джөблн кли-
матта болна. Тайган эн хўвнъ дулан Атлантическ далад

өөрхи болдмн. Тайган азиатск хўвнь онц догшн клима-
тарн йилгърнā. Атлантическ далан дулан болн омун-сāлкн
нааран кўрхш, ар ўзгин кōвāнь данъ киитн полярн
тенъгсмўдār угъагдна.

Ўвлин цагт йир оln саамднь 40,° 50° киитн болна.
Верхоянск āмтин киитн газр („киитнā полюс“). Тиим
киитн болсн цагт термометрт бāāх ртуть кōрч одна,
тōмр кўўрг болна, модн шу тусдж... хамхрна, шовуд нисā
йовдж кōрād, газрт унна.

Картд Верхоянск балгъс олтн.

Голмуд. Тайгаг ик уста голмуд кōндлнъднь керчād
гарна. Эн голмуд эклцāн ик холд оmn-ўзгāс нургълдж
авад тайга болн тундрар урсдж гарад, ар ўзгин киитн
полярн тенъгсмўдт орцхана. Голин кōвāгъār усн ордж
цекā газр бāāнā.

Картд: Северн Двина, Печора, Обь, Енисей болн Лена
голмуд олдж автн.

Ургъмл. Тайган оln зўл хўўвсиннь дееркнь болн кли-
матнь āдл биш, ургъмлнь чигн āдл биш.

Европейск тайгад *шар харгъа* болн *цагъан харгъа*
ургъна. Хая-хая *хусм* модн болн *уласн* ургъна. Азиатск
тайгад, догшг климатта болдгтнь, энд талдан модд ургъна:
кедр, лиственниц, пихтс.

Тайга бўркг, герл уга болна, нигт бичр заагарнь
нарна герл багъар ивтрдж орна. Энўнд данъгин бўркг
харнъгъу болчкад, серўн болн чиигтā болна. Нарна герл
уга хвойн моддин дорнь зуг мох, лишайникуд, тенъгрин
ки сāāнār ургъна. Хвойн о-шугъу модна почвнь моднас
унсн хвойр данъгин хучата бāāнā.

Кесг āнъг газрарн тайга кўн йовдж болш уга нигт:
āлд болв чигн унсн модн ик чолуд овалдсн кевтцхāнā,
улмта унул дару-дарунь харгъна.

Тайга мунъсисн болн ā-чимāн уга болна. Зуг чанъгъ

салькн болхла, шуугад а гарад одна, зәрмдән кӯ сӯрдәм уульнъсн а гарна. Тер цагтнь кевтрәсн үргәгддж адрсн анъ орклджах болдж медгднә.

Зуг голмуд гүүдг газрар тайга невчк сегркәрдж хооран гарна, тегәд балгъсдуд болн селәд тосхджах ик улмта газр делвәнә.

Почвс. Тайган почвснь мох болн унсн хвойн девскрәр бӯркәтә болна. Эн довскр чиг сәәнәр бәрнә. Девскрин дор бәәх усн доркшан ивтрәд орхларн, почвас шимтә веществосинь урсхагъад авч одна. Тайган почвс ургъц гархд му болна. Тиим почвс *подзолистый* гидж нерәдгддмн.

Агъурсд. Тайган агъурсд оln болн зүсн-зүүл болна. Тайгад шовудас *тетерева, глухарь, рябчикуд* данъгин бәәршдж бәәнә, эдн хамтхасар болн ягодмудар теджәл кенә, үвлднъ ~~акәр~~ (идәгъяр) болн модна бөөрсәр теджәл кенә. / *Шонгл* бас оньиндән тайгад *бәәдг шовун* / Эврәиннь хурц хумсларн модна дурснас *дегәләд*, ут хонъ-шарарн дурсиг цоолад, дотрнъ бәәсн хорхас гаргъдж иднә. /

О-шугъу модна ик адусдас *лось* бәәнә. Зуна цагт ногъа-гъар, үвлин цагт модна бичр, көрсн хайрар теджәл кенә.

Моднас моднур *керми* ик гиигнәр гәрәднә, ингдж гәрәдхднъ энүнә ут болн нооста сүүлнъ нөкд болна. Керми хвойн ургъмлумудин *экәр* болн бөөрсәр теджәл кенә.

Тайгад махч зерлг анъ оln болна.

/ Шовудт болн кермнд сөөд *куниц*, *күрн* болон *собо*ль анъгучлцхана. / *сова*

/ А чимән угагъяр *гурвәлгъ* болн *филлин* нислднә. / *Уүрми* анъгудиг болн шовудиг арат менъннә. Модн *деерәс* адуснур *рысьмүд* дәврнә.

О-шугъу модна захар *чонмуд* бәәнә. Увлин цагт эдн олар йовад, зөвәр ик адуснур чигн дәврцхәнә.

✓ *Сурьин*
✓ *медведь*
/ Ө-шугъу модна нигтднь *күрнъ аю* бääршсн бääнä; темсär, öвсär, зерлг анъгар эн теджäl кенä. Ёвлднь болхла, унтсн эс унтсн хойран заагур нүкнд кевтнä.

Даалгъвр. Иим сурврумудт хärү öгтн: Тайган климат тундрин климатас ююгъари йилгърнä? Тайган зүн үзгин болн барун үзгин климатнь хооридан ямаран йилгъвртä? Тайган зүн үзгин болн барун үзгин анъгсин ургъмлд ямаран йилгъвр бääнä? Тайгад ямаран адусн бääдв, тундрин адуснас ямаран йилгъвртä болдв?

Тайган äмтн

Тайган зонд *эвенк* (урд цагт эдниг тунгус гидж нерäддг билä), *якут*, *карел*, *коми* болн *орсмуд* бääц-хänä.

Эвенкс бугъ-марл öсклгнä, анъгучллгъна, загъс бärлгнä кöдлмш кенä.

Якут, карел, коми болн орсмуд болхла, селäгъär бääггäд пушной болн модна салгудар дакн селänä эдлаху öсклгнä кöдлмш кенä. Икнъкдän төмр хаалгъ, голин кöвäгъär эдн иигдж бүүрлнä.

Голмуд болн бичкн голмуд урд цагт ө-шугъу моднд бääдг äмтнд эркн хаалгъ болдг билä.

Күн голар дамждад, тайган дотад бийднь буута сүктäггән күрдг билä. Голин кöвäгъär, ө-шугъу модна бүтүд, ööдм деер äмтн эврәннь селä тосхад, моддудинь шатаггäд, тäränä газр гаргъдж авдг билä.

Тайган гүүнднь äмтн эрк биш модна кöдлмш эс гидж малтвр зööрин кöдлмш бääхлä, селäггән тосхдж бүүрлдг бääсмн.

Ода болхла тайга дотр кесг оли балгъсн тосхгдв. Балгъсдуд хугтан гилтä төмр хаалгъин öögүр эс гидж голин кöвäгъär тосхгдсн бääнä.

Дамшлгън. 131-ч халхд бääх картд, европейск тайган альднь карел болн коми бүүрлсинь, азиатск тайган альднь якут, эвенкс бүүрлсинь олдж автн.

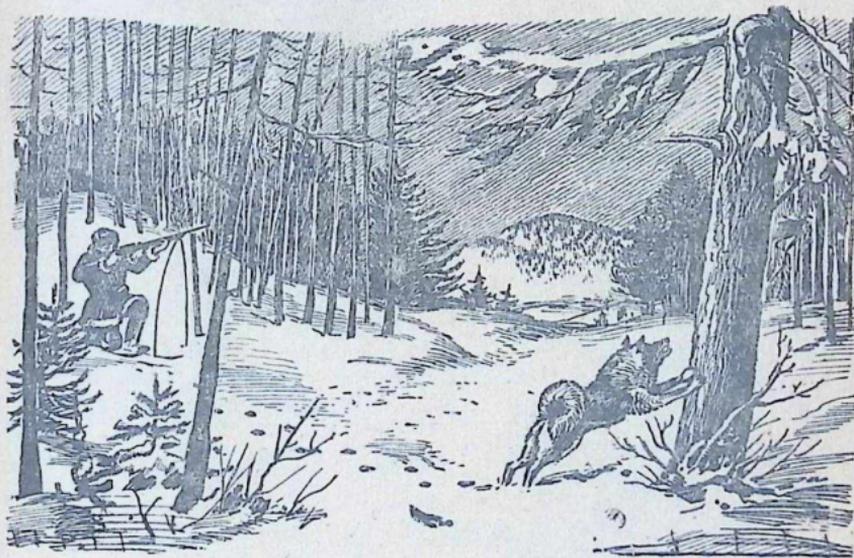
Советск йосна цагт тайган äмтсин бääх бääдл ямр кевär ясрджана

Хаана цагт тайгад аньгьучлдг эвенкс болн талин äмтн культурн центрлэ залгьлдан уга насн туршартан догшн орчлнъла ноолда кегьäd йовдг билä. Зер-зевнъ тату, бугъ-марлтагъан хамдан модн, дотрагъур пушной ань хääгьäd йовцхадг билä.

Бийсинь меклдг арсмчирт эврәннь олсн аньгин арсан үн угагъар öгдг билä. Тедн тер арсмчирин гарт бääсмн.

Советск йосн тогтснас нааран тайган äмтсин бääдл, тундрин äмтсин бääдл мет бас шулугъар хуврäd ясрад ирв. Арсмчирин ормд фактормуд ирв. Дора нег ормдан шишлнъ бääх селäd тогтагъад, культбаз бäräd, школ, больництä болв.

Нүүдг улсин зäрмнъ революцин öмн тärән темснä кöдлмш кегьäd, доран бääдг селä тосхад бүүрлдг болла. Болв эдл-ахунь уга-яду бääсмн, тегäd эдн зäрмдән харгънад

Эвенк аньгьучлдг йовна.

бäädг билä. Советск йосн эднä эдл-ахуг хүврäхд ик килмджән öгч бäәнä.

Эвенкс-аньгъучнр.

Тайгад цасн орад, киитн боллгънла аньгъучллгън эклнä, эвенксин кöдлмштä цагнь ирнä. Бүүрлсн газриннь эргмд тедн цөн хонг аньгъучлцхана. Бääсн кермисиг цугтагъиннь хагъад авчкад, тегäд тайган дотр орцхана.

Тайга дунд геедрсн голин кöвäд эвенксин хотн бүүрлсн бäәнä. / Джолминнь деернь утан пүргäд бäәнä /
Öбр шидртнь бугъ-марлмуд идшлдж йовна.

Эврәннь джолмасн аньгуч гарв.

Голас гол күртл, орагъас ора күртл харулддж хурц нүдärн харвдж, тайгагъар тер йовна. Хурц хамрта арат äлд кевтхинь, мекч бичкн горностай äлдärән одсннь мörärннь хäläгъäд, түрмдж уга кермн äлд гәрäддж йовхинь сонъсад меддж йовна... Цагъан цасн деер бääсн äрä узгдм мörиг шинджлäd тäälнä. Аньгъучла хамдан ноха дахсн йовна. Зäрм-зäрмдән модна öбр оад тер зогсна.

Генткн хуцад, хумсарн модна дурс мааджад одна. Аньгуч буугъан төвлдж авад, хачкад, дакн цааран гарад йовна. Бүстнь болхла дакн нег кермн унджснь үзгднä.

Öцклдүрäk нүүдж йовсн күн кöдлмшч болна

Увлин сүл. Тайгагъасн голур загъс анънхд öördх кемнь болв. Петр Мира гидг эвенк, кöвүтägъән будта öрүн Енисей голур эргäд темцв. Öдрин öрäлд орхнь багъ цаг үлдäд ирв.

Таньдг горькс, улм, модл харгъв... Бугъ-марлмудла юн болдж одв? Эдн зогслдад, юмнас үргäд хäвргъшән зулад, уралан йовдж öгхш.

„Аюгын кевтр эрг деер бääх кевтә,“—гидж Мира ухалад, үргсн бугъ-марлмудан туув.

Бугъ-марлмуд генткн зогсдж одв. Тайга дотрагъур „у-гу-гу-у“ гисн сүркә ик адусна күркклгън гарад одв.

Мирин көвүн Кельга нохагъан дууддж авад, буугъан эм деерән хайчкад, тайга орад йовв. „Юн эрлг шулм болхв, хäläx кергтә,“—гидж Кельга ухалв.

Нидн джил бääсн бүүриннь өөр күрч ирäd, таньдж ядад бääв.

Голд нег-негнллагъан цувладад модна плот урсдж бääнә. Машинә төмр атхм бахнсиг шүүрч авад, кермин көндә трюмд чикäd бääнә. Äмтн модд чавчдж унъгъагъад, газр малтад, гер бәрäd бääцхәнә. Эрг деер нег гер бәргдсн бääнә, зүгәр энүнд зун джолм багтхмн.

Хәрү тайгагъур эцк талан Кельга одсн уга. Заводт көдлхәр үлдв.

Оцклдүрәк нүүдж йовсн күн ода көдлмшч болв.

Гурвн джил болсна хөөн Игарка гидг балгъсн болдж өсв.

Мал өскдг болн газр эдлдг якутмуд.

Лена голин дунд болн дорд урсхлин хойр бийәр элдв ик теegt якутмуд бүүрлсмн.

Эн газр мелуулсар (физическ карт хälätн) керчгддж, ө-шугъу моддар болн улмсар дүүрнъ болна. Нарт орчлнъд äмтин ик киитн үвл энд болна. Бääршсн äмтснъ нигт биш. Якутмуд мал өсклгъәр, газр эдллгънә эс гидж анъгучллгъни көдлмш кенә.

Уулс заагур голин цекägъәр, күн йовдж болш уга модн заагур, нег-негнәсн хол-холд якутмудин поселкс бääцхәнә. Эргмднъ мал хәрүлгдсн бääнә: мөрд болн үкр-мүд. Күүкд улснъ мал хälәнә. Залу улснъ өвс ахулна. Зуна цагт ик көдлмш кегднә. Ар үзгин зун дегд ахр

болна, болв догшн чангыг кииттэ ут үвлд малиннь те-
джэл белдх кергтэ.

Төмр хаалгыас боли шоссейн хаалгыас уухнд бээх
якутнрин бички поселксәр ода бийнь якутск кезэнк гер
үзгднэ. Модар кегяд, газакинь шаврар шалдчкна.
Орагынь модар кенэ. Гериннь дунд галин гулмт бääнэ.

Колхоз тогтаснас нааран якутин бääдл түргяр хүврдж
ясрджана. Ик гермүд бәрэд, школ, больниц, клуб нань
чиги культури учрежденьмүд тосхгдджана.

Урдкдан орхнь үстэ үкрмүд өскдг болв. Өвс хадг
машид ирдг болв. Совхозмуд бүрдэгддјәнэ, тегэд малиг
ягъдж чикәр асрхиг боли бәрхиг якутмуд энд медж
авчацхана.

Якутин өмн халхарнь тәрән-темснэ кōдлмш икәр
өргдждж йовна. Революци өмн зуг баячуднь тәрэ
тәрдг бääдж. Угаты улст тәрэ тәрх газр, зерв-зев төруц
уга бääсмн.

Гуйрнь оньдинд күрдгө бääсмн. Угаты улс гуйртан
модна дурс хольдг бääдж.

Ода болхла селәнэ үдл-аху ик гидгяр ясрдж йовна.
Совхозмудар киит даах гуйрмуд ургъадж гаргъдж бääнэ.
Тәрэ тәрлгънд трактор олздг болв. Ода болхла якутск
крестьянин эврэ гуйрта, темснь эрки кергтэ хот болдж
өргджив.

Огородин эдл-аху бас ик түргяр оргдждж йовна.
Верхоянск балгысна бийднь темс тәрдг болв.

Модна эдл-аху.

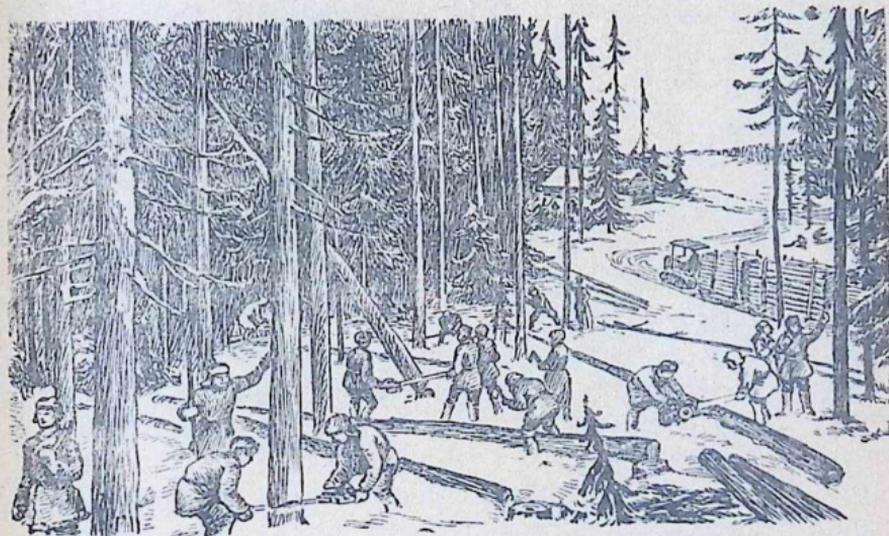
Тайга СССР-т элдв ик агъу газр эздж бääнэ.
Иим ик агъу газр эздж бääх ө-шугъу модта талин
орн-нутг нарт орчлнь деер уга. Мана ө-шугъу моднд
талин орн-нутгин гүүлгачнрин нүдн тусад бääдг бääсмн.

Дала болсн мод бидн эврән бийсмдн эдлнәвдн, дала
болсн мод талин орн-нутгт хулдад, тендәс авсн алтарн
манд кергтэ маши хулддж авнавдн.

Хаана цагин модна арсмчир олз-орш угагъар õ-шугъу модна дала ик агъу газр ўрадг билә. Тедн зуг бийдән олз ўзхлә болх гидж сандг бәәсмн. Чавчд болн зõõд амр õбрхн болдг газрар модиг эдн чавчдг бәәсмн: голин кõвәгъяр, тайган захар ургъсн мод хәләдж хадгълх ормаснь чавчдг билә. Õ-шугъу модиг чавчхларн, дакн ургъах õргджәх гидж санл уга, хумлтднь чавчдг билә. Õ-шугъу моднд кõдлмш әмтин му эв-аргъар кегддг билә.

Мод чавчлгънд кõдлджәсн улсин тускиг арсмч купцнр тõрүц килмджән õгч хәләдгõ бәәсмн.

Советск Союзд модна эдл-аху бас йилгъл уга социалистическ кевәр кегддж йовна. Модна промысловый эдл-аху тогтсн бәәнә. Урднь мод чавчдг улсин киитнәс хаац болдг бузр турлушкин ормд, ода болхла сәәхн герлтә ик-ик баракс болн гермүд тосхгдсн бәәнә. Кõдлмшч улс бригадар ниилдж кõдлцхәнә.

Мод белдлгънд.

Гар көрәгән хаяд механическ көрә олзлв. Моддиг мөрәр чирдж гаргъдган уурад, ода тракторар чирнә.

Шин хаалгъ болн күнд ацата цанд, дөшддж гүүхднъ тиигн болтха гигъад, мөсн хаалгъ кегддж бәәнә. Мод урсахдг голин хаалгъсиг ясдж йовна.

Урднъ нег чигн әмтә күн уга бәәсн газрт ода болхла мод чавчдг улст магазитә, школта, больництә ик-ик поселкс өслдәд бәәнә.

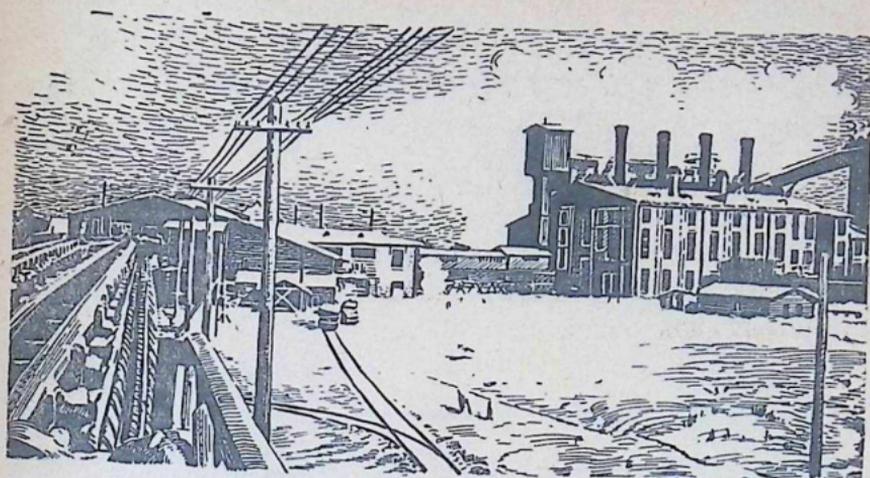
Голар мод урслгън.

Модн тосхлгъна материал болджана. Модн кесг производствд кергтә сырье болдмн. Цаас кех болн зүсн-зүүл химическ продуктс кехд модн ордмн.

Зөөгъад гару гаргъад талдан газрт к ў р г д ж йовснд орхнъ, дор-ормднъ эд-бод кесн эсго олзта.

Талин ордудт белн биш, эд-бод кегдәд уга мод хулдснд орхнъ, бел кегдсн тосхлгъна материалмуд болн модна кечксн талдан чигн юмс хулдсн эсго олз орута.

Тегәд чигн күн йовдж болшго тайга заагт химическ заводмуд, цаасна фабрикс, мод көрәдлгънә заводмуд тосхгддж йовна.

Тайгад бээдг цаасна фабрик.

Пушной эдл-аху

Хаана цагт аньгучнр хээр-бээр угагьар тайган пушной зөөриг уга кедж бээсмн.

Үнтә аньгуд улм-улмар багьрад бээсмн.

Пушной зөөриг харсдж-хардж авч, пушной промыслиг улм өргджәхин кергт советин йосн пушной заповетник кеджәнә. Энүнд ань төрүц аньнулхш. Тер юнгад гихлә, ань төлән авад өсх зөвтә. Энүнлә әдл йилгья уга аньгин фермс бас тосхгддж бәәнә, энүнд—соболь, горностай, куниц, хар-буурл арат иигәд бәрәнд хәләвртә өскдмн. Цугтагьаснь үнтә ань йилгьдждж авдмн. Сән хәләвр кегьад, чик сәәнәр хотинь өгдмн. Энд научн шиндж кедж хәләцхәнә.

Кесг газрар аньгьучнрин колхоз бүрләгдсн бәәнә.

Тайган малтвр зөөр.

Одахн күртл тайган малтвр зөөр шинджлгдждж хәләгдәд уга билә. Сүл джилин шинджлгьәр тайган газрт ик зөөр бәәхн медгдв: *алтн, чолун нүүрсн, давсн, графит, нефть.*

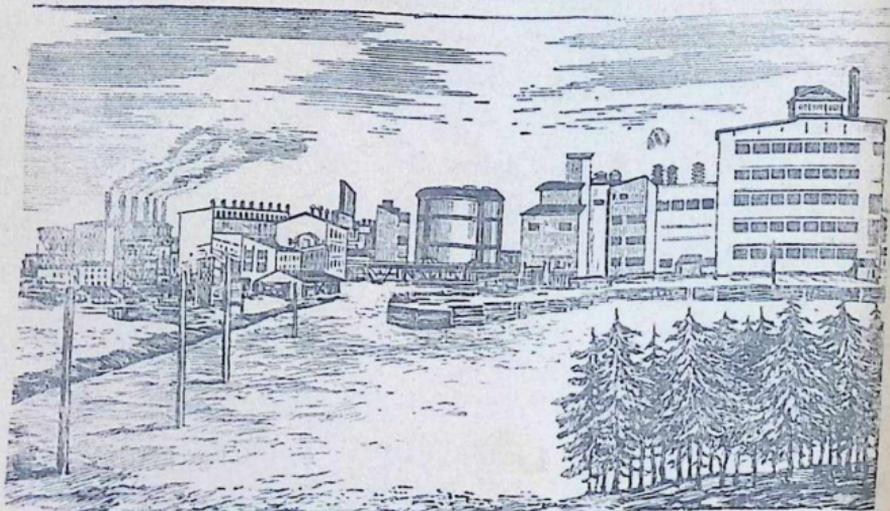
Кузнецк бассейна чолун нүүрсн ик чинртэ. Кузнецк бассейн Новосибирскин зүн-омн үзгт баяна. Энүнд первосортн нүүрсн дала. Эн сүл джилмүдт Кузнецкин нүүрс малтдж авлгын улм өргджв. Кузнецк бассейна нүүрсн промышленностин өргджхд ончта ик туста.

Даалгьвр. СССР-ин картд альд газрин зөбр баяхинь олти: Кузнецк бассейна чолун нүүрсн (Новосибирскэс дорд-омн үзгт), нефть (Печора голин оргч голин болн Уральск уулин деед ташугьарнь), алти (Лена голар болн энүнэ ханьцвр гол Алданар).

Березники.

Кама гидг голин зүн эрг деер, Уралас барун үзг тал, 500 метр зузан давсн газр дор кевтна. Зärm давснь хотд кергтэ тааста болна—поверенный давсн. Зärmнь—тэрэнэ газр ясхд ик туста болна—эднь калий гидг давсн. Эн давсна кевтрин өөр тедүкнд чолун нүүрсн болн фосфорит баяна.

Эн элдв ик зөбр Алдр Октябрьск социалистическ революцин өмн олзлгдг уга баясмн. Хаана йосн ним и к зөбр энд баяхинь меддо чигн баясмн.

Березники.

Өдгә цагт болхла, энүнд нарт орчлнъ деер маш ик гиджәх *Березники* гидг химическ комбинат тосхгдв. Энн бәәрн газрин сырьегъас тәрәнә ясврин удобрений кедж гаргъджах кесг заводмуд. Асхнъ цагт комбинатмудин гермүдин деер гарси электрическ герл кесг арви километрт улатрдж үзгднә.

Энүнәс СССР-ин аль халхурнь болв чигн, колхозмуд, совхозмудин энъ-зах уга тәрәнә газрур Кама голар эн удобрений одцхана.

Картд Березникиг олтн.

Тайган селәнә эдл-аху

Модиг эд-бод келгън, пушниниг анънлгън— тайган зона эдл-ахун эркн авъгънъ болн әмтнә эркн промысел болдмн. Зүгәр тайган әмтн теджәлин зүсн—зүүл продукт керглнә. Эднд гуйр, темсн, үснә продукт болн махн кергтә. Хол газрас зөөхд ик гарута, түрүтә болн олз уга. Теджәлин продуктас бәәрн газртан ургъадж авч болхинь эрк биш тәрх кергтә. Тайган орглнъгин бәәдл селәнә эдл—аху өскхд тас уга газр: ургъц тату гардг почвта, киитн хавр, эрт киитн болна. Болв кесн опытар хәләхлә, энүнд тәрәнә тәрлгъиг чигн, мал өсклгъиг чигн сәәнәр өргдждж болхмн.

Урднъ зуг өмн үзгт ургъджасн селәнә эдл-ахун ургъмлмудин кесг олнъ энд ургъх болдж шинджлгдв.

Иим ургъмлмудас киит даадг сортс йилгъгддж гаргъгдв.

Кемр киит даадг тохмта мал авад, сәәнәр асрдж әләхлә, урдкдан орхнъ эсго ик үс өгч чадхмн.

Тайган зона селәнә эдл-аху өргджәхин кергт советин йосн их төр күцәджәнә. Совхоз, колхозмуд бүрдгддж овна. Совхозмуд ямаран кевәр мал өскдж—өргджджә-нг, огород, тәрә ягъдж тәрхиг эврәннъ көдлмшин өмджәр сургъджана.

Советин йосн тер дотрад тайгас үстә мал өргджәхд

икәр килмджән өгчәнә, тер юнгад гихлә, голин көвәгъәр сән идгтә газр энд бәәнә.

Тайгад балгъсд тосхлгън.

Якутск тайгад балгъс тосхлгън.

Тайгад балгъсд тосхлгън түргәр кегддж йовна.

Амурин көвәд дальневосточн тайгад ахрхн цагин эргцд СССР-ин хамгин багъ наста балгъсн—*Комсомольск* тосхгдв.

СССР-ин аль бис балгъсдас эн тайга тал комсомольцнр ирдәд, тайган нег участокин моддинь чавчад, улмта газриг хагсадж авад, Амур голин көвәд кинота, магазита, больницта, школта, хошад давхр гермүдтә, фабриктә ,заводмудта промышленн шин балгъс тосхв.

СССР-ин физическ картд Комсомольск балгъс олтн.

Тайган хаалгъ.

Тайгагъар дамждад гурви ик гидг төмр халгъ гарна. Нег хаалгънь тайган өмн захар гарна: Ленинград—Вологда—Пермь—Свердловск—Новосибирск—Иркутск—Владивосток. Наадк хойрнь тайгаг кӧндлнъднь дӱврдж гарна: 1) Ленинград—Мурманск. 2) Вологда—Архангельск
Эдннг картд олтн.

Тайган эдл-аху ӧргджӱхд голин хаалгъс болн Северн тенъгсин хаалгъ ик чинртӱ болв. Эн хаалгъсар тайган орчлнъгин зӧӧр зӧӧгъӱд, тайгад кергтӱ тоотинь авч ирдж болхмн. *недосягаемо*

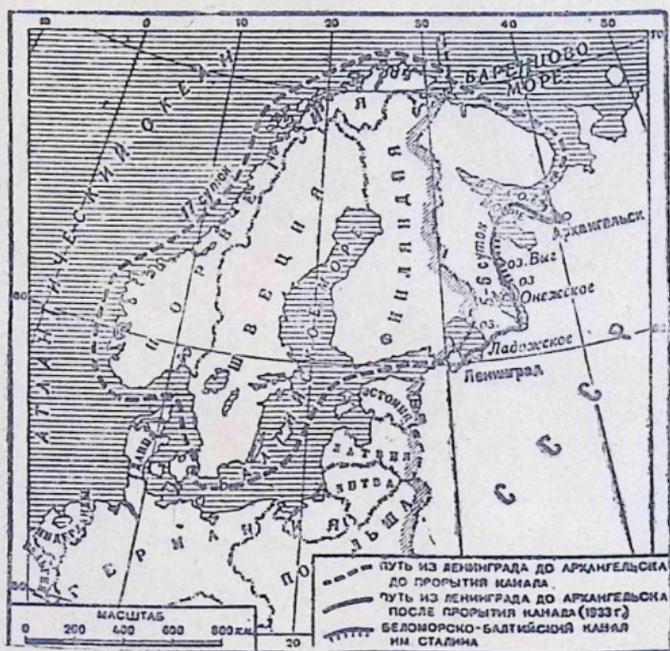
Болв зуг мел усн хаалгъс кергдӱжӱсиг кӱцс теткшго. Шуд тайган бийднь автомобилн хаалгъ кех кергтӱ. Иим хаалгъ кегддж чигн йовна. Зӱрм газрмудар зуугъад километрт эдн татгдад одсн бӱӱнӱ.

Талин орн-нутгт мод зӧӧлгън иим портсар дамдждж гарна: Ленинград, Архангельск, Мурманск болн Игарка

Сталинä нертä Беломорск— Балтийск канал.

Тайган барун-ар үзгт Финляндиин границин өөр дала ик зөөр даргддж бääнä. Урглдждән ургъсн сääхн ө—шугъу модн үнтä гара мод болн пушнин өгнä. Малтврин зөөр дунд төмрин болн шар-зесин рудас, алтн, тәрәнä газрт кергтä удобрений бääнä. Гранит болн бас талдан чигн бат тосхлгъна материалмуд йир элвг бääнä. Хурдн урсхлта голмуд болн водопаднь ик энергий өгч чадхмн. Болв хаана цагт болхла эн газр хайчксн, зерлг, күн эс эдлдг газр билä. Йовдг хаалгъ чигн, залгълдана талдан чигн зокаста хаалгъс уга билä.

Картд тайган барун-ар халхинь олти.

Балтийск тенгсäs Белое тенгс тал одх хаалгъин зург.

Ики урд цагин бийднь, тайган барун-ар үзгәр гол-мудар болн нуурмудар дамждад Балтийское болн Белое тенъгсмүдиг негдүлдж болхнь медгдсмн.

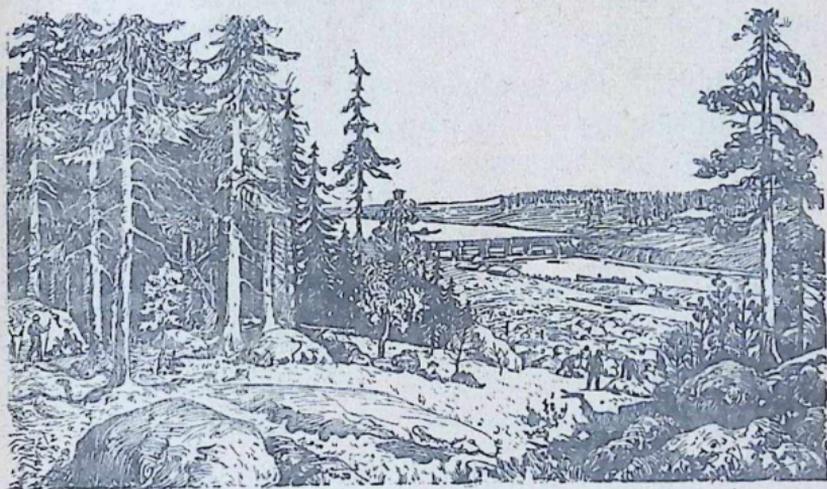
Хаана цагт кесг дәкдж кӯр кегъад, бичлдәд чигн бәәсмн, болв тенъгсмүдиг негдүлсмн биш.

Хаана правительствин эс кесиг мана Советин йосн үлгүрт уга шулугъар кӯцәсмн: 20-н сарин дунд нарт орчлнъд маш ик болджах *Сталинә нертә Беломорск — Балтийск канал* утднь 200 км тосхв.

Эн канал Онежское нууриг Белое — тенъгслә негдүлсмн. Каналар 5-6-н хонгин дунд Ленинградас Белое тенъгст кӯрч болна. Урднь болхла ним йовлгънд 17-н хонг кергтә болдг билә тер юнгад гихлә, Европин ар үзгин эрг эргдж гарх кергтә болдг билә.

Эн Беломорск — Балтийск канал мана Советин Союзд маш ик чинртә канал.

Каналар Союзин аль бис газрур ар үзгәс: модн, загъсн, удобрень, тосхлгъна материал, өмн үзгәс ардаг-

Беломорск—Балтийск каналин өөрк тайга.

шан болхла: гуйр, нефть, давсн, зүсн зүүл кергтә тоот эд-товар зөөгднә.

Канал дахулдж электростанцс, фабрикс, заводмуд тосхгдджана. Энд тайга электричествин хурц герләр дүүрсн бәәнә.

Кесг олин фабрикс заводмудтнь доск, фанер, цаас кецхәнә; модна хайгас—уксус, спирт кенә. Урднь кун йовдж болшго ө—шугъу модн дундагъур шоссейн хаалгъ кегдв, электрическ поездмүд гүүлдцхәнә.

Хагсасн улмта газртнь гуйр ургъсн, малин теджәлин өвсн көкрәд бәәнә.

Минь одахн күртл „ө—шугу модна арвисн эзн“ — аю бүүрлсн газрт, ода селәд эс гидж балгъсд тосхгдчксн бәәнә.

Архангельск порт

Картд Архангельск порт олти.

Улмта маштг эрг хоорндагъур Северн Двинан чилгч өргн уугъар далвагъад оч. Тенъгрин үүлд дорагъур нүүнә, Двинан усна дольган буурлтад сүртә бәәдл гарад одна.

Болв, усна көвән бәәдл күүг байсагъад бәәнә. Модна завод утагъан пүргүләд бәәнә. Альдаран хәләв чигн— тасрлтан уга модна складмуд: маш ик штабеләр бүдүн бахнс хуралгъта бәәнә, гиигн деевр хаацта көрәдчксн модд өндр тосхлгън кевтә бәәнә.

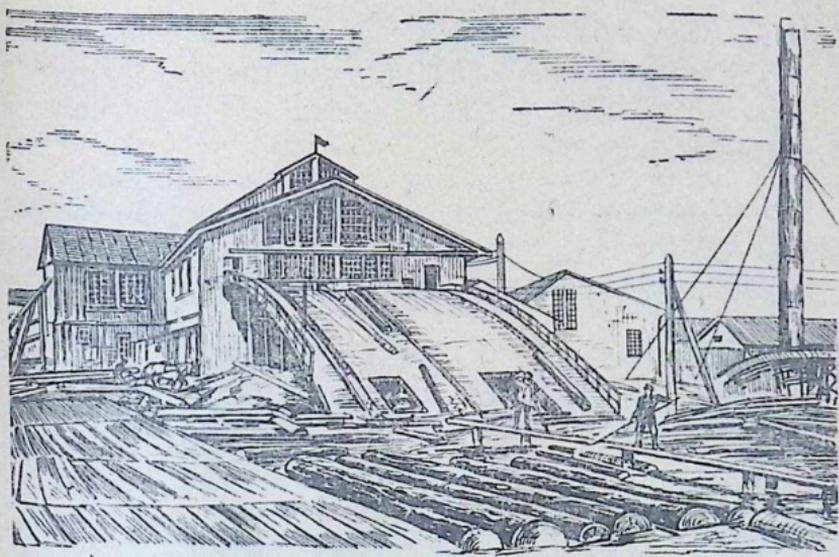
Ачлгъ өргдг машид голар плотмудар ирсн бүкл моддиг уснас тач авад, дигтәгъәр овалад бәәнә.

Трамвайин вагод гүүлднә, мод көрәддг заводмудин экнд хадсн ишклгрлгъна ә гарна, пароходмудин гудок хәәкрнә. Мишгән болн көрәгъән үүрсн кесг зун көдлмшчнр пристаниг дүүргәд бәәцхәнә. Мод ачхин кергт талин ордудин кесг керм Архангельскд ирцхәнә. [Эднә

машта *раскочверние*

өндр харулмуд, зүсн-зүүл өнэгтә флагмуд голиг дүүргад бәәнә.

Эдн мана модиг цуг нарт делкәгъяр төгәлнъднь эргүлдж зөөнә.

Мод кәрәддг завод.

Загъс анъндг кермс, кәдлмшчнриг зөөдж йовх пассажирск кермд йовлад бәәцхәнә.

Болв тедн дала болсн модна материалмуд заагт сүрнь даргдад бәәнә. Модн альднь болв чигн бәәнә: доске болн бахнс Двинан кәвәсиг дүүргад бәәнә; *высекании* гарад йовджах талин орна керм деер тевкрлад тәвсн модн кевтнә. Доскисиг болн бахнсиг пристаньс деер ачна. Мод кәрәддг заволин өөрнч гол чигн бахнсар хучата бәәнә; эдниг ташу *настиль* девснъгар герүр чирдж орулна.

Игарка Игарка - полярн порт

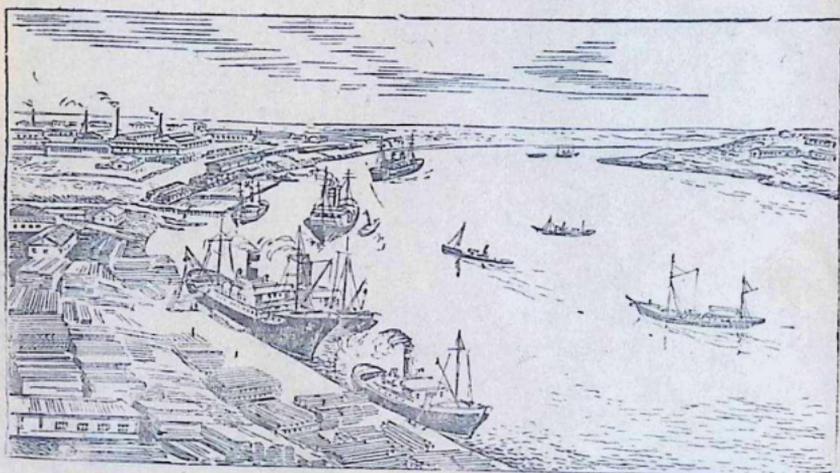
Картд порт Игарка олти.

Енисей голин барун эрг деер, эн сүл джилмүдин дунд шин порт *Игарка* тосхгдв.

Минь одахн кўртл Игаркиг бәрдж бääсн улс сөөднй гал уга, манач уга унтдж чадг уга бääсмн: сөөднй аю ирдж дāvрхās оньдинд болгъах кергтā билā.

Шин тогтдж бāах балгъсна экн тўрўн бāārшн улс цуг делкāгъās тасрха онц бāāцхāлā, хот-хоолар тўрў-зўдў болдж, тайгала болн полярн догшн киитнлā некмгъā ноолда кедж йовсмн.

Хойр джилин эргцд полярн тōргин ца порт болн промьшленн балгъсн тогтв. Нааран мод ачхар талин орна кермдўд ирцхāнā. Ачлгънй зогслтан уга тōргг суткдан кегднā.

Порт Игарка.

Заводин трубас уга гаргъад бāāцхāнā. Европ болн Америк хойрад зөөдж гаргъх модиг мод кōрāдг гурвн завод кōрāднā. Хаджуднй фанер кедг болн цаас, искусственин торгъ кедж болх модна нāārў гаргъдж авдг заводмуд зогсджана. Консервн заводмуд бас кōдлнā.

Балгъсна өмн бääсн арлин газрмуд трактормудар хагългдна. Огородмудтнь мәнъгрсн, хавстн, боднцг болн талдан чигн темсд ургъна. Өвстә газртнь үстә сән үкрмүд идшлцхәнә.

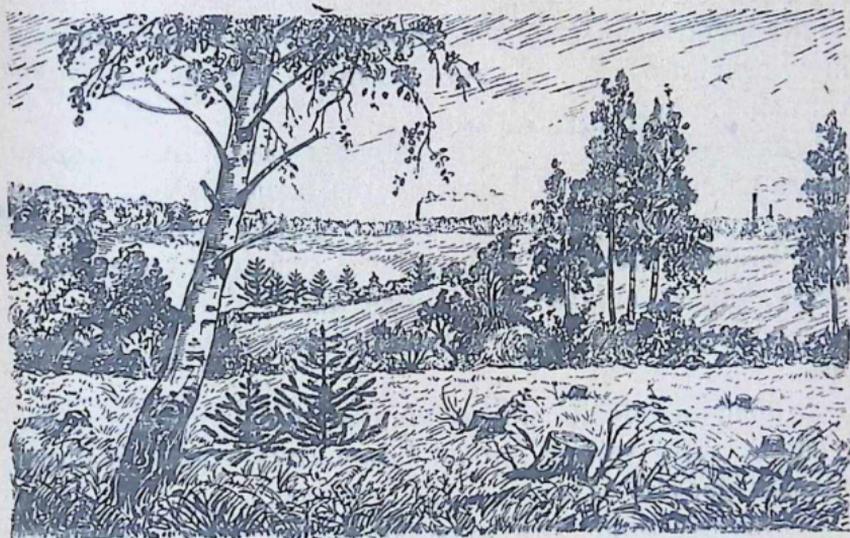
Балгъсна бийднъ гермүд дала, улицснь өргн, электрическ проводата бахнс бääнә. Электростанций көдлджәнә. Радио ду гарад ирв. Кино тосхгдв. Школс, клубмуд секгдв. Клубмудтнь докладмуд, лекцс, нәр-наалд болна.

Дамшлгъд: Контурн картд тайган зон темдглтн. Тайган голмудин нер бичцхәтн. Контурн картд Верхоянск, Якутск, Березники, Архангельск, Мурманск болн Игарка балгъсд олтн.

Гертән кех көдлмш. „Тайган зон“ гидн темәр альбом кетн.

СЕМРҮ Ө—ШУГЪУ МОДНА ЗОН

Семрү ө-шугу модна зон тайгагъас зүн-өмн үзг талгшань бääнә.

Семрү ө-шугу модна зонд.

Энүнэ тайгала захлджих границнь дунънхд Ленинград—Казань татасар бääнэ. Өмн үзгин границнь Казаньас Киев күртл одна.

Картд семрү ө-шугъу модна зон олти.

Самолетас хäläхлä

Умшхларн СССР-н физическ картд хälән бääтн.

Вышний Волочок гидг балгъс давад, Москва темцäд самолет нисв.

Төгälнгдән ө-шугъу модн үзгднä. Эдн моддинь чавчад авчкxn газрар эс гидж улмсар йир олн садмуднь цоорад одна. Газрнь тегш болн невчкxn өөдмтä. Мөнъгн утцн метär голмуд гилвклднä, тärән огород хойрар бүүлгдсн деревньс джирлзджәнä.

Моддин чавчад авчкxn газр улм дару-дарунь үзгднä, тärәнä газр улм өргн ик болна, деревньс чигн дару-чарунь үзгднä.

Лен ургъджах ик газр торс гигъäд одв. Негнь, дарукнь... эдн лен тärдг колхозмудин газр.

Калинин балгъсна өөр торфин улмсин маш ик агъу газр үзгдв. Калининск заводмудин, фабриксин трубас утагъан гаргъад бääнä.

Матигäд-готигъäд одсн гилвксн лент мет Иджлиг самолет керчäд нисäд гарв, дорнь дакад ө-шугъу модл үзгдв, зуг өмнк үзгдсн ар үзгин ө-шугъу моднас сeгрхä. Эдн ширкг метär зогслдл уга, сäähн джөөлн бääдл гарна. Эдн заагт хамтхаста модн ик.

Бас нег зун үлүхн километрäс самолет Москвад күрх.

Деревньс болн көдлмшчирин шин поселкc негн негнәннь дару үзгддг болв. Заводмуд болн фабрикс торлздж үзгдäд бääв.

Ө-шугъу модн улм таджрхарв, Зуг салу чавчгдад уга бääх модлар урднь эн газрар ө-шугъу модн бääсинь меддж болхмн.

Күмн äмтнä зöрмг седклäс болн тосхлгъна күчнäс
орчлнъ хооран цухрв.

Не, аш сүүлднъ, Москва үзгдäд ирв... Ö-шугъу модн
мет заводмудин трубас, маш ик чолун гермүд үзгдäд
ирв.

Семрү ö-шугъу модна зона цуг öнъг-дүрснъ
ягъдж хүврсмб.

Ик урд цагт семрү ö-шугъу модна зон күн йовдж
болшго эмнг ö—шугъу модар хучата бääсмн.

Эн газр ик кезäнк цагин улс селäлдж буухднъ сән
билä, ö-шугъу модн дääснä генткн дävрлгънäс халчлдг
бääсмн. Үзг-үзг талгшан гүүдж бääсн голмуд күн йовдж
болшго ö-шугъу модн дотрагъур йовхд ик сән хаалгъ
болдж бääсмн.

Ö-шугъу моднур күн гартан сүктä дävрдг бääсмн.
Моддиг чавчад, тärä тärхд болн бääршхд ил газр
гаргъдж авдг бääсмн.

✓ *редеми*
/Ö-шугъу модн улм-улмар багърад, сегäräd бääв./
Эднä ормд тäränä газр, хадлгъна газр болн селäd öслдäд
ирв.

Кесг зун джил öнъгрв, тегäd күмн äмтн кесг үйдән
гаргъсн күч-көлсн семрү ö—шугъу моддин зониг төрүц
таньгдшго болгъв.

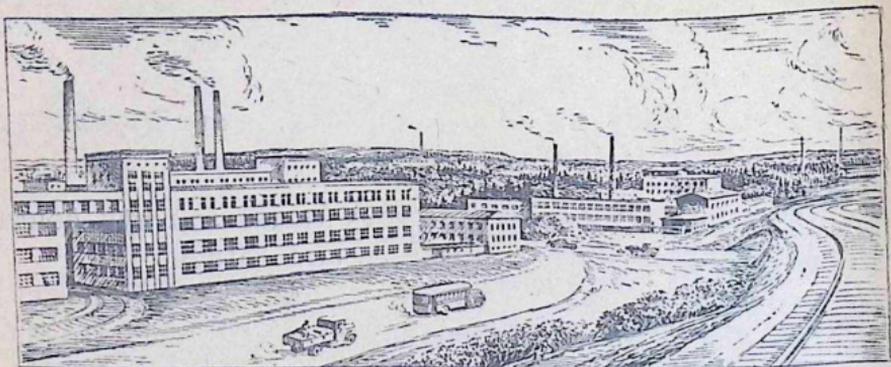
Ö-шугъу модна маш ик агъу болдж одв. Зуг цөн
газрт эн үлдв. Минъгъад гектар улмта газр хагсагдв.

Ö—шугъу модиг чавчад уга кесн газрт болн улм
хагсасн газрт селäd, балгъсдуд, заводмуд, фабрикс тогтсн
бääнä, äлдärәннъ болв чигн төмр хаалгъс татгдсн
бääнä.

Октябрьск социалистическ революцин хöөн колхоз,
совхозмудин тосхлгън делгрв.

Шин ик заводмуд, гигантс тогтсн бääнä.

Көкрдж ургъсн ӧ-шугъу модн болн паркс дундагъур шин балгъсд тосхгдв. Урдк хуучн балгъсд шинрӱлгддж парксар болн бульвармудар дӱӱрдж ӧсв.

Семрӱ ӧ-шугъу модна зонд бӱӱх фабрикс болн заводмуд.

Семрӱ ӧ-шугъу модн дотр

Голин эрг деер нег бичкн селӱн бӱӱрлсн бӱӱнӱ.

Селӱнӱ эргмд тӱрӱн, цааранднь ӧ-шугъу модн... Зуна халун ӧдрт – эн ӧ-шугъу модна нигтрӱд кӧкрджӱхнь болн сӱӱдр болн серӱ ӧгч чадхнь кӱ бийӱрн шилтӱлнӱ. Ӧ-шугъу модна захднь хусм ургъдж. Нарна толь бӱчрмӱд заагурнь ивт орад, дорань бӱӱх нигт ногъан ӧвсн деер гилвкӱд тусна Хонъх цецгӱс (колокольчикуд) кӧкрнӱ, лиш болн клевер улалдна. Зӱрм газрарн земляникин ягодмуд джилв кӱргдж узгдна.

Ӧ-шугъу модна захас цааранднь модн джисӱд нигтрнӱ, хусм улм багърад йовна. Эдниг харнъгъу ӧнъгтӱ ӧндр цагъан харгъа кӱчинь гаргъна. Эднӱ заагур лжӧӧлн цагъан болн уласн ургъна. Калина гидг ик-ик цецгӱс цагъалдал бӱӱнӱ. Ногъан тиим нигт биш цецгӱсӱр эрӱтрдгнь уурв. Темсн багърв. Тенъгрин ки болхла, хӱрнь харгъдг болв. Шонтл хонъшарарн кӧгшн харгъан

кӱрс чонъкдж бӱӱхнъ дару-даруднъ сонъсгдв. Зӱрмдӱн модна бӱчр заагур кермн гӱрӱддж йовснъ ўзгднӱ. Ӗ-шугъу модна шовуд шууглдад бӱӱв.

Ӗ—шугъу мод чавчсн газр харгъв.

Тӱлӱнӱ модд зергдӱлӱд овалдгддж; тедн заагт ногъан дотр модна шин йозурмуд шовалдад ўзгднӱ.

Зуг ўвлӱгъӱ энд Ӗ-шугъу мод чавчсн бӱӱдж, болв тер газртнъ шимтӱ ондр ногъан ургъдж оч, йозурму-диннъ эргнд малинӱ кустс гӱддж ургъдж.

Эн чавчкскн газрас цаарандан дакн Ӗ-шугъу модн, болв улмта болн бальчгта. Тиигӱлӱн зуна цагт гатлдж болшго.

Семрӱд Ӗ-шугъу модна зона орчлнъ

Дееркнъ. Семрӱ Ӗ-шугъу модна дееркнъ, картд ўзгдджӱсӱр, дора тегш газр болджана. Дунд алдарнъ ар ўзгӱс ӱмӱрӱн *Средне-Русск* ӱӱдм харгъна.

Тегш газрин дееркнъ—мел кӱцс тегш биш ӱӱдмтӱ.

Голмуд. Семрӱ Ӗ-шугъу модна зонар гӱӱдг голмуд. Средне—Русск ӱӱдмӱс ӱклцӱн авад олн ўзг темцӱд, гурвн тенъст: Балтийское, Хар болн Кӱк тенъгст ордгнъ картд ўзгднӱ.

Картд—Иджл, Дон, Днепр голмуд олти. Эдннг ӱклцӱснъ ави чилгч кӱртлнъ хӱлӱдж меддж авти.

Климат. Семрӱ Ӗ-шугъу модна климат тайган климатас дулан. Барун бийӱс дулан Атлантическ далагъас ўлӱдж бӱӱх салькн дула авч ирнӱ, ўвлин киитиг джӱӱл-рӱлнӱ. Ўвл энд тавн сарин эргцд бӱӱнӱ, болв тайган ўвлӱс зӱвӱр джӱӱлн болна. Зун энд тайганас ут болн дулан болна. Хур дару-даруднъ орна. Хуриг Атлантическ далагъас ўлӱдг салькн авч ирнӱ.

Почвснъ тайган почвсла ӱдл, бас подзолистный. Болв энд ӱдн ургъцд тааста болна.

Ургъмл болн адусд. Климатнь джөөлн болсн учрар энд хамтхаста зүсн-зүүл тохмта модд ургъна: *хусм, хар модн, ясень, джөөлн цагъан*. Хвойн болн хамтхаста модд семрү ургъна. Маш ик гәзрт торфин улмс бәәнә.

Ик урд цагт эн газрт күн йовдж болшго ө—шугъу модн ургъдг бәәсмн. Ода болхла, эдн күцстән гилтә чавчгддж одсн бәәнә. Ө—шугъу модна ик агъус зона әмтин барун хүвдн, Полесъд, үлдсн бәәнә.

Ө - шугъу модн үлдсн газрт болхла, тайгад бәәдг шовуд болн анъгуд бас бәәдмн.

Семрү ө—шугъу модна зонд промышленность ягъдж өргдждж йовна

Карт хәләтн: семрү ө—шугъу модна зонд промышленн хойр ик гидг район темдгләтә. Негнь—Ленинградин өөр, наадкнь—Москва, Калинин, Иваново болн Горький балгъсд хоорндагъур.

Эн районмудар талдан газрмудт орхнь урд цагт чигн фабрикс, заводмуднь оln билә. Болв советин йосн тогтсна хөөн нег үлү хурдар, икәр промышленность өргджв.

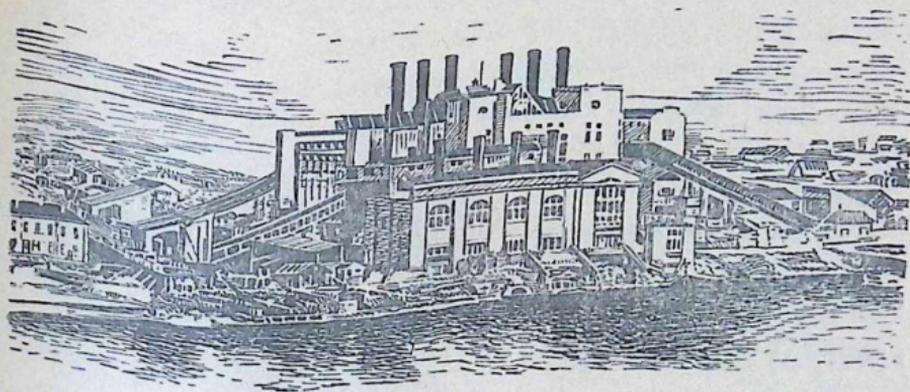
Москван болн Ленинградин промышленность шинәс хүврдж тогтв. Энд күчтә ик кесг шин заводмуд тосхгдв, кесг завод шинәс ясгддж кегдсмн.

СССР-ин оln зүсн газрмудар тосхгддж йовх электро-станцст, заводмудт кергтә нәрн кецтә машинд эн шин заводмудт эки түрүн болдж кегдсмн.

Горький балгъснд автомобилн завод-гигант өсв. Москвад болн Москван хаджуд, Калининд, Ивановод, кенчрин фабрикс улм икдәд, сәәнәр ясгдцхав.

Семрү ө—шугъу модна зона промышленность дегд түргәр өсдж йовна. Тер то-тоомдж уга оln фабрик заводмудиг кәдлгәд бәәх ик түлән кергтә болна.

Күмн йовдж болшго улмта унулмуд дотр кесг зун
 джилдән олзлгдл уга кевтсн торфиг ода гаргъдж авдг
 болвдн. Олзтагъар эдлхин кергт торф бәадг улмта газ-
 рин дөр электростанц тосхдг болв. Шин тосхгдсн болн
 торфар кодлдж бәәх хойр ик электростанц бәәнә:
 Москвагъас зүн талгшан 135 километрт бәәх Ленинә

„Красный октябрь“ гидг электростанций.

нертә Шатурск электростанций болн Ленинградин
 иргд бәәх „Красный октябрь“ гидг электростанций.

Ленинск Шатура

Физическ картд Шатурск электростанций олтн.

Ода Шатурск электростанцин бәәх газрт, урд цагт
 болхла, күн йовдж болшго моохта улм бәәсн газр.

Кесг минъгън гектар газрт сегркә маштг модн
 ургъсн улмта—унулмуд бәәсмн. /

Энд-тендәгъур улмин заагур бәәсн арлмуд деегур
 угатя гуульгънч деревеньмуд бәәсмн.

Крестьянмудт улм гем болн талин му йовдл үзүлдг
 бәәсмн. Болв тер бийнь улмс бийдән ик зөр дардж
 бәәсмн—торфин маш ик запас бәәсмн.

1917-чг джилин Октябрь ирв. Көдлмшч улс йосан гар-
 тан авв. Цагъачудла цусан асхлдх ноолдә эклв. Гене-

раимуд нүүрс болн нефть гаргъдж авчасн газрмудил эзлэд авчкв. Москван промышленн район тўлән уга ўлдв.

Заводмудин бешмўд унтрлдад ирв. Кўн бәәршдг гермўд тўлән уга бәäv. Электрическ шамс әрә герл өгәд бәәцхәхв.

Ягъад болв чигн тўлә олх кергтә болв.

Шатурск улмиг санандан авцхав.

В. И. Ленин торфиг цаг тўдл уга эд-бод кетхә гидж зака гаргъв. Көдлмш буслад бәäv. Көдлмшч улс канав малтад, улмин усинь гүүлгәд, торфиг керчәд авцхав.

Төмр хаалгъар торф Москва болн талин промышленн центрмўд орад гарв.

Улм-улм икәр эн Шатурт торфиг малтдж авдг болв. Болв терүг төмр хаалгъар зөөдж эдлхд ўнтә болв—дегд олн вагон кергтә болна.

Тегәд эн улмта газрт ик гидг электростанций бәрәд альдаран күчн кергтә болсн талнь, проводар ток йовулад бәәх ухан орсмн.

Нег цөн джил өнъгрв. Тегәд тер Шатурск улмд торфар көдлдг, нарт делкәд әмтин ик электрическ станций тосхгдв.

Шатурск электрическ станций хөрәд шаху джил көдлдж бәәнә. Энүнә бешд торф шатна. Уурар көдлдг машид турбинмудиг (дживртә төгәсиг) көндәдж йовулна. Электрическ машид көдләд, проводар ток арвад болн зуугъад километр газрт гүүнә.

Селәнә эдл-аху

Семрү ө—шугъу модна зонд селәнә эдл-аху ики урд цагас авн өскгддж бәәсмн.

Эн зона почв тайганас ургъмлд тааста болна.

Климатнь джөөлн болсар тәрә тәрхд таастацр болна.

Ики урд цагас нааран эн газрт *ячмень, арва, хар гуйр, лен, конопля, боднцг* болн нань чигн темс тәрдг бәәсмн. Сүл джилмүдт кесг аңыг газрмудар *цагъан гуйр* тәрдг болв.

Болв семрү ө—шугъу модна селәнә эдл-аху эврә крестьянмудт бийсинь кезә чигн теджәләр теткәд уга юмн. Почвнь сән яслгъ, сәәнәр хагъллгъ кергддж бәәсм, хаана правительствд болн помещикүдт даджргддж хоосрулгддж бәәсн крестьянмуд газран чикәр эд-бод кех, сәәнәр ясх аргъ уга бәәсмн. Кесгтнь мал уга, тәрә тәрлгънә зер-зев болн машид уга болсн деерән ташр кулакудин, помещикүдин мухлаллгънд эн крестьянмуд бәәсмн.

Алдр Октябрьск социалистическ революцин хөөн даджрдг улсасн крестьянмуд сулдж гарад, колхозд негдцхäv. Машин—тракторн станцс тогтв. Газриг сәәнәр яссн деерән, сәәнәр хәләдж хагълдг болв. Тәрәнә ургъцнь икәр өсв. Колхозникуд бәәхтә болв.

Промышленн ик селәнә эргмднь огородин болн үснә эдл-аху бүрдәгдв.

Түргәр өсдж өргддж йовх балгъсдудт селәнә эдл-аху урдкдан орхнь икәр аль нег теджәлин продукт өгдг болв.

Семрү ө—шугъу модна зона әмтн

Семрү ө—шугъу модна зонар икнкдән белорусск болн орсмуд бәәцхәнә. Энүнд Белорусск советск социалистическ республик (БССР) эзддж бәәнә.

Картд үүг олтн.

Күч-көлсәрни бәädг белоруссмуд хаана цагт ик угатя бәäсмн. О—шугъу модн, улм заагар энд-тенд хая-хая белоруссин деревньс бәädг билә.

Хәтәр ургъцта газрнь ургъц муугъар өгдг билә. Промышленность дегд сул билә. Бәärн äмтнь сургъуль уга, харнъгъу бәäсмн. Нег цөн школмудар орс келәр сурдг бәäсмн.

Октябрьск социалистическ революцин хөөн күч-көлсәрни бәädг белоруссин бәädл ик сәänәр ясрв.

Белоруссл күн йовдж болшго улмла ик ноолда кехд килмджән икәр огч бәänә - тер юнгад гихлә эн селәнә эдл-ахуд ик саалтг болна. Улмин маш ик агъу хагсагдв, тегäd тер улмсин ормд тәрәнә болн идгин шин газр делвäv.

Хагсагдсн торфин улмта газрт электростанцс бүрдв тегäd эднъ селәнә эдл-ахуд болн промышленностьд элек-трическ ток өгдг болв.

Модиг эд-бод кех олн завод тосхгдв.

Белоруссин культурн бәädл бас түргнәр өсдж йовна. Цугтаднъ сургъуль сургългън күцäгддж йовна. Белорусск келәр кесг олн газет, журналмуд гарна. Кесг ах сургъулин болн научн-исследовательск институтмуд бүрдäгдв.

Хаалгънь

Семрү ө-шугъу модна зониг картд хälätн.

Аль үзгäс болв чигн Москвагъур төмр хаалгъс татгдад оч. Москвад арви негн төмр хаалгъ негдäд, Московск төмр хаалгъин узел болдж гарна. Эдн Москва болн энүгәр дамждад өөрхншидр бәäсн промышленн центриг, Советин Союзин холин райодмудла негдүлнә.

Семрү ө-шугъу модна зона промышленн центрт кегддж гарсн сай тонн зүсн-зүүл эд-товар эн хаалгъсар

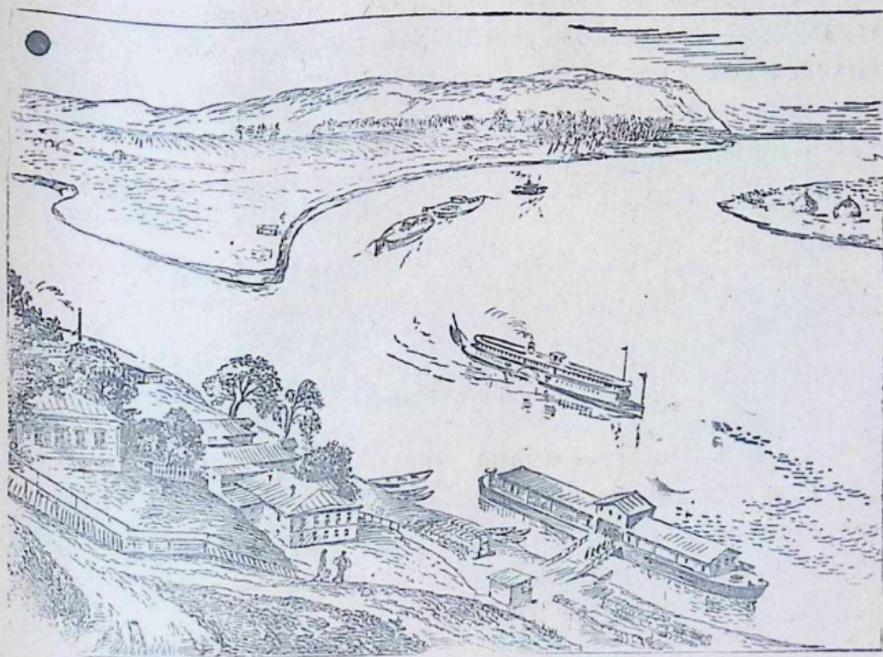
Советск Союзин аль бис аныгднй күрнй. Эн хаалгъарн
хярүдтнй оln зүсн сырье болн тўлән ирнй.

Картар хālāгъад, Москвагъас төмр хаалгъар альдаран эд
күргдж болхинь медтн.

Болв төмр хаалгъс бāйснй багъ. Цугтагъаснй килвр
хаалгъ—усн хаалгъ.

СССР-ин картиг хālātн. Семрү ө-шугъу модна
зонд Европин ик гисн гол *Иджл* (Волга) эклнй. Эн ик
гидг ут усн хаалгъ болна, $3\frac{1}{2}$ мингъгн километр
татгдад оч.

Нигт ө-шугъу мод керчдж гатлсн ик голмуд Иджлд
зүн көвā таласнй ирдж негднй. Барун көвā таласнй—

Иджл гол.

көвәднә Москва балгъсн бәәх, *Москва* гидг орцта *Ока* гол негднә.

Иджл семрү ө-шугъу модна зониг кевтнә гилтә керчәд гарна, Калинин, Горький, Казань балгъсдин өөгүр гүүгъяд, эврәннә усан теегмүдәр дамджулдж Көк тенгсүр авч одна.

Советск Союзин столиц (ах балгъсн), семрү ө-шугъу модна зона ик гисн промышленн центр—Москва тер усн ик хаалгъас хаджугшан бәәнә. Иджлин ик кермдүд хәр уста Москва-голар Москвад күрч чадш уга.

Болв Иджл энд мел өөрхнәр урсдж гарна.

Иджл гол Москвад аль шидрәр икәр өөрддж гарсинь, карт хәләдж олтн.

Советск правительств усн хаалгъиг Москвагъур орулхар шиидв.

Энүнәс иштә Иджл, Москва хойран хоорнд канал малгад, плотинмүд болн шлюзмүд тосхад, маш ик нуур-муд бүрдәгъяд, ус сордж авдг күчтә насосн станций бәрәд, канал тосхв.

Иджлин усн Москва-голур орв, Москва-гол ик уста гол болв.

Мана красн столицәс Көк тенгсүр, Балтийское болн Белое тенгсүр өргн усн хаалгъ гарв.

Каналар ик кермдүдин дун донгъдв. Тедн Москвагъур болн Москвагъас кесг сай тонн зүсн-зүүл аца авч йовцхана.

156-гч страницд бәәх картд Москвагъас Көк, Балтийское болн Белое тенгсүр одсн усн хаалгъ хәләтн.

Дамшлгъд: Контури картд семрү ө-шугъу модна зон темдглтн.

Ленинград, Казань, Киев, Москва, Горький, Калинин, Иваново балгъсдиг темдглтн.

Москва—Волга канал альдагъур малтгдсинь темдглтн.

Гертан кех көдлмш. „Семрү ө-шугъу модна зон“ гисн темәр альбом кетн.

5. ЛЕСОСТЕПИН БОЛН ЧЕРНОЗЕМН ТЕЕГИН ЗОН.

Ö-шугъу моднас öмәрән кесг минъгън километрт черноземн тег бәәнә.

СССР-ин барун үзгин границәс экләд, Союзин Европейск әнъгинь ут туршартнь дамдждж гарад, Азин дотад бий тал күртлнь одна.

Ö-шугъу модн генткн тег болад одхш. Түрүләд ö-шугъу модна захар модн уга газрмуд харгъад ирнә— эннь ö-шугъу модн *лесостепьд* хүврдж йовна.

Улм öмәрлхлә, модн уга газр икдәд, ö-шугъу модн багърад ирнә.

Аш-сүүлднь ö-шугъу модн уга болад, мел хоосн тег болад бәәнә.

СССР-ин Европейск әнъгд черноземн тег хар болн Азовск теньгсмүд күртл одна.

Картд лесостепин болн черноземн теегин зон олти.

Лесостепь.

Ö-шугъу модна зонас черноземн теегүр.

Энүг умшхларн орчлнъгин зонас карт хэлән бääтн.

Бидн Москвагъас Ростовур оч йовнавдн.

Ö-шугъу модн мет заводмудин трубаستا болн минъ-гъад чолун гертä Москва ард үлдв.

Вагона терзд эрлзäд ö-шугъу модн, тәрән, царнъгуд гүүлдäд гарад бääнä.

Газр-газрарн ö-шугъу модн төмр хаалгъ деернъ күрч ирнä.

Бүтнъгү ногъан öнъгтä цагъан харгъа, цагъан иштä хусм, улан иштä шар харгъа, уласн, модна захар зүсн-зүүл кустарникүд болн цецгäс торс үзгдäд үлднä.

Ики урд цагт энүнд ик ö-шугъу модн бääсмн. Болв ода эдн икär чавчгдад чилдж оч.

Улм öмәрлх дутман ö-шугъу модн багърад йовна.

Ока гол гатлввдн. Эн алдар газр улм ил болад ирв.

Воронежин алднд ö-шугъу модн төрүц уга болдж одв.

Эргмдән нүднä харан үзх газрт мел энъ-зах уга кодä үзгднä.

Зуг зәрм газрар анъгъайг нүкär, голин көвägъяр, нигтär ургъсн баахн агъута ö-шугъу модн харгъна.

Энъ зах уга аль чигн үзг талгшан далвасн цагъан гуйр тенъгсин усн метär нääхлäd бääнä.

Зәрм газрмударн цецгäлджäх нарн öвснä газрмуд хурц алтн öнъгтä талвадж йилгърнä, болвсрдж йовх тарвсмудта багцс торлздж, үзгднä.

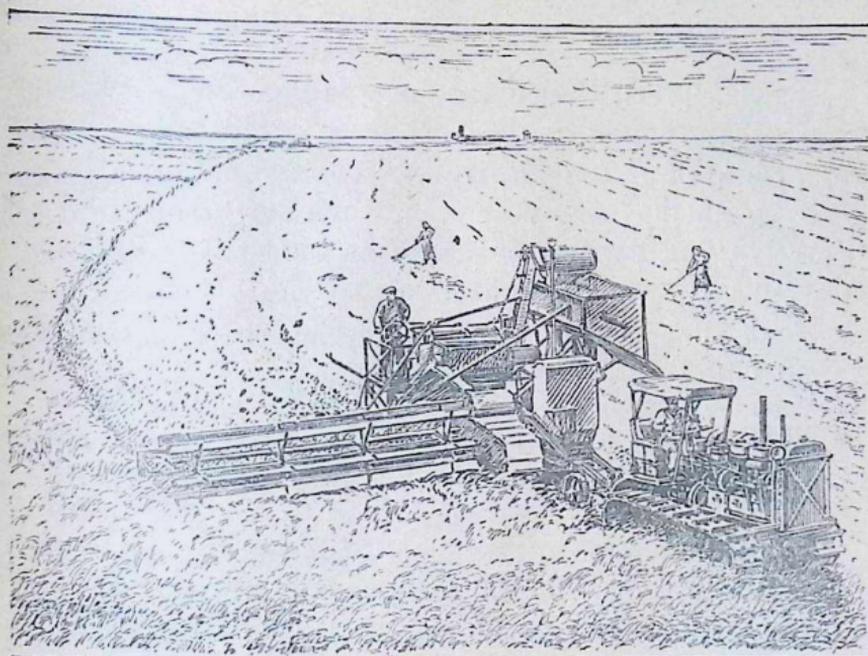
Эргмнъ болхла, äрвджго öөдмтä агъуд тегш газр-мудт хар гуйрин тәрән үзгднä.

Ростов күртл поезд тәрән заагур гүүгъад одна. Завод болн гуйрин элеватор, селäднъ торс үзгдäд үлднä. Дакн энъ зах уга гуйрин тәрән харгъна. Зәрм газрарнъ тәрägъән хуралгън эклчкдж.

Черноземн тег өдгә цагт болхла — цугтан гилтә тәрәнә садин болн огородин газр болдж хагългдсн, эд-бод кегдсн бәәнә.

Хойр зун джил урд цагт эдн талдан бәәдлтә билә. Тиигхд алтн мет шарлсн цагъан гуйр уга билә, багц нарн цецгә тәрсн газр уга билә, селәд чигн нам уга билә. Көндәгъәд уга тег маш ик агъу газрт делвәдж бәәсмн.

Ода цагт болхла, хагългдад уга тег әрвджго газрт үлдсн бәәнә.

Теегт комбайнар гуйр хадлгън

Черноземн теегин орчлнъ.

Газриннъ дееркнъ. Физическ картд хәләхләтн черноземн теегин эздж бәәсн газр икнкдән ногъан өнъгтә болна. Черноземн теегмүд теегин дора газр эзлнә.

Зәрм газрмударн, келхд барун үзгин границяр, дорд-бий талгшан Иджл голар, Уралин уулин өөгүр ногъан шир шарвр ширар сольгдна. Эн алдарн теегин дееркнь өөдмтә болна.

Шарвр ширәр будата газр Азовск тенъгсин зүн-ар үзгт бас бәәнә. Эннь черноземн теегин барун үзгин хәмгин өндр газр болдмн—*Донецкий кряж*. Энд нарт делкәд нер гаргсн *Донбасс*—бәәдмн.

Черноземн теегин газриг кесг әнъг газрарнь анъгъайг нүкд керчәд гарна. Болв эн тоотнь картд үзгдхш, юнгад гихлә, карт дегд бичкн масштабта болна.

Голмуд. Теегин тегш газрин барун бийдк хүвәрнь сонън кевәр гөрвкдж, ик голмуд—*Днестр, Днепр, Дон* (Тенъ) орц *Донецктайгъән, Кубань, Волга* (Иджл), *Урал* урсдж гүүнә. Теегин тегш газр энд өмн үзгин тенъгсмүд тал кецәдж бәәнә, тегәд эн голмуд цугъар эн тенъгсмүдүр гүүдж орцхана.

Урал голас зүн талгшан теегәр голмуд цөн. Тедн цугъар гилтә Обь голур гүүдж орна.

Деер келгдсн голмудиг картд олтн. Альдасн экләд, альк тенъгст ордгинь меддж автн.

крайне редко.

Климат. Черноземн теегмүд СССР-ин талдан газрмудт орхнь зөвәр дулан болна. Черноземн теегин зун дегд халун болсн деерән ут болна: 4-5 сар. Зун маяс авн эклнә. Агъар зунд хүүрә болна. Хур хая-хая орна. Зәрмдән суховей гигъад хүүрә халун салькн үләнә. Эн салькн Туранск дора газрас эклнә.

Ахр намрин дару үвл эклнә. Үвл энд ө-шугъу моднад орхнь джөөлн болн ахр болна, зүгәр зәрмдән үвлин киитн 20° күрнә. Зүн-ар үзгин салькн болн цасн шургън йир олн саамд көдлнә, эдн селә дарад, хаалгъ дарад, поездмүдиг хаалгъднь зогсана.

Хавр эрт болсн деерән түргәр чилнә. Хаврт цаста
ўвлин хӱбн газрт болн агъарт чиг йир элвг болна.
Нарн агъариг болн газриг дулална. Агчмин зуурд
орчлнъ дакн сергәд одна.

Улм цааран зүн тал болх дугман черноземн тег
тенъгсәс холдад йовна. Салькн улм-улмар багъ чиг авч
ирдг болв. Климат улм хагсу болад ирна. Ёвл зун хойран
хоорнд дегд ик йилгъвр болад ирнә.

Эмиг теегмүдин ургъмл болн агъурсд. Теегт хавр
джилин дӱрвн цагас әмтин сән цагнь болдмн.

Ёвлин джинъ киитн шўургъна хӱбн, март сард дулан
еклнә. Цасн шулун хәәләд, чиг авсн газр олт зусн
ӱнъгтә цецгәсәр дўүрәд бәәнә. Түрүн болдж подснежник
бамб—цецгә хойр цецгәлнә. Омн джилднъ эдн теджәлән
авчкн учрар эрт цецгәлнә. Эднә дарунъ тегәд талдан
ногъад-ӱвсд ургъна. Джӱблн ногъан кевс деер царцахас,
хорхас болн нань чигн хорхас дўүрәд бәәнә. Эднд
теджәлин хот хәәгъәд керг уга. Хотнь хаджуднь—тег-
гин ургъмлмуд дала.

Зурми, сурки болн нань чигн мерәчир дару-
дарунъ харгъна. Эдн бас ургъмлмудар теджәл кенә,
тиигхлә эднд чигн хотнь хаджуднь далагъар белн
бәәнә.

Омн ўзгәс нааран зўсн-зўўл шовуд кесг минъгъәдәр
нисдж ирцхәнә. /

Одрин тес шовуна дуугъар агъар дўүрнә. Эн шовуд
әнўнд бәәсн хорхасар болн теегин ӱвсн-ногъагъар теджәл
кенә.

Не тегәд зун болна. Нарн халулад, ганъ халун
еклнә. Газрин почв хагсна. Теегин эрт гарсн ургъмлмуд
цецгәләд, хатдж ўрнә. Эдн иргч джилиннь теджәлин

көрнъгән эврәннь
луковицдән бел-
дәд авчкән бол-
джана.

Эднә ормд зуна
ганъ халу болн
почвд чиг хәтәр

болдгиг сәәнәр даадж чадх
ургъмлмуд ургъна.

Тег, хавракларн әдләр, кев-
сәр бүркәтә болна, болв кевснъ
невчк талдан ^{метина} онъгтә. Цецгәс
багъ болв, ширк мет ут болн
нәрхн хамтхаста ондр өвсд —
джоблн цагъан болн типчак
гүддж ургъна.

Хавранъ ниглән нислж ирсн
шовуд теегәс ^{теегәс} хәру нислж одна.

Теегт зуг ^{тоодг} жаворонкс,
теегин хар шовун үлднә.

Зуна хойрдгч өрәлнь ургъад ирнә.

Нарн тесдж бәәдж болшгогъар халулна. Агъарт

нег чиги дусал чиг уга
болна. Тег эс таньгдмар
хүврнә. Теегин сәәхн кевс
болдж бүркджәсн ургъмл-
муд юмн үлдл уга өгрнә.
Цецгәләд, экнь болв, тегәд
эдн эврәннь насна ценгтән
күрснъ тер.

Халуг болн хагсуг зуг
икәр даадг ургъмлмуд үлд-
нә — джоблн цагъан,
типчак болн оln зүсн

Ковыль

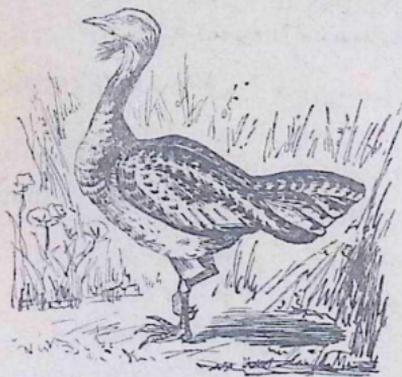
Джоблн

цагъан

Теегт зуг
жаворонкс

Типчак.

Тоодг

шарлдж. Эднә бийснь өгрәд шарлдж одна, тег шар-буурл
өнг гарад бәәнә.

Эннь — теегин ургъмлин сүл хуврлт. Тег әмн уга
юмн мет болна. Болв өдрин ә — чимән уга иткдж
болшго.

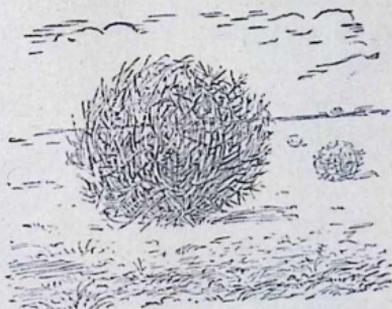
Нарн гартл теегт ик шууган сергмдж болна.

Энд-тендәс *куропаткс* нислдәд гарна. Ногъан —
өвсн *посысты аты* заагас хорхасин ә гарна. Зурмн *сүсләкк* зогслтан угагъар
чичкнәд бәәнә. Тег деер теегин хар шовун *зү ардыга* зөөр харад
деләд нисәд бәәнә.

Халун номгърад ирв. Киитн салькн үләдг болв.
Намр ургъад ирв — ургъмлин экн *перекати-поле* цагдх цаг. Теегәр
сальк дахад экән тарадж цацад хамхул колурв. Шовуд
болн хорхас ә — чимәнъ тасрв, мерәчнр үвдән белдв.

Зурмн.

Хамхул

Почв. Кесг минъгън километр татгдәд одсн эн тег
кевтән күчтә зузан черноземәр бүркәтә болна.

Иим ик газрт ним зузан черноземтә орн-нутг нань
уга.

Зуугъад джилин эргц газр джил болгън теегин
нигт ургъмлар бүркгдәд бәәсмн. Джил болгън эн өвсд
ургъад, хатдж унад, өмкрәд бәәсмн. Иим кевәр оln зун
джилин туршар почвд *перекати-поле* өмкрлгън болад, маш зузан
чернозем болснь эн/

✓ Чернозем—черноземн теегин эрки зөөр. ✓

Кемр харшлта ганъ халун уга болхла, тег элвг ургъц өгнә—маш сән ногъа, тәрәнә элдв сән ургъц болн зүсн-зүүл темс гаргъдж өгнә.

Даалгъврмуд. Черноземн теегин климатиг тайгала äдл-цүләд хälätн. Черноземн теегин ургъмлиг тайган ургъмлла äдлцүләд хälätн.

Зунь эргмд теегин ургъмл ямр кевәр хуврдгинь келти. Юнгäd тер хуврнә?

Черноземн теегин почвиг тайган почвлла äдлцүләд хälätн. Черноземн теегин почвд öмкрлгън юнгäd ик болна.

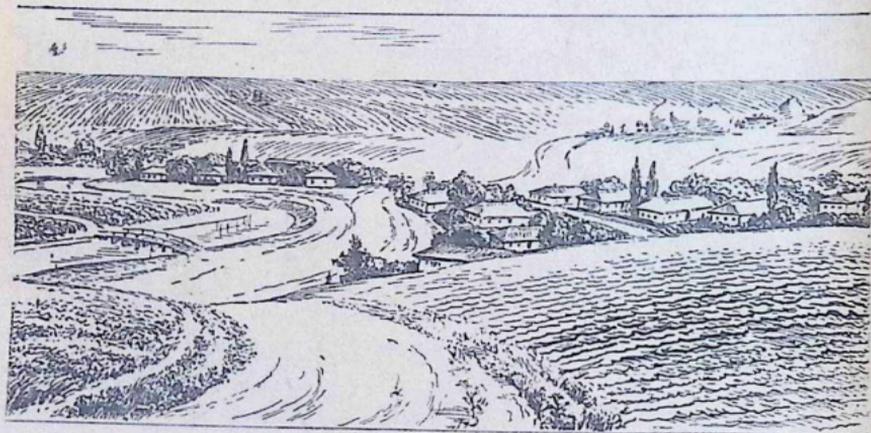
Лесостепин болн черноземн теегин äмтн.

Лесостепин болн черноземн теегин зонд äмтн йир никтәр бäärшдж бääцхәнә.

Эн äмтнә зәрмнь тәрәнә көдлмш кенә.

Теегин селäднъ ик-ик болна, болв зәрмдән үзгдлго чигн үлднә. Тер юнъгад гихлә, эдн саласар—талю ташута хуучн зуухсар, голмуд болн горькс тал шахлддж бääнә. Эндус олхд амр.

✓ Цагъан гермүд ут ряд болад бүүрлцхәнә. ✓ тямурьса Эдниг шаврар кенә.

Теегт бääх селән

Наадк анъг амтнь заводмудар, кесг олн учреждень, предприятъсар кӱдлцхәнә.

Семрү ӱ-шугъу модна зон метәр, энд ик-ик балгсд, заводмуд, фабрикс олн бәәнә. Аль болв чигн үзгдән төмр хаалгъ одсн бәәнә.

Лесостепин болн черноземн теегин зоонд икнкдән бәәршдж бәәх улснь **украинцир** болн **орсмуд**.

Хаана Российд кӱч-кӱлсәрн бәәдг улст ик зовлнъта тӱрмджтә болдг бәәсмн. Кӱч-кӱлсәрн бәәдг украинцир орсин кӱч-кӱлсәрн бәәдг улст орхнь ик тӱрүтә бәәлә. Эдн эврәннь келәр келдг зӱв чигн уга бәәсмн. Учрежденьд цергдг улс мел орсагъар келх зӱвтә бәәсмн.

Украинец бичкн кӱӱкд школд орс келәр сургъуль сурдг бәәсмн. Украинск келәр барлгдсн дегтр тӱрӱц уга гилтә бәәсмн.

Октябрьск социалистическ революцин хӱӱн кӱч-кӱлсәрн бәәдг улсин джиргъл урдкас тӱрӱц онъдардж хӱврв.

Украинск Советск Социалистическ Республик тогтсмн.

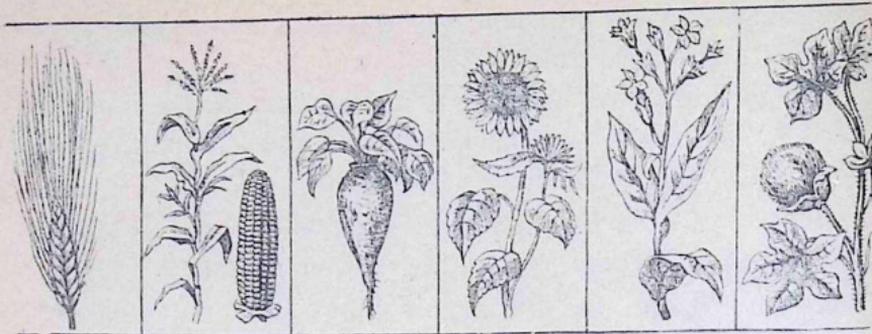
Украинә эдл-аху болн культурн бәәдлнь тӱргәр ӱсдж ӱргдждж йовна. Украинә эдл-ахугъин болн культурн тосхлгън цуг Союзин социалистическ тосхлгънд ик чинртә.

Картд Украинск Советск Социалистическ Республик олтн.

Черноземн теегмӱдин селәнә эдл-аху

Черноземн теегмӱд СССР-ин гуйрин булг. Черноземн теегмӱд—арвад минъгън гектар тәрән, багц, садмуд, огородмуд.

Черноземн теегмӱдин селәнә эдл-ахугъин эркн культурмуднь:

цагъан
гуйр.

шишя.

свекл.

нарн
цецгя.

тямк.

хлопок.

**Черноземн теегмүдт октябрьск социалистическ
революцин өмн эдл-ахунь ямаран кевяр кегддж
йовсмб.**

Октябрьск социалистическ революцин өмн черноземн теегмүдин сән, ургъц икяр өгх газрмуд ик помещикүдин болн кулакудин гарт бääсмн.

Дундин болн угата крестьянмуд арвджго газрта, цөн малта биля, икнкнь тярәнә зер-зев уга, малдан идг болн услвр уга бääцхәсмн. Теряд чигн энд тер кулакудин болн помещикүдин өлмәд бääсмн.

Крестьянск үүрмг эдл-аху кезәнк авъясарн кедгин учрар, өргджлгън уга, хәрнь хооран цухрдг бääсмн.

**Советин йосна цагт черноземн теегин селәнә
эдл-аху ямаран кевяр хүврджәнә.**

Черноземн теегин үүрмг эдл-ахута крестьянмуд колхозд негддж орцхав. Колхозникудин кесгнь урд цагт эс үзлж бääсн ик ургъцта болв.

Буудьән болн талдан чигн кесг зун совхозмуд тогтв. Совхозмуд—гисн селәнә эдл-ахугъин йоста фабрикс. Аль чигн көдлмшнь—газр хагългън, тярлгън, ургъцан ахуулгън цугтан машигъяр кегднә.

Минъгъяд шаху машинно-тракторн станц тогтав.
Машинно-тракторн станц боли совхозмуд эврәнн
трактормударн боли эдл-ахугын үзмджтә кōдлмшәрн,
колхозник—крестьянд олна эдл-ахуг чикәр өскдж өрг-
джүлхднъ нōкд болна.

Ганъ хагсула боли тәрәнд хорлтта анъгудта данъ-
гин ноолда кецхәнә.

Теегт ургъц хуралгъна цагт.

Картд Одессиг олти.

Одессас 100 километр тедүки йовдж йовнавди.

Эн сүл джилмүдт тег ямр кевәр хүврдж!

Альд болв чиги шин хаалгъс кегдсн бәәнә. Хаалгъин
хойр бийәрнъ нег-негнәсн тедүкнд кōкрсн полоск одна.
Эннъ тәргдсн кустарникуд. Эди тәрәг чангъ салькнас
халхлна, үвлин цас боли чиг бәрдж зогсана.

Мел зогслтан уга хаалгъар автомобильмүд эс гидж
трактормуд гүүлдәд йовна. Трактормуд ардан плуг,
борона чирнә, бензи, кероси зōнә, кōдлмшч улс суусн
тергд чирнә. Хаалгъ дахдж кесг ряд татгдсн сунгъгта
телефона проводас бәәнә.

Холд поселк үзгдджәнә. Эннъ машино-тракторн
станций бәәдж. Рядләд ут-ут корпуста гаражмуд зогс-
джацхана. Энд үвлин цагт зуугъад трактормуд, комбайн-
муд, молотилкс боли кесг аңг немр орудий хадгългдна.
Эднә дарунъ трактористрин, кōдлмшчрин, служащрин
бәәдг гермүд бәәцхәнә. Тал дунднъ столовой боли клуб.
Станцд иим кемд күн уга болсн учрар зогсл уга цааранъ
гарввдн. Станцин молотилкс боли трактормуд ода кōдл-
джәх хоша бәәсн колхозин тәрән талгшан одввдн.

Сәсерши?

Бидн ууджмас машинä ä, тоорм деегшан хагдад
гарчахинь ўзввдн. / Оördäд ирввдн. / Кеер тәрä цок-
джана. /

Тракторар кōдлджāх гурвн молотилк кōдлджāнā.
Колхозин кōдлмш кедж чадх кўўкд болн залу улс
цугтан гилтā энд бāāцхāнā. Молотилкин оор цōн залус
зогсчана. Негнь боодгта тārāн деер гарад, боодгинь тāā-
лāд барабанд орулад огнā. Наадкснь болхла, цокгдад,
шиигāд гарч бāāх буудьāг цуглулдж авхин кергт моло-
тилк дор мишгўд тосцхана. Гурвдгчнь тасрлтан уга
цовлдад мишгтā буудьāг тогин цаад хаджуд хурагьад
бāāцхāнā. Энднь буудьāг сортировать кенā.

Молотилксин маш ик самотрāсār (чичрāд бāādг
нўктā хала) цокгдсн соломс зогслтан уга гўўлдāд бāāц-
хāнā. Кўўкд улс соломиг молотилкās хамад авцхахла,
залу улс эвтā кевār шўўрч авад, тедўкнд зогсч бāāх
прессд чикāд тāvнā. Цаг тўдл уга агчмин зуурд соло-
алтн оньгтā тюк болад гарад ирнā.

Цаг-цагар ачлгъна автомобильмўд ирāд, мишгтā буу-
дāсиг ачдж элеватрт кўргнā.

Кōдлмш фабрикт кегддглā āдлār кегдж бāāнā.

Колхозин тārā цоклгъиг хālāдж авчкад, цааран
элеватор орввдн.

Элеватор кўртл 5 км, тегād эн хаалгъин туршар
цокдж авсн буудьā ачсн машид болн кōлгд тасрлтан уга
цувлдад йовцхана.

Ганъ-хагсула ноолдлгън.

Хаана Российд черноземн теegt ганъ-хагсугъас кесг
миньгън гектарин ургъц ўрдг билā.

Теегин зўн ўзгин халхднь суховеяс ўрдг билā.
Цагъан гуйрин экн корпигъад хатдг билā. Буслгъсн
халун усар шатагдсн кевтāгъār гу болн тарвсин хамт-
хасднь унджилднā, модна темсн кўчāн геегъад газрт
ундг бāāсми.

Советин йосн селәнә элл-ахугъин эн ик аюлла цөкрл-
тән уга ноолда кеджәнә. Ганъ-хагсуг даадж чадх ургъц
тархагддж тәргдг болджәнә.

Почв чиг хадгълдг болдгар газран эд-бод кехин
төлә ноолдджана.

Почвин чиигиг икәр авдг, олз уга өвслә ноолдан
кегдджәнә.

Тәрәнә газрт пас икәр хаадж үлдәдг эв бас кеджац-
хәнә.

Ганъ-хагсу онц ик болдг газрмудар усн орулгдна—
каналмуд тосхад, тер каналмудар өөр шидрк голмудас
болн талдан чигн усна булг—көрнъгәс ус орулна.

Иджл голин дорд бийәрнъ Заволжье гидг газр усн
уга. Хая-хая бәәсн теегин голмуднъ зуна цагт хагсдж
одна. Ганъ-хагсу эс гидж элсн салькн дару-дарунъ
көдлнә.

Усн багъ болсн учрар, тәрәнд зокаста почвс йир
бичкн ургъц өгнә. Хур уга джил болхла, ургъц төрүц
шатад, тег шарлад бәәнә.

Тәрәнд зокаста кесг сай гектар газр олз уга онъгәр-
тән кевтнә.

Кесг сай центнер гуйр тер газр өгч чадхмн. Зуг усн
кергтә.

Заволжин тег СССР-ин күч-көлсәрн бәәдг улст ургъ-
цан өгх зөвтә,—гидж коммунистическ партий шиидв.

Колхозникүд теегин голмудиг көндлгнъднъ хаагъад
плотин бәрдг болв, хаврин пасна ус болн хурин ус бас
хаадг болцхав. Иджләс ус тач авх насосн станций бәр-
джацхәнә. Каналмударнъ Иджлин усн гүүгъад Заволжин
теегиг услх.

Заволжин теегин почв әвртә сән ургъц экләд өгч
бәәнә.

Удл уга Заволжин теегин географическ карт соль-
гдх, альдарань болв чигн энүг „голмуд“ болн „канал-
муд“ керчәд гүүх, энд тендн „нурмуд“ дала болх.

Олзта малтврмуд болн промышленность.

Черноземн теегин зон ик ургъц өгч чадх почвсар
байн болчкад бәәхш. Энүнә недртн ик чинртә олзта
малтврмуд чигн—тер дотр чолун нүүрсн болн төмрин
рудас бәәнә.

Чолун нүүрснә йоста ик кевтрн *Донецк кряжд*
бәәнә.

Картд Донецк кряж олти.

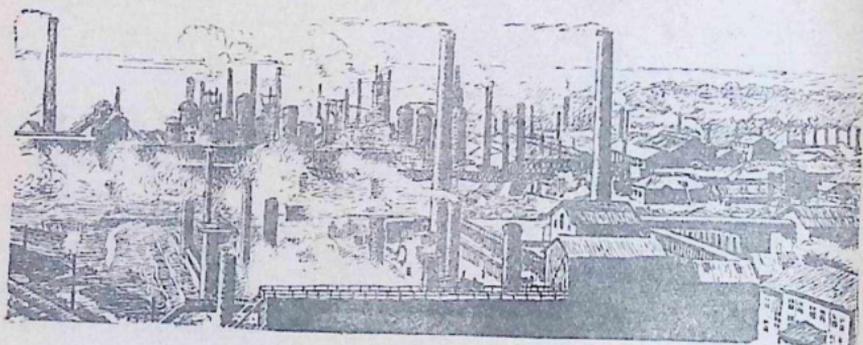
Чолун нүүрсн кевтсн газриг *Донецк чолун нүүрс-
нә бассейн* эс гидж Донбасс гидмн.

Донбассас деегшән, Днепр голин на *Кривой Рог*
гидг балгъсна өөр болн Крымск тоха арлд бәәдг *Керчь*
гидг балгъсна өөр *төмр ик рудан* кевтр бәәнә.

Крымск тоха арлд *давс* гаргъдж авна.

Деер келгдсн төмрин кевтрмүд картд олти. Кривой Рог
болн Керчь хойриг олти.

Донбасс, Кривой Рог болн Керчь ик промышленн
райод.

Макеевск завод.

Энд альдн болв чигн, чолун нүүрснә шахтс, төмрин
рудникүд болн металлургическ заводмуд дала.

Донбасс урднь болн ода.

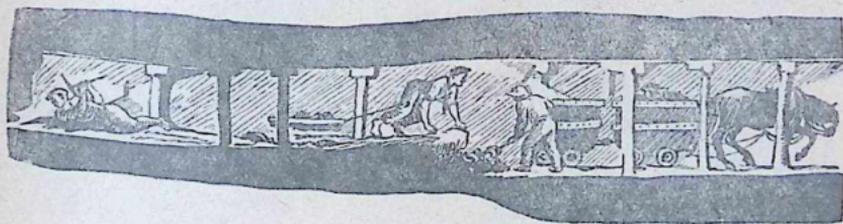
Донбасс ода бääх метärн бääсмн биш.

Ики кезәнә, урд цагт, энд күмн äмтн уга, нарна халунд шатдж оддг теегтә газр бääсмн.

Зуг зәрмдән хәрүлдж йовх хөд, хая-хая тәрән харгьдг билә.

Күүнд төрүц керг угагьар недртнь чолун нүүрснә маш ик зөөр кевтсмн.

Өньгрсн зун джилин дунд алднар промышленность өсдж өргäd, төмр хаалгь бәрдг болцхав. Түлән болн төмр кергтә болв. Капиталистнр Донбассд бääх нүүрс, төмрин тускиг медäd авцхав. Донбассд газр хулддж авад, шахт болн металлургическ заводмуд тосхдг болв. Угарсн кесг минггын крестьянмуд нааран ирлдäd, шахтермүд болн металлургическ заводмудин ^{көдлмшчнр} болв. Заводин корпусмуд ондäлдäd ирцхäv. ^{кесг ангь газрар домнс} / Кесг ангь газрар домнс галан цацад пәргäd бääв. / ^{үзг-үзгдән} / ^{төмр хаалггын} / ^{рельсмүд татгдал одв.} / Энүгär руда болн нүүрс ачсн платформс гүүлдäd бääв. Шахт болн заводмудин хаджургär шахлдад аргь уга му гермүд болн землянкс дүүрдäд бääв. Эднär көдлмшч улс бääцхәсмн.

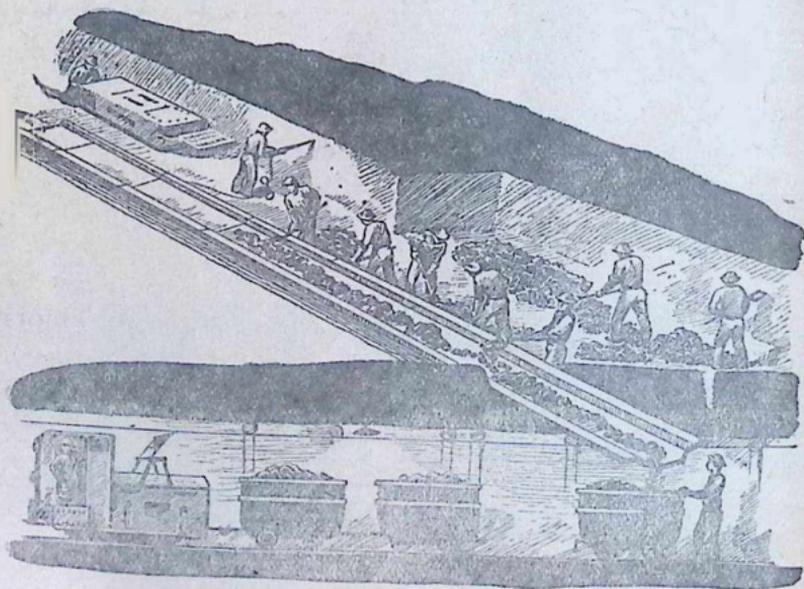

Нүүрснә шахтд урд цагт. Харнэгьу маштг шахтд кевтчкäd, көдлмшч нүүрс чавчад унгädг билә. Уутхн болн маштг

коридорудар цанта нүүрсэн вагонеткүр чирдг билә. Этци, чийн уга мөрд нүүрстә вагонетксиг деегшән гаргьдг клеткүр чирдг билә.

Чингтә шахтд эдн 13 часин дуусн кәдлдг билә. Аль нег кәдлмшиг мел гараркедг бәәсмн. Обушок, кайла хойрас талдан зер-зев кәдлмшчнрт уга бәәсмн. Шахтермуд эврәннь кесн кәдлмшиннь төлә деншг авхла, капиталистр эднә кесн кәдлмшәр байдждг бәәсмн.

Хуучн Донбассиг ода ^{суда} төрүц күн таньш уга. Урдк эзн капиталистрәс унъг-тохм үлдл уга оч. Донбассин шахтс болн заводмуд, орчлнъгин зөөрнь Советск Союзин собственность болв. Шинәс нүүрснә кесг шахтс болн металлургическ заводмуд кегдв. Шахтин кәдлмш урдкасн төрүц онъданар бүрдәгдв. Шахтд нүүрс хамхлдж гаргьдг кесг оln машин орулгдсн бәәнә.

(Ода цагин шахт)

Нүүрснэ шахт ода цагт. Электрическ герлтэ штальнд код-
лмшчирин бригад кодлджаня. Нүүрс хамхлхд машигъяр ик-ик
керчагъяр нүүрс унъгъана. Механическ бургъугъяр нук кегъяд,
терүнднь взрыв кедг юм тавцай. Керчаг хамхлна. Нүүрсиг нег
талгшан кецялгъгдсн жолоот күрзээр хамад кеня. Нүүрсн жоло-
бар дошад вагонеткд орна. Электровоз эдниг деегшян гардг
клеткүр чирня.

Нүүрс малтдж авлгън механическ кевяр кегднэ.
Шахтермуд неджэдэр биш, бригадар кодлчханя. Стаханов
Алексей гидг шахтер эврәннь бригадин кодлмшан ясад
онъдарулад, урдк норминь 7 тонн нүүрсн баясн 102
тонн нүүрс нег селгандан хамхлдж гаргъв. Стахановцир
— шахтермуд эн ноормиг социалистическ дөрлдэгъяр
улм цааранднь кесг холван өскв.

Донбассин кодлмшчирин баядл хуврдж ясрв. Герл-
тэ, цевр сан гермүд кодлмшчирт тосхгдв. Альднь болв
чигн столовой, фабрик-кухньс, бичкн күүкдин яслъ
болн садмуд баянэ. Гермүд төгялнъдэн парк болн садар
бүслэтэ. Водопровод болн канализаций кегдджаня, бань
бэргдджаня.

Днепровск электрическ станций (Днепрогэс).

Картд Днепрогэс олти.

Донбассин болн Кривой Рогин шахт болн заводму-
дар баях кесг минъгън маши йовулхд маш ик энергий
кергтэ. Өдгэ цагт тосхгдж баях болн тосххар темдгялгд-
сн фабрик, заводмуд болн шахтс кодлсн цагт улм ик
энергий кергтэ болх.

Альдас тер энергиг авхмб?

Онъгяр— маш ик көрнъ өөрхнд орчлнъгин бий-
днь баясн баядж. Эннь— Днепр годин урсджах усна
энергий.

Ик урд цагас нааран Днепр гол порогас порог күртл
ик шуугата а гаргъяд урсдг баясн. Кемр энүнэ усиг

хаагъад, нег газрт ик ондрās доргшан ундг болхла, энүнā уснь ик кōдлмш кедж огх зōвтā.

Правительствин даалгъврар Днепр голин энергиг ягъдж эдлдж болх гидж, кесг джилин эргцд инженер-мүд кōдлцхāv, аш-сүүлднь тегād Днепр гол деер ик ондр плотин бārād гидроэлектростанций кех кергтā гидж шнидв.

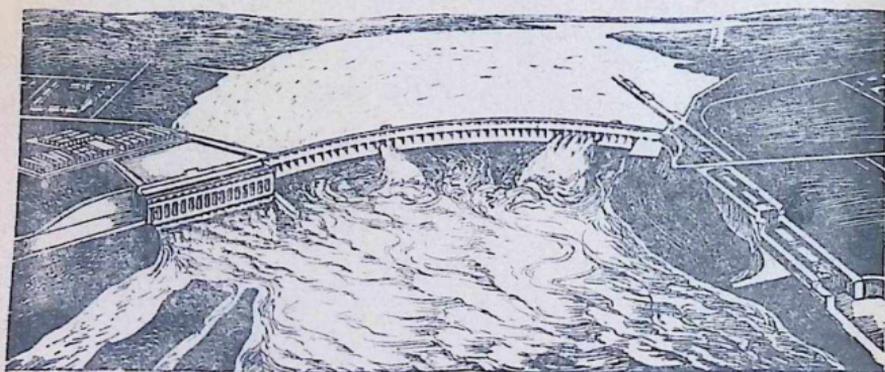
Тавн джилин эргцд кесг миньгън инженермүд бдр еō хālāl уга, Днепрлā некмгъā ноолда кедж йовв.

Плотин бārхд ^{но гaетдe} ик түрмдж даадж гарцхав.

Голиг анъг-анъгār модн перемычк (хаша) кегъад, усинь йүүдж гаргъад, тним перемычк дотр хаджудк шуугдж бāāх усн кезāнь эн кōдлмшиг таранач, кōдлджāх улсиг уга кенā гидж, ним ик āāmшгтāгъār кōдлдж бāāцхāv.

Днепрт ик гидг плотин бārād, энүнā бōр гидро-электростанций тосхцхав.

Днеприн усн плотинд хаагдад, электрическ станцин турбинүр оддг тōмр трубагъар усн гүүв.

Днепрогэс.

Усн аамшгтә ик күчтәгъәр тер төмр трубагъар гүүггәд, турбинә төгән лопастиг тұлкәд эргүлв. Электрическ машинд экләд кәдлв, тегәд электростанцас электрическ ток проводасар оли үзг талкшан гүүв.

Днепрогәсин электрическ ток 18 сай залу улсин кех кәдлмшиг кехми болджана. Днепрогәсин кәдлмиш ганцих Донбассин боли Криворожин шахтсин, заводмудин машинвулсарн хуурхм биш. Днепр эргмд чугунолитейн, сталелитейн, алюминнев, машиностроительн, химическ шин заводмуд тосхгддж йовна. Эдн бас Днепрогәсин күчәр кәдлхми.

Днеприн аамшгтә порогмуд усн дор орв. Днепр экләсн чилгч күртлән керм гүүдг усн хаалгъта болв.

Днеприн көвәггъәр нарид шатагдсн, усн уга теегүр Днепрәс канаямуд малтгдх. Каналар ус гүүлгх. Тег сергәд, маш ик ургыц өгх.

Днепрогәс йоста күцс чидләрн кәдлсн цатт совхоз, колхозмудт ток одад, колхозн боли совхозн тәрәнд электрическ плуг газр хагълх.

Дамшлггәд: Контури картд черноземн теегин зон зурти.

Контури картд черноземн теегәр дамждад гүүдг голмудин вер бичти.

Картд Донбасс, Кривой Рог, Керчь темдгәтн.

Картд Днепрогәс темдгәтн.

ХАГСУ ТЕЕГИН ЗОН.

Көк тенъгсәс ардагшан, /Иджл голин хойр бийәр, Китдин границ күртл зүн үзг тал *хагсу теегин* зон бәәнә. *сүмә стәти*

Картд хагсу тег олдж авти.

ХАГСУ ТЕЕГТ

(Путешественникин бичгәс).

Хагсу теегт хойр сарин эргид бәävв. Нүднә харан күрмд төгәлнәдән энъ-зах уга нег бәәдлтә тегш тег үзгд-

нә. Хаврин онъгәри тег ик удаң бәәсн уга. Онъгтә-зүстә
 цеггәнһ онъгән алдад, көкрджәсн ногъан зуна түрүн нарид
 өгрәд хумхарв. Зуг буурлда боли шарлджн зуна гань
 халуг тесәд даав. Тег тоормта шар-бор онъг гарад
 бәәв. Хурлзсн сальк дахад тоорм деешән гарад киисәд
 йовв.

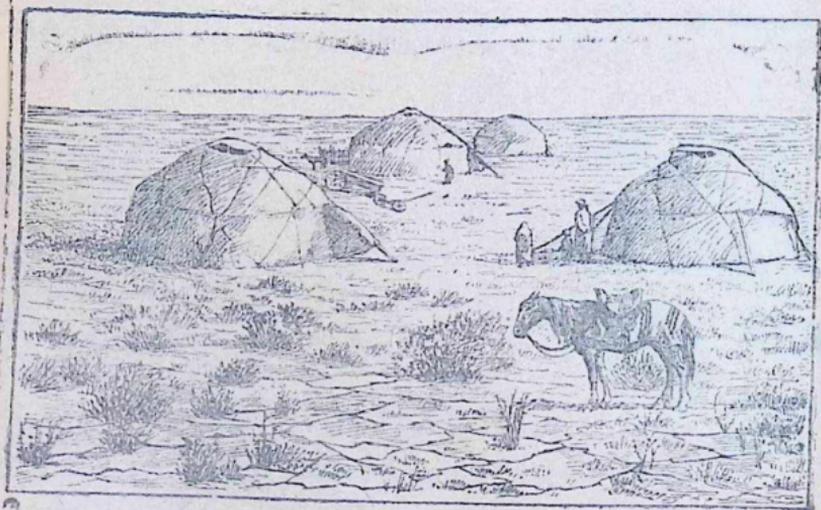
Амтә тоотнһ нарна халунас бултдж одихадж. Буурлда
 заагт зуг гүлврг гүүснһ үзгднә. Цаг-цагтнһ огътургъун
 дун гарад, гал цәкләд, үүли хурад, ик-ик умшта хур чигн
 дуслад ирнә. Тингджәтл салькн көдләд, үүлиг көбнә,
 тегәд тег өмнк кевтән тоормта, хагсу үлднә.

Теегәр энд-тенд хаг үзгднә. Цасн орсн метәр, газ-
 риг давсн нимгнәр бүркәд көрслнә.

Зәрм газрарнһ давсна ик хаг харгъна.

кафелн

Тедүкнд, эргмднһ адун, хөн идджәх хасгин гермүд
 үзгдв. Газр шиндждж йовх экспедициң цагъан палаткә
 зәрмдән гилвкләд үзгднә.

Хагсу теет.

Хагсу газрин орчлнь.

Газрин деерк кец. Картд хялэхлэти, хагсу теегин дееркнь мел адл болхи уга. Хагсу теегин барун халхнь —Көк тенгес тал дорагшан орш тегш дора газр болдг. Зун бийдкнь—маштг уулмудта бөдм газр.

Хагсу теегмүдин тегш газрмуд урд цагт тенгесин йорал бääсмн. Энүг медүлджэхнь: кесг оли давсна хаг, давсн ивтрсн газр, газрт харгьдг хорханцгуд.

Климат. Хагсу теегт черноземн теегт орхнь зун хагсу болн ик халун болна. Зуна цагт хур уга болсн дееран, Атлантическ далагъас үлэдг серүн сальки хая-хая ирнэ. Хүүрә, гань халун сальки-суховей дару-дарунь үләнэ. Халун ганьд газр хагсдж шу-тусна. Үвл энд черноземн теегинлә адл ахр, болв шүрүн кииттә болна. Үвлин цагт пасн шуургьн дару-дарунь болна. Үвлин сүл алдарнь тег мөсәр бүркгдәд зутлгьн болна.

Голмуд. Хагсу теегт голмуд цөөкн. Ик гиснь: *Иджл* голин дорд урскл, *Урал* болн *Эмба*.

Зуна цагт голмуд икәр хәрднә. Зуна сүл алдар нам Уралла адл ик голин бийнь керм йовхд түрүтә болна. Хәр болн бички голмуд болхла, мел хагсад хуурна. Хагсу теегин голмуд икнкдән тенгест күрл уга, элсн заагт геедрнә, эсклә ик биш нуурт орна.

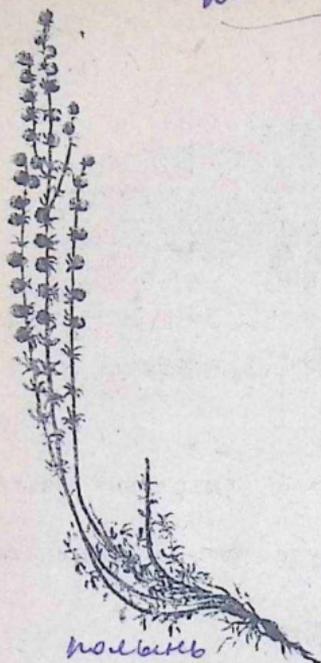
Деер келгдсн голмудиг картд олти.

Ургъмл. Хагсу теегин ургъмл, черноземн теегин ургъмл мет, хавр, зун, намрт сольгдад гарна.

Болв энд гань хагсу сәәнәр даадг чиирг өвсд нургь-лдж ургьна.

Хаврин эртәр пасна усн гүүгьд почвд шиньгрл-*Тюсс-панс* гьнлә, луковицтә өвсд подснежник, улан болн шар бамб цецгәс түргәр ургьна. Хагсу тег арвджго цагт көкрәд ногъагъар дүүрәд ирнә.

Болв хавр хурдар, хагсу, халута зунар сольгдна. Бамб цецгәс өгрәд унна, ногъан шатна. Эднә ормд

побынь
Тавг шаряджи.

побынь
Хагсу-даадг канъкнн унртā
бор буурлдас ургъна. Эднā йозурнь
ноосар бъркātā бāāsār чиг ивтрāдж
гаргъш. Уърмг ^{вердмжсз колчак} хамтхаста, хурц
хатханчгта **теман шарлджн** болн
хагсугъас āадго зүсн-
зүүл шарлджн бас
ургъна.

Хагсу теегин өвсд
ут йозурмудта, тер
йозурмуднь газрт гүү-
нар ордж, тендас чиг
тач авна.

Эдн нег-негнāsн
хол-хол бāāцхāнā. Эдн
хоорнд халунас шу тус-
сн газр үзгднā. Почвд
давсн нкār бāāsн газрт
өвāрс ^{өсөдөө} ургъммуд —
^{солонка} **тар** (солянка) харгъна.

Тар.
солонка

Почвс. Ургъми цōн боли хагсу, халун боли удап
зунта теегт черноземи теегт мет үмкрлгън болш уга.
Хагсу теегт āрвдджго үмкрлгътā күрнь почвс нургълдж
харгъна. Хагта чигн почвс харгъна. Эднй нк давсар
ивтрси газрмуд.

Адусд. Хагсу теегт нк адусд уга. Хурдн гүүдлтā
гөрāсн харгъна. Ус боли телжāl хāāгъād, дала газр эдн
эргнā. Чонин кōйлгънās хурдн гүүдлārн эдн мeнд
гарцхана.

Хагсу теегт, черноземи теегт мет, уърм анъгуд
дала—**зурмд** болн нань чигн. **Гүрвлг** болн **могъас** оли,
хорхасас—**царцаха** болн **кузнешкуд** дала болна.

саранна

Хагсу теегин адусдин
икникнь шатси теегин
өнъг зүүгъад, күүнд
медгдл уга бāāнā.

Даалгъврмуд. Хагсу
теегин климатиг, черно-
земн климатла дүнъ-
цүлтн.

Хагсу теегин ургъмл
хаврас авн намр кūrтл
ямаран кевār хūврдгинь
келтн.

Хагсу теегин почвиг,
черноземн почвла дүнъцүлтн. Хагсу теегт умкрлгн юнъгад
уга болна?

Хагсу теегин ургъмл боли адусн ямр овārцтāгнн
келтн.

Хагсу теегин амти.

Икн урд цагас нааран хагсу теегин энъ-зах уга
агъугъар *хагсуд* болн *хальмгуд* бāārшдж бāāнā.

131-гч страницд бāāх картд эдн альд бāāхиг олтн.

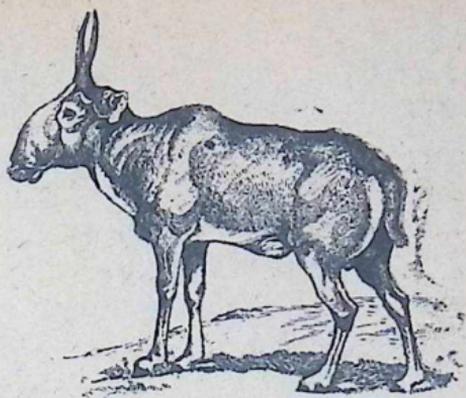
Эднā эрки кедг кōдлмшнъ мал ъсклгн—хō, мōрд
болн темād. Хагсу теегин ургъмл хāтār, болв хот шалгъ-
дго хōдлā, темādлā āдл адусдин то уга олн сūrгūdиг
тер ургъмл теджāдж чадхмн.

Минь одахн кūrтл хасгуд болн хальмгуд идгāс идг
тал нūулдād йовдг билā. Тааста идгтā газр шūūdж авад,
ншкā герāн бārād, малин идг мууртл бāārшцхāдг билā.
Увлин бāārндāн шаврар эс гндж газр гер бārдж авцхадг
билā.

Ода болхла хасгудин болн хальмгудин нк зунъ нег
ормдан селāлдж бāārшцхāв.

Хальмгин теегт.

Алдр Октябрьск социалистическ революцин ъмн
хальмгин теегār кōндā—эджго билā. Зуг бūūrāси шин

Гōрāси.

бүүрд малтагъан нүүдж йовсн хальмг хая-хая харгъдг билä.

Ода болхла, хальмгин республикин столиц—Элст балгъсн тосхгдсн бääнä. Нарна герлд гилвксн усн, көкрджäh сад, өргн терзстä, бетон балконта ик гермүд цääлдäд бääнä.

Элстүр ирдг хаалгъсар автомобильмүд гүүлднä. Зудт гидж хурасн маш ик устг өвсдин өөгүр эн машид гүүлдäд гарна.

расстояние Элстäs цөн километрт колхозн поселк бääнä. Шавр гермүд, малин хаша, садмуд. *кельца* Хаджуднь колхозин тәрән делвäv. Цөн джил урд эн газрт шинкән трактор гүүдж бääсмн. Бүтү эмнг газриг хагълв. Зерлг газр ода тәрәнä газр болв. Тедүкнд үкр мөөрнä, хөн мääлнä. Тернь малчнр малан поселкур туудж йовна.

Поселкин өөрк довньгин хаджуд нүүдг театр зогсдж. Урднь үзäd уга үзмджиг, цугтан сонъмсдж хäläцхәнä. Урд цагт күүнд эс медгдг зүсн-зүүл шүтл мörгүлär äмт меклдг гелнэгүдин хурлмуд мартгдäд хуурч.

Хагсу теегин äмтн Октябрьск социалистическ революцин өмн ягъдж бääсмб.

Хагсу теегин маш ик агъуд кесг сай толгъа мал теджälән авч чадхмн.

Зүгär погод энд сән болхш. Гань хагсугъас өвсн шатдж одна. Цасн багъ, үвлд мөстлгън болна. Мөрнä бийнь туругъарн чавчдж хамхлдж чадш үга зузан мөсär газр бүтägддж одна. Тер цагт „зуд“ эклдг билä, теджäl уга болсар мал олар үкдг билä. Энүнäs талдандан мал зүсн-зүүл гемär гемтдг билä: сап, моом нань чигн гемär.

Харнэгъу, ард хоцрсн нүүгъächнр орчлнэгас үлмätä бääдг билä.

Малнь олар үкдглä ноолдхин төлä тедн юм кедг аргъ уга бääцхäсмн.

Малнь гемтхлэ удгын-бөөд оддг билэ, терүна эмнэгъ
нас малин үклгънь болн гемтлгънь икдхас биш, эдгдг
уга билэ.

Хагсу теегт ус күрч авхд йир түрү. Ик гүн худг
малтх кергтэ. Теегин сән уста худгуд баячудин гарт
бээдг билэ.

Угата улсин харнэгъуг эн баячуд олзлдг билэ. Зуд
болгън, мал икәр үклгън теднд шин олз орулдг билэ—
угатир улм икәр теднэ батракуд болдг билэ.

Хаана йосн, тер угата теегин нүүдг улсин гер-малин
туст төрүц дөнъ өгдг уга билэ.

Хәрнь хагсу теегин амтсиг улм даджрдг бээдж: тее-
гин нүүдг улсас сән идгтэ газринь буладж авад, нүүдж
ирсн орсмудт өгдг бээсмн.

Теегин нүүдг улсин бээх бээдл ясхд болн теегин
мал улм өргджәхд советин йосн ямаран юм кесмб.

Советин йосн нүүдг улсин бээдлг болн эдл-ахугинь
шинрүлдж бүрдәв. Малин икдүлхас авн эклад ясв, тер
юнгад гихлэ нүүдг улсин бээдл энүнәс иштә болна.

Зүгәр мал өсклгънә эдл-ахуг мел дангын нүүврәр
бээдж өөдәнднь гаргәдж болш уга. Тер учрар Советин
йосн эдннг селәлдж бәәршхднь хамг эв-аргьар дөнъ
өгнә.

Хамдан өвс хадлгъна болн өвс тәрлгънә "товарище-
ств бүрдәгдв, малин олна хаша тосхгдв, олна худг малтг-
дв, пруд кегдв. Малин эмчин пунктс сәкгдв. Тегәд ода
болхла, урднь нүүдж йовсн улс нургәлдж селәләд бээдг
болв.

Хасгудин болн хальмгудин культуриг улм өргджә-
хин кергт кесг оли школмуд, библиотекс, кинотеатр
болницс тосхгдв.

Хагсу тег тәрә тәрхд багьар зокна, болв ус орулад,
ташр деернь хагсугьас аадго ургәмлмуд шүүддж тәрклә,
гуйрин болн малин теджәлин өвснә ургьц икәр өгсмн.

Тегәд ода хагсу теегт тәрә тәрлгән өргджд батрджәнә.

Мал өсклгәнә эдл-ахуг сәәнәр чикднө өскхлә, эн теегмүднн агъу маш нк мах өгч чадхмн.

Эн хагсу теегәр хөбнә совхозмуднн тосхлгән кегдв. Мөрд бас өскгджд йовна.

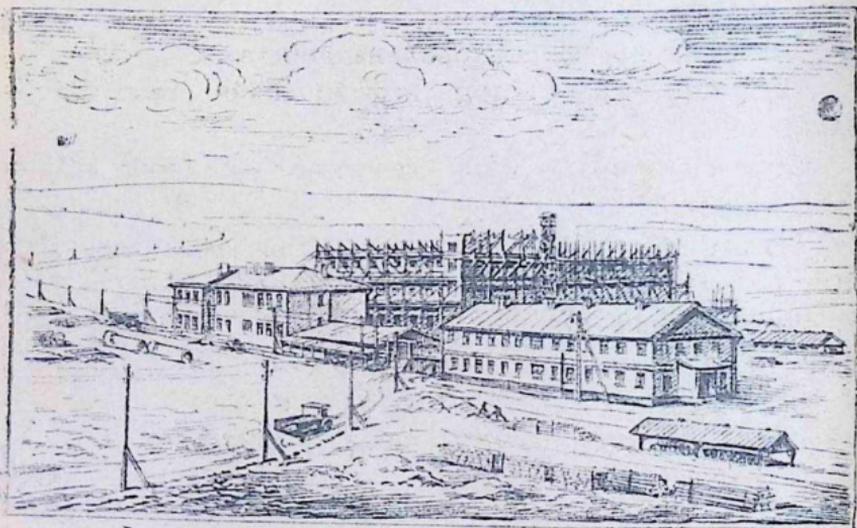
Мал өсклгәнә совхозмуд болн колхозмуд ода эн теегәр бүрдчкесн деагдрдж бәәцхәнә.

Малтвр зөөр болн промышленность.

Маш нк малтвр зөөвр ода сүл цаг күртл хагсу теегин недртнө дарглад кевтдж.

Социалистическ эдл-ахугнн тосхачирнн некмгъя күч-көлснәс иштәгъяр кәдә тег эврәннө бултуудж бәәсн зөөрән секәд сергәд нрв.

Карагандан шахтинн гилвксн хар нүүрсн зогсдан угагъяр газринн көрсн деер гарв. Көк тенъгснн көвәд

Хагсу теегт завод тосхлгән.

өдр сө уга, вышксас Эмбин боли Бакун нефть трубагъар
гүүгъад бәәнә. Шар зесин рудагъар дүүргдз ачси вагон-
мудта ут поезд Балхаш нуурин ар көвә дахдж гүүнә.
Энд нарт орчлнъд әмтин ик шар-зес хәәлдг ик завод
тосхгдсн бәәнә.

Картд Караганда, Эмбинск боли Бакинск нефтяной промысл-
мүд олти. Балхаш нуурин көвәд бәәх шар-зесин кевтр
олти.

Эн тоотнъ зуг эклнъ. Хагсу теегин недрт шар-
зесин, цинкин, хоргъаджна боли талдан чигн унтә
малтврин зөörин рудас олдсн бәәнә.

Хагсу теегмүд дүсәд нигдз хүврнә, энүнлә хамдан
энд бәәх улсин бәәдл чигн хүврдз ясрв.

Урднъ нүүдг хасг—ода горняк, нефтянник, тоскач,
көдлмшч болад, нүүдгән хаяд промышлен көдлмшч болц-
хана, нүүдлән гарад культурн бәәдләр бәәдг болв.

Тенъгсин йоралас нефть. Ики урд цагас нааран Баку
бәәгъсна иргәр көк тенъгст загъс анъндг загъсчир эн
аалднд усн зүси-зүүл өнъг гаргъад, уньатрад бәәдгинь
меддг бәәсмн.

Тенъгсин эрг боли йоралинь шинджяв.

Тенъгсин йорал дор нефтәр байн газр бәәсмн
бәәдж.

Советск правительств тенъгсәс эн газриг дәәлдз
авхар шиидв.

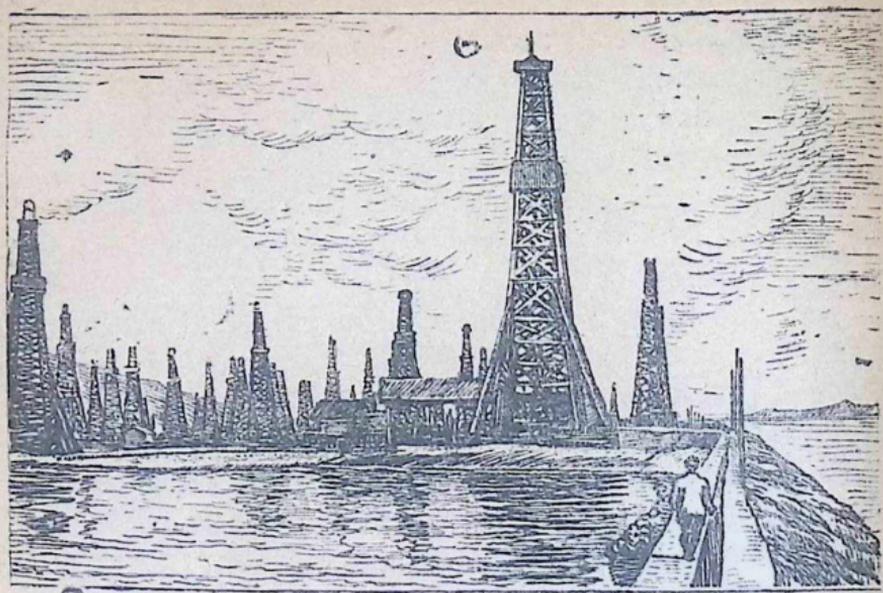
Тенъгс дунд ик зузан чолун эрс-дамб кев. Иим
эрсәр тенъгсинг зәрм хүвинь бүсләд булв.

Хагсадж авсн газрт кесг зун вышк кегъад, дала нефть
гаргъдж авдг болв.

Дарунь гилтә нефтин күчтә ик фонтан хагдв. Түүг
хаачкад, трубасар шуд нефтин бакл орулдг болв.

Социалистическ эдл-ахуд көдлмшч улс боли инже-
нермүд природас маш ик нефтьтә газр буладж авв.

Кесг джил урд тенъгс бәәсн газрт ода ө-шугъу модн
метәр нефтяной вышкс дүнъгәлдәд бәәнә.

Вышкс.

Загъсна салгуд.

Хагсу тегин зона барун хувнь Кок тенгсин ко-
вагъяр, Иджл голин дорд урсхлар боли Урал голар
баанә.

Эн голмудар загъсна маш ик зөөр баанә. Энд унта
гара дала загъс бәрнә. Мана союзар тархагдси деерән,
талин орн-нутгудар тер загъсн одна.

Картд эн зониг олти.

Иджлин бельчр деер Астрахань (Аадрхи) балгъсн
бүүрлсн баанә.

Загъсна салгудин ик центр болдж эн тоолгддин.
Эргнднь загъсна джилктә кесг онгъгъс зогсцхана. Загъ-
сна йовуд болчкхла, өрәс өр күртл зогслтан уга ачягъ
буулгъна, эс гидж ачна.

Революцин өмн Астраханд загъсчирин көлсәр арсмчир
икәр байдждг баасми.

Ода шин Астраханьд кесг миньгън ловцнр-колхоз-
никүд бәәнә. Эдн дунд урднъ нүүдж йовсн хальмгуд
чигя бәәнә.

Өдгә цагт болхла, консервн ик заводмуд, холодиль-
никуд тосхгдв, загъс бәрлгънә савс кедг заводмуд тос-
хгддж бәәнә.

Картд Астрахань балгъс олтн.

Хагсу теегин хаалгъс.

Хагсу теегин Октябрьск социалистическ революцин
өмн ганцхн төмр хаалгъ керчдж гардг билә.

Оренбург балгъснас зүн өмн үзгүр **Ташкент** бал-
гъс хәләгъяд гардг билә.

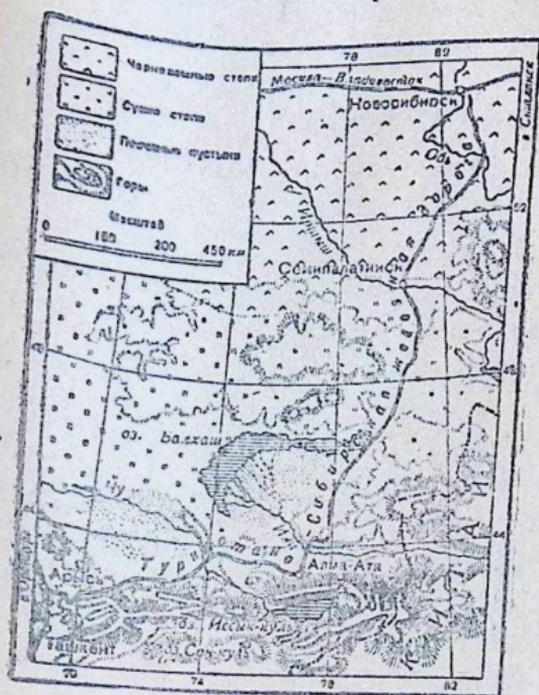
Картд эн төмр хаалгъ олтн.

Хагсу теегин агъун ик зунь СССР-ин культури

центрәс төрүц сал-
гъгддж бәәсмн.
Эн теегәр ган-
цхн темән көлгн
болдж бәәсмн.

Эн сүл джил-
мүдт хагсу теегин
зүн бийәрнъ ут-
чигн төмр хаалгъ
кегдв — **Турке-
стано—Сибирск**
төмр хаалгъ
(Турксіб). Эн
хаалгъас иштә,
крайин эдл-аху
түргәр өсдж өрг-
ддж йовна.

Дамшлгъд: Кон-
тури картд хагсу
теегин полосаг тө-

Туркестано-Сибирск төмр хаалгъ.

гялүлдж темдгити. Малтвр зббр гаргъдж авдг газрнг тем-
дгити.

Хасгуд хама бйадгиг, хальмгуд хама бйадгиг контурн картд
темдгити.

Караганда, Астрахань балгъсдиг темдгити.

Туркестано—Сибирск тбмр хаалгъ темдгидж зурад, неринь
бичти.

Гертйн кех кбдлмш. „Хагсу теегин зон“ гисн темър альбом
кетн.

КӨДӘСИН ЗОН

Көк тенъгсәс нари гарх үзг тал, хүүрә теегмүдәс
өмәрән көдәсин зон бәәнә.

Өмн бийәсн болн зүн өмнәсн көдән зон уулсар
бүслгддз бәәнә.

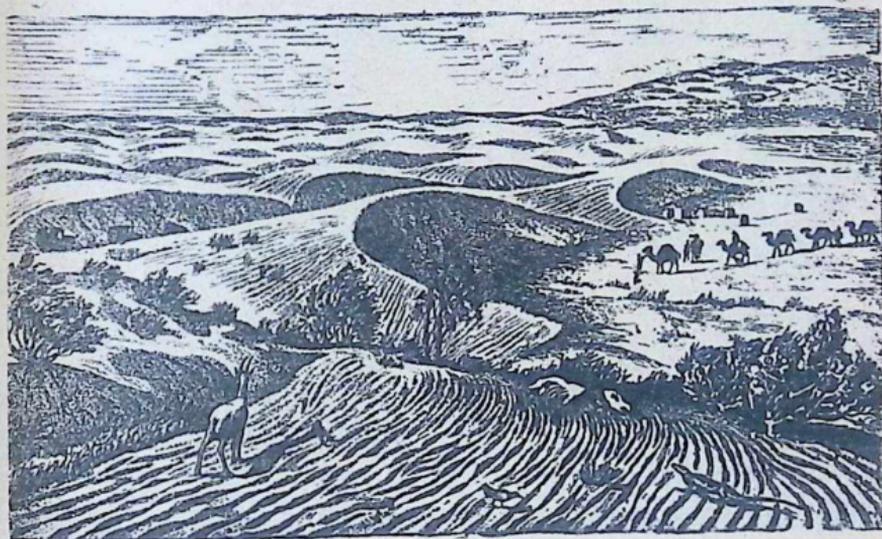
Көдән зониг картд олти.

Көдәгъяр

(Путешественникин рассказ)

Шора элснә шарнъху өнъгтә цонъхс үзг болгънас
үзгдв. / Дольгань цацрдж одси кемджән уга тенъгс
төгәлнъдән делвәсн болдж зәрмдән медгдг билә.

Зәрм газрар элсн цонъхс бички моддар болн хам-
Тхасн уга кустарникудар хучата бәäv. Хая-хая шүрүн
болн хатханчгта өвсн ургъдж билә.

Көдәд.

Нарн гарм цацу халун болдг билә. Элсн, үд болад ирхлә, көлән ишкдж болшгогъар халдг билә. Теегин ганъ халунд дассн мөрдин бийснь асаджах халунд цуцрдж, хот идл уга залхурдж зогсна.

Өрүн арвн часин алднас авн хүүрә халун салькн үләдг билә. Тер салькн, үүлн метәр, халсн элсиг книскнә.

Халдж одсн элсн хәәрлт угагъар чирә болн гармуд покад, чикн, нүдн, амнд орна. Шүднд элс орулш уган эркд аман сәкдж болш уга.

Асхиднь көдәд улан герләр гегәрүләд, уласн күнд шар мөгълцг болдж нарн суудг билә.

Караван 6-гч өдртән йовдж йовла. Күнд хаалгъас болн уух усн хәтәр болснас авн темәдин бийснь цуцрцхав. Тедн әрә көлән көндәддж, унджилддж йовцхав.

Хаалгъд худг харгъв. Зуг уснь йир бичкн болад, караваниг услхд нам күрсн уга.

Ик әәмшгтә болад ирв.

Карава дахдж йовсн туркменүдин негнь уралан йовдж хаалгъ хәләх боль.

Асхиднь көк хулсна бүчр авсн хәрү күрч ирв.

Зовлянь удл уга төгсхиг цугъар медцхав.

Мангъдуртнь караван Аму-Дарья голд күрв.

Эннь өргн болн ик уста гол. Түүнә көвәсиг элвг көк ургъмл бүтәддж.

Көдән орчлнь

Газрин деерк кецнь: Картар хәләтн: көдән зон маш ик *Туранск* дор газрт бәәнә. Кезәнә нег цагт Туранск дор газр тенгснн йорал бәәснн. Омәрәндән болн зүн омәрәндән эн дор газр өндрднә, зүн-өмн захарнь болхла, уулс донъхалдна. Энд уулин орн *Памир* бәәнә. Памирас зүн ар талнь *Тянь-Шаньск* уулс бәәнә.

Климат. СССР-ин дотр талгшаннь кӱдӱн зон икӱр ордж. Иигӱлӱн омур салыкни кӱрхш.

Кӱдӱн зонд хӱӱрӱ теегмӱдт дорхнь улм хӱӱрӱ боли халун. Зуна цагт нег дусал чигн хур ордж уга газмуд харгъна. Зӱрмдӱн хур орв чигн, гал болдж халсн элснд кӱрл уга, ур болдж одна. Ӗдрӱрнь сӱӱдрт халун 50° кӱрнӱ.

Элсн, чолун, металлар кесн юмс гар шатамар хална. Теньгр энд ӱргидждӱн ӱӱлн уга болдж учрар ӱдртнь икӱр халсн хамг юмн сӱӱднь тӱргӱр царцна. Кӱдӱд ӱдртнь халун, сӱӱднь серӱн болна.

Зун 5—6 сардан болна. Ӱвл ахрхн болн киитн. Киитн 20° кӱрнӱ, нам ӱӱнӱс ик чигн болна.

Голмуд. Захлджжах уулсас Туранск дора газрур цӱн биш голмуд гӱӱдж орна. Зуг теднӱ ик зунь элсӱр орад теедрнӱ, эс гидж хӱӱрӱ теегмӱд мет, хагсдж одна. **Кара-Кум** боли **Кизыл-Кум** гидг элсн кӱдӱсиг хойр ик гол керчдж давад, Аральское теньгсин кӱвӱд кӱрнӱ. Эднь— **Аму-Дарья** боли **Сыр-Дарья**. Эч хойр гол хоюрн уулсин мӱсн дорас эклнӱ. Аму-Дарья Памирин уулсас, Сыр-Дарья Тянь-Шаньск уулсас эклдж гарна.

Эч заагддж келгдсн голмудиг боли кӱдӱсиг картд олдж автн.

Кӱчтӱ халун болсн цагт, кӱдӱн зона голмуд хӱрдсн, эс гидж хагссн цагт Аму-Дарья боли Сыр-Дарья улм ик уста болна. Эчнь ӱндр уулсин мӱсн хӱӱлджӱснӱ учр.

Кӱдӱд нуурмуд чигн харгъна, зуг теднӱ кесгнь усн уга. Уснь ширгдж оч, хотхрмудтнь болхла, нӱдн хальтрм цагъан давсн ӱлдж. Холас хӱлӱхлӱ тернь орсн цасна ӱнъг гарна.

Ургӱмл. Элсн кӱдӱд чигн ургӱмлмуд бӱӱнӱ. Хӱӱрӱ теегмӱдт орхнь ховрар ургӱмл энд ургъна. Ганъ халуг боли усн угаг эдн амрар даана.

Көдән ургымудт элсн оньдин аамшг болна. Зуг теднә экнь йир гииндән, салькта цагт элснә өмн ниснә, тегәд тедниг элсн гүүнәр дардж чадхш. Кесг олт кустарникуднь хамтхасн төрүц уга, зуг гоодан шовалдсн нәрхн ацмудта, тегәд чигн элсн эднә өб торч хурл уга, шуд деегүрнь, эсклә хаджугъарнь давад гарч одна.

Элсн көдәсәр *саксаул* гидг модд чигн харгъна.

Көдән эн модд акад дурста: йозурмуднь матър, гөрвксн, йоралнь шуурхаста болн зивгстә. Хамтхасднь йир бичкн гилвснә кевтә болна, нилх көк ацмуднь модна хамтхасн болдж тоолгдна. Саксаулин ө-шугъу модн сүүдр өгхш.

Ик голмудин көвәсәр ургымл төрүц оньгдан. Элсн энд ургымл аамшг уга, чиг элвг. Көвәсинь дахдж нигт хулсн, тростник болн модд ургъна.

Саксаул. Почвс. Элсн көдәст почвс уга: таджрхагъар бәәх, хамтхасн уга ургымл үмкрлгь өгхш гилтә. Дора газрмудар ургымл хәтәрәр өгдг *хагта* почвс харгъна. Голмудин көвәгъәр болхла, ургымл йир икәр өгдг почвс бәәнә. Тер почвс гол джил болгън урсдж көлврхләрн үлдәдг иләс бүрдсн.

Агъурсд. Түрүн хәләцд болхла, көдәд агъурсд уга болдж медгднә. Сәәнәр оньгәджд элс хәләгъит. Эн нег бичкн чолун, хойрдгчнь, тер гурвдгчнь амләд а угагъар көндрдж одцхав. Эдн бичкн чолуд биш, элснд булхдж орсн гүлвргин толгъәс.

Хүүрә теегмүд мет, көдәд чигн олт *гүлврг* болн *могъас* бәәнә. Аамшг үзгдсн цагт тедн элснд булхдж одцхана. 2 метр дүнъгә үт гүлврг харгъна.

Ик цогцта агъурсдас кōдād, *антилопс* харгъна. Эдн саг болн йир āмтхā адусд. Арвдж уга āмшг болчкхла хū-сальки мет тўргār зулад арлцхāнā.

Ик голмудин кōвāсār нигт ургъмл бāāх газрар *гахас* болн *ирвекс* бāāнā.

Кōдā газр герт идждсн ўнтā адусна—*темāнā* тōрсн газрнь болдмн. Мōрн элснд цумрад йовхла, темāн āрстā тавгарн элсār амр алхад йовна.

Темāн хагсу болн хатханчгта овсār хот кедж чадна. Кесг ъдрт хот болн усн угагъар тесдж бāādж чадхмн. Тер цагин эргцд путешественникиг ацатагъинь кесг зун дуунад кўргдж чадхмн.

Даалгъврмуд. Кōдāн климатиг хūўрā теегин климатла дўнъцўлтн. Кōдāн ургъмлмуд болн агъурсд ююгъарн ъвāри болдж гардгинь келдж ъгтн. Кōдāн зона альк газрмудт ургъц икār ъгч чадх почвс бāāнā?

Кōдāн зонд бāādг улс.

Кōдāн зоонд *узбекмўд*, *туркменмўд* болн *хасгуд* бāāнā.

168-гч халхд бāāсн картар эн улс хама бāāхинь хālātн. Элсн кōдāн орчлннь угатя. Тиим болв чигн тенд āмтн бāāнā. Тедн мал ъскцхāнā. Хūўрā теегмўдин улсла āдл, тедн сўрг хѡтāгъāн идг болн ус хāādж нўўцхāнā.

Мал ъскдг улсин аулмуд кōвāгъār дегд тару бāāцхāнā.

Голмудин кōвāгъār усн ик, почвснь ик ургъц ъгнā, ургъмлар элвг болна. Тегād чигн кезāнāс авн āмтн энўнднь дурлдж бўўрлнā. Голмудин кōдāгъār йир олар āмтн бāāнā, тедн нургълдж газр эдлнā, сад ургъана, хлопок (кōвнъ) икār тārнā. Хлопок тārлгън улм-улм ик газр эзддж бāāнā.

Усн уга газрт ус орулхин төлө ик кезәнәс авн
голмудас каналмуд (цовг) малтдмн.

Цовгар тәрәнд ус орулгын.

Туркменә аулд

Бидн Кара-Кум кōдәгъяр караванта йовлавдн.

Энүгиг картд олдж автн.

Тōгәлнъдән нег бәәдлтә, элстә цонъхс тасритан
уга делвәнә. Öгрдж олси ургъмлмудин үлдлмүдәр тедн
бүркәтә билә. Зәрм газрар саксаулин багмуд харгъна.

Генткн элстә цонъхин цаад бийднъ утдан боли
өргидән 1½ км агъу ил газр үзгдв. Тенднъ туркмен-
мүдин 26 ишкә гер зергддж бәәдж. Теднәс невчк
тедүкнд худгудас темәд болн хōд услждадж.

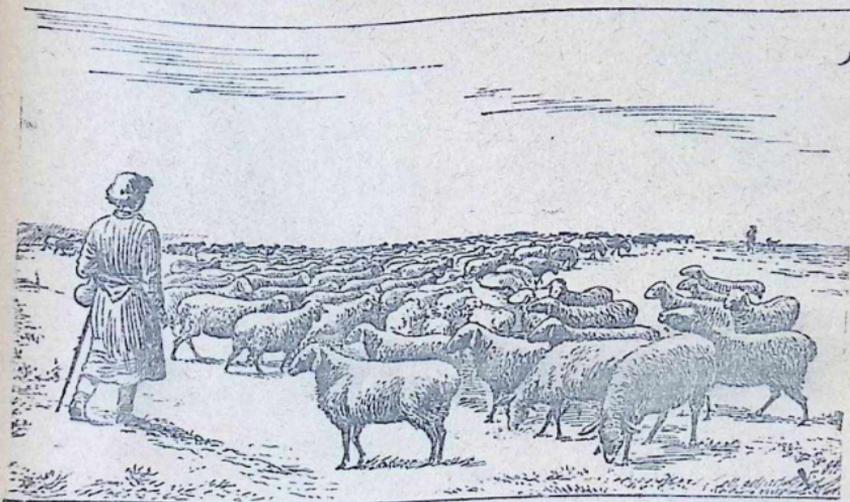
Эннъ туркменмүдин аул бәәдж.

Бидн тенд амрлгънд зогсад, хойр суткдан бәәввдн.

Кодан улст амтин берк цаг, зун билә. Тесдж бәәдж
 болшго халун өдртнй чигн, сөбднй чигн амр өгхш.
 Ишкә гермүд дотр амтә юмн уга кевтә мел а-чимән уга.
 Төгәлнәдән ургъмл өгрдж одсар, малчнр малтагъан хол
 идгүр, талдан худгур йовдж одихав.

Хойр хонад, мана караван йовдж одси сүрг мал
 күцв.

Элснә цонъхс эргдж гарч йовад, телүкнәс көндрдж
 йовх юм үзввдн. Тернй сүрг хөд болдж гарв.

Кара-кум кодәд йовх хөд.

Взрив аты

Кара-кумин шоран дүртә элсиг туругъарн сендәчәд,
 хөд йовдж йовцхадж. Теднә тонь минъгънәс үлү талан.
 Теднә хар, бор боли шарнъху улан каракуль арсднй
 нарнд гилвкднә. Захарнй боли арднй харулч ик нохас
 гүүлддж йовв. Омниъ гартан гирлг бәрси чабан йовв.

Туркменә чабана көдлмш күнд боли ик чинртә.
 Халун нарнд өдрин дууси кодәгъәр тер йовна. Кодан
 ургъмл хәтәр, тегәд сүрг мал асрдж чадхин төлә өдр
 болгън дала болси газр йовх кергтә болна. Зәрмдән гал

болсн элстā шуургън зуурнь бāрад, сўргиг элсār дарна. Шуургън удан эс болхла, гем уга. Зуг зāрмдāн удан шуурснас авн кесг зун хōн ўкнā.

Туркменмўд джил болгън ик ўнтā кесг оln каракуль хō госуларствд ѓгнā.

Ургъц икār ѓгдг долин.

Нўцки кōдāгъār удан йовсна хōбннь бидн автомобилār **Ферганск** долинд ордж ирввдн. Ташкент балгънас зўн-ѓмн ўзг тал, Сыр-Дарья голин урсхлар, тер бāāнā.

Ферганск долин картд олдж *ташкент*

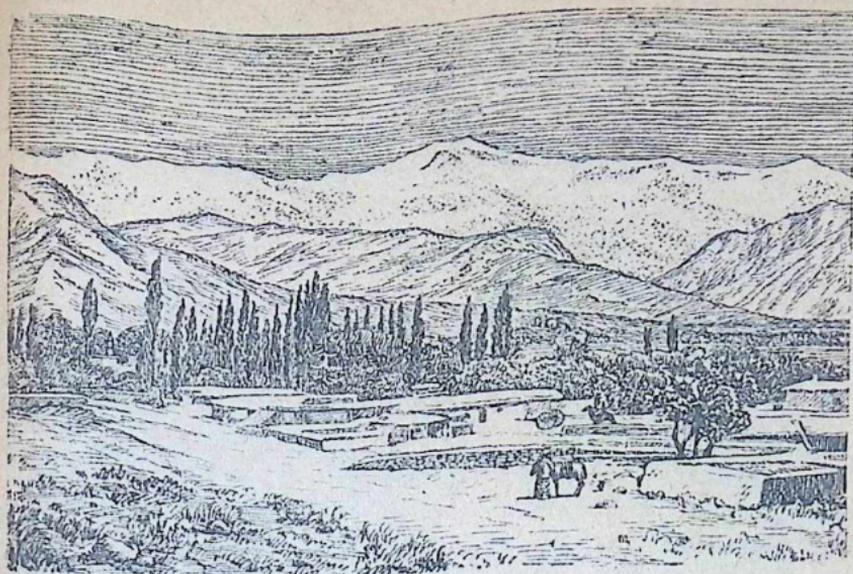
Газр гентки хўвrv. Зер-земштā садмуд, кōкрсн тārāн-темснā ѓѓгўр гарввдн. Элдггнār йовдж йовх болн йовгъар йовх улс дару-дарунь харгъдг болв.

Болв кōдā ѓѓрхннь ола чиги медгдād бāāv. Тārātā газрин хоорндагъур нўцки холтрхас торлздж ўзгдв.

Зārм газрарн тārгдсн газр кōдāгъāс салькни книсдж ирсн элсдār хучата билā.

Болв удл уга кōдāн сўл темдгўдннь уга болдж одв. Автомобиль делгўдāн кōкрсн тārāн, ѓвсн боли сад ургъсн газрар джирлзв.

Ферганск долинд.

Тәрәнә газр услдг кесг олт каналмуд гатлгддд
йовна. *расшизации*

/ Узбекүдин селәд энъдән бүүрләнсь үзгднә. /

Теднә хавтха ората бичкн шавр гермүд цагъалдв.
Хашасинь бндр шавр эрсмүд бүслдж. Тер эргиднъ
садмуд, сәәхн үнртә әмтәхн гуута багцс, виноградникүд
бәәнә.

Люцернтә, хая тутргъта газрмуд зәрмдән торлздж
үзгдв. Эн тоот цугъар хлопк тәрсн газрмудт булхгддд
бәәнә.

Ферганск долинд—нарн ик герлтә болн дулан, газрт
усн цовгудар сәәнәр орулгддж. *Хлопк* энд элвг ургъц
өгнә.

Ферганск долйн Советин Союзин хлопк тәрлгънә
эркн чинртә нег газрнъ болдг. Узбекүдин колхозмуд
болн совхозмуд Советин Союзд кесг сай центнер сән
чинртә хлопк джил болгън өгнә.

Машингяар холопок хуралгън.

**Кодан зона улс Октябрьск социалистическ революцин
омн ямр кевар баасмб.**

Кодан зонд баасн газрумудиг хаана правительств
зер-зевин кучар буладж авсн. *генералы*

/Кодан зонд баах улс 70 шаху джил хаана инрлмудин
гарт баацхала./

Кодад баах улсин сан газринь буладж авад, хлопок
болн *малинь* кимдар хулдж авцхадг билә. /Кодан улс
ик алв (налог) огдг билә./

/Хамань болв чигн орсин церг зогсдж баасн./

Кодан зона куч-колсчнр хойр дам хаана инрлмудин
болн эвра бийсиннь хаадин, баячудин болн гелнь-
гудин—даджрлгънд баацхала.

Кодан зона улст усн ик чинртә болдг билә.

Власть
Зуг усн хаадудин болн баячудин гарт бääсмн. / Усн
ик болх дутман эднā эрк шилнь өсдг билā.

Усн деерās авн хаадуд хооридан оньдин дā өскдг
билā. / Тинм дән болсн цагт өсдж өргдждж бääсн бүкл
балгъсд ширгād, элсār даргддж оддг билā. / Канал малтхин
төлā кесг минъгън кўч-көлсчнриг көөдг билā. / Селәнā
Көдән зона улс харнъгъу болн йорч билā. /
Эдл-аху ик кезәнък кевār кегддг билā.

Көдән зона улсин эдл-аху ямр кевār өсдж
өргдждж йовна, бāāх бāādлнь ямр кевār
ясрдж йовна. *оранение*

Усн уга деерās авн көдән зона ургъц икār / өгч
чадх ик газр ўрād бāāсмн. / Тер учрар газрт ус орулдж
өглгънд Советин йосн юмнь тўрўнд оньган өгв.

Эвдрсн каналмуд болн плотинмūd ясгддж чиклгдв.
шин канал болн плотинмūd бат материалмудар--цементār
болн төмрār тосхгдв. Суулгъс өлгātā төгāsār биш.
машидār ус тач авдг болцхав.

Баячудас газран буладж авцхав. Усн онц кўўнā
эзлгч юмн болдгнь уурв. Ода цугъар ус онъгār
эдлджāцхāнā. Усн тегшār юм тārдг газрар болн садмудар
орулгдна.

Ус гўўлгдж орулдг сеть улмар өсād йовна. Ургъц
икār өгч чадх газрмудиг тārлгънд сулдхдж, көдā улм
хооран гарад йовна.

Болв эдл-аху сāәнār өскдж өргджўлхин төлā
залгълдана сән хаалгъс кергтā, тинм хаалгъс урд цагт
уга билā.

Бат шоссейн хаалгъ тосхдг болв.

Нег цөн джил хооран тосхгдсн Туркестано-Сибирск
төмр хаалгъ көдән зона эдл-ахуд бас ик чинртā
болв.

Черноземтā теегās көдән зонур эн хаалгъар гуйрин ик

жорниъ зѳѳгднѳ. Ик ургъц ѳгч чадх ик газр энѳн
деерѳс авн, хлопок тѳрхд сулдж гарв.

Селѳнѳ эдл-аху шинѳр бѳрдѳгдджѳнѳ.

Урднѳ крестѳян улс кезѳнк зер-зевѳр хучлдж бѳѳси
газмудар ода кесг трактормуд колхозин боли совхоз-
мудин газрт кѳдлдж йовна. Нѳѳгѳѳчир—хѳ ѳскѳчир
колхозл ордж негдджѳцхѳнѳ, хѳ ѳсклгнѳ ик совхозмуд
бѳрдѳгдджѳнѳ.

Кѳдѳд ик участок газрмуд малд теджѳл болх ѳвсѳр
тѳргдсн учрар, нѳѳгѳѳчир нег ормдан батрдж бѳѳршдг
болджана. Кѳдѳн зонд экн тѳрѳн болдж фабрикуд боли
заводмуд тосхгдджана.

Кѳдѳн зонд бѳѳх улст культур тосхлгнѳ хаалгѳ
Октябрѳск социалистическ революций татдж ѳгв.

Кѳдѳн зонд *Туркменск* социалистическ советск
республик, хотл балгѳснѳ *Ашхабад*, дакад *Узбекск*
социалистическ советск республик, хотл балгѳснѳ
Ташкент,—ним республикс бѳрдв.

Эн республикснѳ боли эднѳ хотл балгѳсдинѳ картд ѳолдж
автн.

Туркменмѳдин боли узбекин бичкдѳдиг теднѳ эврѳ
келѳрнѳ кесг школмуд сургъдж бѳѳнѳ. Ах сургъулин
кесг школмуд багѳ наста республикст теднѳ эврѳннѳ
гѳн сургъультириг боли инженермѳдиг ѳгчѳнѳ. Клубмуд,
библиотекс, кино-театрмуд тосхгдджана.

Кѳдѳн зонд **промышленность ягъдж ѳсдж
делгрджѳнѳ.**

Туранск дор газрт промышленность тѳргѳр ѳсджѳнѳ.

Хлопок цеврлдг заводмуд, торгѳ эердг боли
екстильн фабрикс, селѳнѳ эдл-ахун машинл келг заводмуд,
электростанцс делгрджѳнѳ.

Кѳк тенѳгсин кѳвѳд загѳсна промышленность делгр-
джѳнѳ.

Бас энд нефть олв.

Кок тенъгсин кол уснд *Кава-Богаз—Голд* ик
олзта юмс олдв. Энд зусн-зүүл давсн хурадж авгдна.
/ Кара-кум кодән дунд кукрин ик корнъ олдв, энд *у вачасы*
кукрин завод тосхгдв.

Балгъсд ослжәнә. Оцклдүрк нүүггачнр кодлмшчнрт
хүвргдджәнә.

Дамшлгъд. Контури картд темдглти: Аральское тенъгс;
Аральское тенъсүр ордг голмуд; Кара-Богаз-Гол; Кара-кум
кодә; Ташкент болн Ашхабад балгъсд.

Кодән зонд малтвр збөр бәәх газриг картар хәләдж
авти, тегәд тедниг ковтури картд темдглти.

Гертән кех кодлмш. „Кодән зон“ гндг темәр альбом
кетн.

8. ПОДТРОПИЧЕСК ЗОН.

Советск Союзд ик цасн уга болн чанъгъ кинти
уга үвлтә газр бас бәәдмн.

Эннь СССР-н *подтропическ зон.*

Эн зон баахи агъу газр эздг болв чигн мана
Союзд ик чинртә болдмн.

Подтропическ зонд ордгнь: *Крымин өмн үзгин*
көвә болн Кавказин Хар тенъгсин көвә. Эдн кезәд
болв чигн төрүц кордго Хар тенъгсин көвәггяр бәәнә.

КРЫМИН ÖМН КÖВÄ.

Картд Крымин тоха арл олти. Крымин өмн көвә олти.

Дарук халхд Крымин өмн көвән нег булнъгнь бәәнә.

Тенъгс. Уулс болн халмуд. Уулин беләр селән
бүүрлдж.

Селәнә өмннь парк. Манахнд гер дотр ургъдг
ургъмлмуд энд задгъа газрт ургъцхана: күнъкисн үнртә
лавр, цецгәсәр дүүрсн олеандр, ик цагъан цецгәтә
бүтнъгү ногъан өнъгтә магнолий чигн ургъна. Клумбарнь
өнъгтә сәәхн цецгәс ургъдж. *у сефр коментие*

/ Паркин моддуд дунд шовгър ората бүтнъгү ногъан
өнъгтә өндр го кипарис йилггярәд бәәнә.

Паркин хаджугъар бӕӕх садар ӕмн ӱзгӕ темсд.
персики болн *абрикосмуд* боллджана.

Зуна ӕдр. Нарна хурц герлд тенъгсин усн ногъан,
ценъкр, кӕк ӕнъг гаргъад наадад бӕӕнӕ. Тенъгсин
долъган эргӕн ирдж цокад, шууга татад, цаггъад одна.

Орчлнъ

Климат. Крымин ӕмн кӕвӕнъ киитн ар ӱзгин
салькнас *Крымск* уулсар халчлгдна.

Зуна цагт кӕвӕгъӕр халун болн хагсу. 5-н сарин
эргцд иигӕд бӕӕнӕ. Зунд хур дегд багъар ордгт усн
энд зӕрмдӕн кӕртхш. ӱвлнъ ахр болчкад джӕӕлн.
ӱвлин бийднъ будн болна. Хур оли саамднъ орна.
Тенъгст ик сальки кӕдлнӕ. Зӕрмдӕн кӕвӕгъӕр пасн орн
хӕӕлдж одна.

Хавр эрт болси деерӕн ахр болна—март сард садин
ургъмлмуд цецгӕлнӕ. Крымин ӕмн кӕвӕд сӕн гисн цагнъ
—август, сентябрь болн октябрь. Эн сармудт нарн.

наадк сармудт орхнь джбблн, чилгр дулан бдрмүд болна.
Уулс тал ббдлх дутм климат сольгдад йовна. Зуна
бийднь уул деер серүн болна. Көвәд халун хагсу болхла,
генд оln саамднь хур орна.

Голмуд. Крымин өмн үзгин көвәд голмуд йир
цбн. Эдн уулсас эклнә. Хаврин цагт пасна усар, зунднь
ик хур орси цагт голмуд усар дүүрәд деврәд гүүнә.
Зуна цагт икнкнь хагсдж одна. *Верно землекоп*

Ургъмл. Крымин өмн көвәд *данъгин көкәр бәәдг*
ургъмлмуд дала. *Хамтхасднь* хату болчкад, зузан арсар
бүркәтә болна. Иим ургъмлмудт зуна ут халун чигн,
үвлә книтн чигн аәмшг уга. Данъгин көкәри бәәдг
ургъмлмуд бүчр хайхш. Улгүрнь,
плющ—оралдг ургъмл. Эврәннь
хамтхасдарн татад модна ора күртл
бүтнүгү ногъан бичрәри бүркәд
одна.

Болв Крымин өмн көвәгъәр зерлг
ургъмл йир цбн. Ургъмлин икн-
киннь күн ургъадж авсмн. Подтро-
пическ областьсас авч ирәд тәрси
оньдин көкәр бәәдг ургъмлмуд
дегд сәәнәр ургъна: хотин амт
ясерулгънд ордг канъкисн үиртә
арста бичртә *лавр*, үнтә оливковый
тос келг идәтә *оливков модн*,
кипарис, сәәхн гоогъар ургъдг
хвойн моддуд. Садмудар *олиандр*, *магнолий* ургъна.

Плющ.

Ногъан ургъмлмуд джилин дөрви цагар сольгдна.
Хаврин түрүгъәр нарна герлд халси беләр подснежникүд
боли фналкс цецгәлнә. Тингджәгъәд көвә газр цугтан
гилтә хурц бнъгтә ногъасар болн цецгәсәр хучгдна.
Зуна халун погод ирлгънлә көкрдж бәәси ногъад

шарлдж өгрнә. Эднә ормд хатханчгта болн зүүтә таджрха шүрүн ногъан ургъна. Халцха ил газрмуд, ова чолуд болн үүрмг чолуд ода икәр үзгддг болв.

Зуг гол эс гидж горьк шурджнъндж гүүджәх газрмудар төгәлнъ джилдән хурц өгнъгтә цецгәс үлднә.

Уул деешән гарх дутм серүн болад, хур ордгнъ ик болна. Ургъмлмуд чигн сольгдна. Түрүләд уулин беләр *крымск шар харгъас* неджәдәр харгъна, хөөннъ йова йовдж шар харгъан ө-шугъу модн харгъна.

Чиг икәр ундг газрт хамтхаста модд: *хар модн, ясенъ, бук* болн ола *кустарникуд* ургъна.

Крымск уулсин зәрм газрмударнъ хойр зун наста буковый ө-шугъу модн харгъна.

Крымск уулин ораснь хавтха. Эдн *уулин көк ногъагъар* кевсләтә болна.

Октябрьск социалистическ революцин өмн крымск ө-шугъу модн хәәрлт угагъар чавчгддж бәәдж. Уулин беләр ургъсн ө-шугъу модн хурин ус зогсадг, голин болн горькин ус ширгхәснь харсдг билә. Ода болхла Крымин ө-шугъу модн чавчгънас болн түүмрәс хөргддж бәәнә.

Агъурсд. Крымин агъурсд йир цөн, эдниг күн дегд икәр хорадж. Энд *гурвлгъс* болн *могъас* ола, болв гедн берк үзгднә. Эднә газак өнъгнъ бәәх газрин болн чолудин өнъгтә. Күн өбөрдлгънлә, тедн чолуна шуур-хагъар орад бултдж одна.

Нарта халун өдрт ик-ик хорхасин әәтә джирджнъ-лгъәр агъар дүүрәд бәәнә. Әдрин тес модна орагъас ә гарад бәәнә. Санхд бичр болгън, хамтхасн болгън джирджнъсн болна.

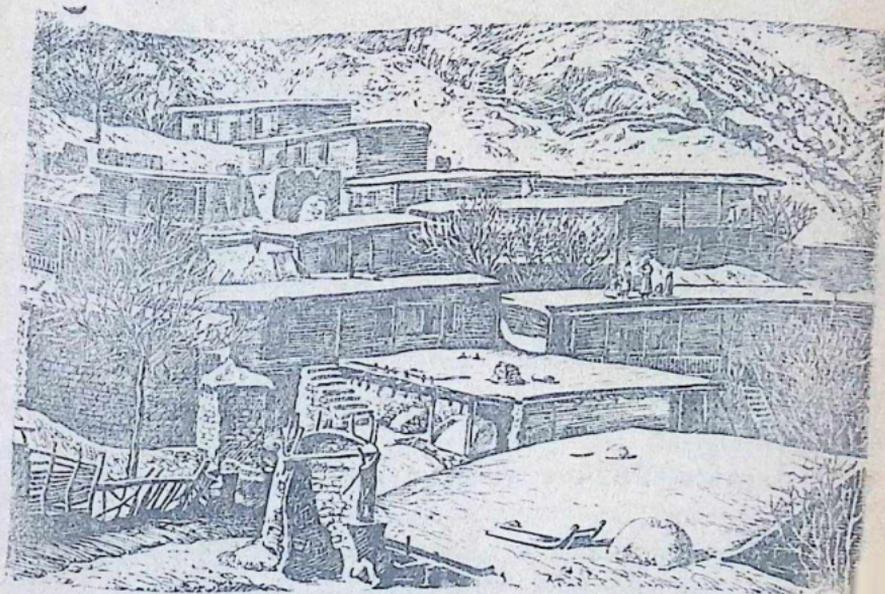
Уул деешән гархла, талдан адусд чигн харгъна, зәрмдән *бугъ-марл* болн *зерлгъ ямад* харгъна. Күмн күрч болшго уулин хадмудт *гөгс* шовун үр ясна.

Крымин көвән äмтс.

Крымд бääдг улсин эрки икнъ—манъгъдмуд. Эднә кедг көдлмшнъ—сад ургъалгън.

Манъгъдмудин селәд голин көвәгъяр болн Крымин уулсин белмүдәр бääцхәнә. Гернъ, малин хаша-хаап цугтан чолун.

Бичкн „сакли“ гермүд манъгъдин селәнд девснъгәр бәргдсн бääнә. Саклин ардк эрснъ икнкдән уулин бийнъ болна. Наадк эрсмүднъ чолугъяр эс гидж шаврар кегднә.

Манъгъд селән.

Саклин оранъ хавтха болн газрар (шаврар) кегддж. Герин ора деерән утна, темсән хатадж авна. Öдәнднъ бääх герт саклин оранъ хаша чигн, улиц чигн болна. Поселкин öдәнднъ күрхин кергт нег герин ора деерәс талдан герин ора деер нәрхи дөрәгъяр (ишкәдүрәр) гарч давшх кергтә болна.

Лесенка

Крымин ѳмн кѳвѳн эдл-аху ягъдж ѳргджлж
йовхнъ болн ѳмтнѳ бѳѳх бѳѳдл ягъдж
сѳѳрдж йовхнъ

Нарта ѳдр оln болсн учрар Крымин кѳвѳгъѳр ѳнтѳ
тара культурн ургъмл ургъахд дегд зокаста.

Садтнъ—*персики, абрикос, миндаль, маслин*
ургъна, ик агъу газрт *виноград* болн ѳнтѳ техникеск
ургъмл икѳр тѳргднѳ.

Эн ургъмлмудиг зуна хурц халунд эс ѳгрѳхин
аргъд сѳѳнѳр услх кергтѳ. Кѳвѳгъѳр усн бѳѳсн газрт
мел сад, виноградникуд, парке делгѳдѳн бѳѳрнѳ. Усн уга
газр болхла, халуна цагт цугъѳр *целность* цагсад, ѳгрѳд ѳрнѳ.

Кѳвѳгъѳр бѳѳх усн—ик зѳѳр.

Советск йосна ѳмн угатъѳ манъгъдмудт дегд
тѳрмджтѳ бѳѳсн. / Крымин ѳмн ѳзгин кѳвѳн сѳн гисн
газрмудинъ помешикуд болн хаана элчнр *придворная жизнь* эздг билѳ.
Энд хаана бийиннъ чигн имений бѳѳсн.

Газрин кѳлснѳ тѳлѳд, усна тѳлѳд угатънр ик мѳнъгъ
ѳгдг билѳ. Данъгин тѳрмджтѳ болн баячудин ѳлмѳд
тедн бѳѳсн.

Угатъѳ манъгъдмуд цугтан гилтѳ сургъуль уга
билѳ.

Крымин ѳмн кѳвѳн кѳч-кѳлсѳрн бѳѳдг улс ода шин
джиргълѳр бѳѳдг болв. Газр, садмуд, виноградникуд
социалистическ собствениность болв. Салу онц эдл-аху
бѳѳснѳ ормд, колхозникудин бѳѳдл-джиргъл ѳлмар
сѳѳрѳлхин болн эдл-ахуг ѳргджѳхин тѳлѳ ноолджах
колхозмуд делгѳдѳн бѳрдж.

Манъгъд келѳр сургъдж бѳѳх кесг оln школмуд
бѳрдѳгдв. Кесг библиотек болн икчѳдин курс гаргъгдсн
бѳѳнѳ.

Крымин ѓмн кѳвѧн виноградикуд

Виноград—кѳвѧн ургѣмлин нег эркин чиртѧ ургѣмл.

Кесг олин колхозмуд, совхозмуд нургѣлдж шуд ганцхи виноград тѧрнѧ.

Нег совхозд виноград цуглулдж авч йовхиг зурgt ѳзѳлгѣсен бѧѧнѧ. Виноградник уулин ѳмнк белд делвѧдж, юнгад гихлѧ энд нарна герл ик болн шикрин амтта виноград сѧѧнѧр ургѣна. Виноград цуглулгѣн адгѣмтагѣяр кегддж йовна. Болчкесн виноградиг цаглань керчдж авх керgtѧ. Арвад кѳдлмшч улс цуглулдж йовна. Виноградар дѳургесн корзинмѳдиг грузовик машинд ачна. Шоссейн хаалгѣяр виноградиг совхозин кладовойд орулна. Эндѧс

Виноград цуглулгѣн.

виноградин зѧрминь санаторд амрдж бѧѧх болн эмнѳлдж бѧѧх улст илгѧнѧ. Зѧрминь ар ѳзgt бѧѧх хол балгѣсдудур авч одх. Зѧрминь эд-бод кедж, чагѣр кенѧ.

Крым—СССР-ин здравниц.

Хагсу болн дулан климат, тенъгсин цевр агъар, виноград болн темсн гемтә кесг оln улсиг Крымин өмн көвә талгшан ирүлнә. Тер дотр оошкин гемтә улст Крым ик туста.

Революцин өмн Крымин өмн көвән орчлнъгин эмвлгънә туск сән чинрнъ күч-көлсәрн бәädг улст төрүц күртдг уга бәäсмн. Эдниг олздгнъ: зуг күүнә күч-көлсәр байджсн улс бәäсмн.

Советин йосн Крымин өмн көвәг күч-көлсәрн бәädг кесг зун минъгън улст бийән эмнүлдг газр (здравниц) кев. Хаана болн түүнә эргндк ямтнрин бәäшнъгүд, баячудин дачс күч-көлсәрн бәädг улс амрдж, гемән эмнүлх санаторий болн амрдг/гермүдт тохрагдв./ Хаана сән гисн бәäшнъд колхозиикудт санаторий кечксн бәäнә.

Они оужина

КАВКАЗИН ХАР ТЕНЪГСИН КӨВӘ

Кавказин Хар тенъгсин көвә Крымин көвәгъäс зүн узг тал бәäнә.

Картд Хар тенъгсин көвә олтн.

Эн зурgt Кавказин Хар тенъгсин көвән нег булнъ ноябрь сард.

Көвә газр нарна герләр дүүрсн бәäнә. Агъарт йир дулан болсар амтн-гингн ^{у илгъа} хувцта бәäцхәнә, зәрмнъ тенъгст ^{у кыпачыс} оөмджацхәнә. Уулин беләр мандарина болн апельсинә моддта сад ургъдж.

Алтн онъгтә болдж одсн апельсин болн мандаринмуд ногъан онъгтә бичрмүд заагт йилгърәд бәäнә. Удл уга энүнә цуглуллгън экләд, СССР-ин оln анъг балгъсдар йовулгдх.

Сәäхн шоссейн хаалгъ бәäнә. Хаалгъар автомобиль гүүнә. Уулин беләр деер бәäсн санаторий тал оч йовх гемтә улс эн машин деер сууцхадж. Санаторин өмннъ

парк бāāнā. Санаторин цаад бийднь голин кōвā болн гол деегур бāрсн тагт үзгднā. Энд унтā гара культури ургъмлмуд ургъна. Тāрātā газрмуд эргмдāн õ-шугу модар буслātā. /Нигт болн кун йовдж болшго õ-шугу модд кōвāсиг болн уулин *Силонь* /

Соньн кевār гōрвкдж кōвāс холдад ууджад одна.

Кезād чигн эс кōрдг дулан тенгс кōвāгъāн цокдж урсна. Ар үзгин киитн салькнас халчлдг уулс тенгсигн кōвād донъхалдна. Уулин зāрм орань цасар буркātā.

Орчлнь.

Дееркинъ. Картд авад хālātн, Кавказин кōвā øргндāн мел цугъар āдл бишнь медгднā.

Барун-ар хувднь Кавказин уулс шуд кōвād тулсн гилтā орад курч ирдж. Зун-øмн талнь болхла, уулс тенгсāс зōвār заагрцхана. Энд голин ташугъар дор тегш газр бāāнā. Эннь—*Колхидск* дор газр. /

Тегнъгсин көвә цугъар дулан тенъгс ^{Талан} өкәнә. /
Түүнә деер Кавказин өндр уулс ^{донецкая} донъхалднә. / Эдн
Крымн уулсас хойр-гурвн холван өндр. Эднә кесгиннь
орань дангъин бәәдг цасар болн мөсәр бүркәтә болна.

Климат. Көвән климатнь омур подтропическ. / Тенъгсәс
үләдг зүн үзгин салькн, көвәд ик чиг авч ирнә. / Эн
чиингнь уулин кецәр сәәнәр торна. ^{задерживает}

Кавказин көвәд, Крымн өмн көвәлә әдл,—цасн
болн кинти уга үвл болна. Зун энд бас ут болн халута
болна. Болв Крымд орхнь энд чиг икәр унна. Төгәлнъ
джилдән хур орна. Нег үлү үвл, намрт хур йир икәр
орна. Зәрмдән СССР-н наадк газрт нег джилдән әс
ордг хур энүнд нег суткин дунд орна. Батуми балгъсна
эргндк газр—цуг Союзд әмтин ик хурта газр. ^{много}

Голмуд. / Кавказин уулсас көвә талгшан кес-оли гол
үүджд орна. / Эднә икнкнь уулсин цасн болн мөсн дорас
әкәджд гарна. / Эн голмуд—уулс заагур галзу юми кевтә,
чолу, әлс болн ил (хумгъл) дахулдж догшар гүүцхәнә. /
Тегш газрт эднә урсхл номгърад, усн бийләгъән авч
йовсн чолу, әлс, хумгълан үлдәнә. Зуна цагт ик хурин
хөбн голмуд оли саамднь усар дүүрәд, дор газриг усар
дүүргнә.

Ургъмлмуд. Мана орна эн дулан болн чингтә
булнъгин ургъмлмудла әдл күчтә элвг ургъмлмуд
СССР-т хамань болв чигн уга. Көвә болв чигн, уулсин
бел болв чигн көкрсн делгү ө-шугъу модар бүркәтә.
Көвән әмтет эн гүджд ургъсн ургъмлла данъгин ноолда
кех кергтә болна. Олзлдгн уга хайгдсн тәрлгънә газр
1-2 джилин эргцд өндртән 2 м папоротникәр әс гидж
өндртән 5-6 метр ө-шугъу моддар ургъджд одна.

Көвән ө-шугъу ^{груша} модн оли зүсн моддта болна. / Эдн
заагт темснә—^{кедн} кедн, ^{слив} слив, ^{виноград} виноград харгъна. / Данъ-
гин көкәр бәәдг—^{лавр} лавр болн ^{лавровишня} лавровишня энд багъ

бишяр бääнә. Модд оралддж гүүдг *лиан* гидг ургъмлар
оралгъата зәрм лианснь хатханчгта болна. Тинм ургъмлта
газрар сүк уга эс гидж сән ханджал уга новдж болшго:
Кенжал
әрә кондрлгънлә хурц хатханчгуд ховцнла дегаллдәд,
Вонзатъса
махмудт гүүнәр шаагдна. Тер дотр Колхидск дор
газрт бääх уснд өрәлддж авгдсн ө-шугъу модн нег үлү
нигт болн давдж гархд берк. Зуг уулс бääсн газрар
ө-шугъу модн хооран гарна. Көвә газрин улмста
Михораска
газртнь кавказск күнд безгәр амрхй гемтдж болхмн.

Деегшән уулин беләр ургъмл болн климат сольгдна.
Ө-шугъу моддудар лианс болн данъгин көкәр бääдг
ургъмлмуд уга болна. Талдан тохмта моддуд харгъна.
Улм деегшлхлә, уулин өвснә газр харгъна, энүнәс
өөдәнднь данъгин бääдг цасн болн мөсн харгъна.

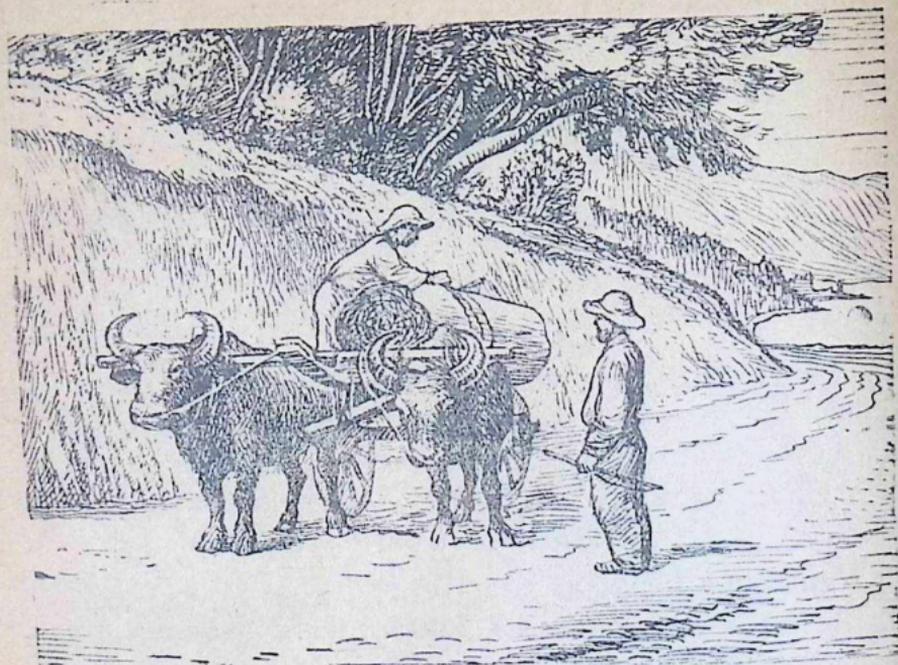
Почвс. Закавказин Хәр тенъгсин көвәд улан өнъгтә—
краснозем гидг онц почвс харгъна. Эннь цә, лимон,
апельсйнә, мандарин ургъмлмудт ик сән почвс болджана.

Агърусднь. Орәлддж уснд авгдсн колхидск ө-шугъу
модар безг тархадг йир олт бөкүн болн кесг сай меклә
бääнә. Сөөднь бавухас нислдцхәнә.
Метугай мвшр

Көвән өөдмтә газрар кесг олт анъг *хорхас*, гүл-
каекошис
вергъс болн *могъас* дала бääнә.

Хар тенъгсин көвәгъәр бääх уулсар ик цогцта кесг
олт агърусд үлдсн бääнә. Урд цагт анъгъучлхар хан
болн хаана элчнр ииглән ирдг билә. Ода болхла, ЦИК-н
шиндврәр, 250 минъгън гектар газрт заповедник бүрдәсн
бääнә. Эн заповедник кавказин орчлнъгин аль нег
зүсн ургъмл болн агърусдиг хәләдж хархин кергт
бүрдәсмн.

Энүнд зерлг *Кабан* *олель* *буге*
гахас, *бугъ-марлмуд* болн *барсмуд*
идшлцхәнә.

Буйволар аца зблгын.

Уулин орагъар *уулин зерлг хѳд* харгъна. / Хад чолуд заагур, кѳн эс кѳрч чадм хамрмуд заагур *гегсмѳд* ѳндггдж гууджна.

Хар тенъгсин кѳвѳн климат дулан болси учрар научн кергт *сар-мѳчдѳд* ѳскджѳнѳ.

Кѳдлмшин мал гигъѳд *буйвол* ѳскнѳ. Эн чидлтѳ мал, дала нк ачлгъиг уулс заагур чигн чирѳд ѳовна.

Буйвол зуг дулан гѳзрт бѳѳдмн. Эдн ноосн уга гилтѳ зузан арста болна.

Даалгъврмуд. Крымин ѳмн кѳвѳн, Кавказин Хар тенъгсин кѳвѳн ургъмлмудиг болн климатиг дѳнъцѳлѳд хѳлѳти.

Кавказин кѳвѳн улгъмл Крыминѳс юнъгад оли болн сѳн болна?

Көвән әмти боли эднә кедг көдлмш.

Хар тенъсин көвәд абхазцнр, аджарцнр боли грузиймүд бүүрлсн бәәнә.

Көвән икнкинь абхазцнр боли аджарцнр эзлнә. Абхазцнрин эрки кедг көдлмшнь — тәрәнә көдлмш. Эдн эрднь шишә боли виноград тәрнә. Болв чикднь ургъасн виноградник цөн; виноградник икнкдән мод орагъад, сулдан дурндан ургъцхана. Абхазин селәд төгәлнъдән садмудта, виноградникта, эрднь шишән тәрәтә, салу-салу бәәцхәнә. Бурагъар кесн эс гидж модар кегъад бахисар тул кегъад бәрсн гермүдтә болна.

Энд дулан гер угагъар бәәдж болхмн.

Көвән өмн боли зүн - өмн хұвднь бәәх аджарцнр йилгъл уга абхазцнрла әдл бәәдлтәгъар бәәнә.

Кавказин Хар тенъгсин көвән әмтсин эдл-аху ямр кевәр өргдждж бәәхнь боли бәәдлнь ягъдж ясрджахнь.

Кавказин Хар тенъгсин көвән әмтс хаана цагт дегд зовлнъта бәәлә.

Хаана правительств кавказин әмтсиг дәәгъәр орулдж авад, зер-зевин күчәр сән газринь буладж авсмн.

Кавказиг дәәлджәхд абхазцнр дегд ик сөрлцгъ кесмн. Хаана правительствлә кесг джилд ноолдцхала, аш-сүүлднь болшго болад, абхазцнр ұлмәднь орсмн. Эднәс кесгнь гартан бугъан бәрәд ўкцхәсмн, кесг минъгън әмти зулад Турцд одсмн.

Хоосрулсн ик газриг хаана правительств офицермүтд боли чиновникүдт әрвлт угагъар төгәв.

Алдр Октябрьск социалистическ революцин хөөн Кавказин Хар тенъгсин көвән әмтсин джиргъл бульгидж өөдән гарв.

Энүнд үнтә гара культури ургъмлмуд өскдг совхозмуд, колхозмуд бүрдв. Ургъмлмуднь: цә, лимон,

апельсин, мандаринмуд, зүсн-зүүн техникеск болн эмнлгнә ургъмлмуд.

Голин ташугъар кесг заводмуд өсв. Көвәгъас дотрагшан одсн шоссейн болн төмр хаалгъс шинәс кегдв.

Амтн цугтан гилтә сургъульта болв. Эврәнн келәр сургъдг кесг оln сургъулин гермүд тосхгдв.

Бәәшнъгүд болн дачс санаторий болн амрулин гермүд болдж хүврв.

Шин санатормуд болн эмнлгнә гермүд тосхгд-джана.

Кавказин көвә—СССР-ин цецгәлджәх булнъ.

Көвә газрин туршар шоссе хаалгъ джирлзнә. Сәәхн эргц кегъад, эн шоссе тенъгсүр буух, уулур хәрү давшх, эс гидж /уулин оln голмуд деегүр бәрсн тагтс[✓] деегүр давад гарна./ Хаалгъин ут-туршартнъ садмуд, виноградмуд, тәмкин плантаций, пальмин болн кипарисин аллеитә паркс, сәәхн санатормуд болн амрлгнә гермүд эрлзәд йовна.

Советин йосн тер улмта, күн йовдж болшго ө-шугъу модта Колхидск дор газриг, цецгәлсн садт тохрах ик төр тәвв.

Колхидск улмс цецгәлсн сад болх

Колхидск дор газр Батуми балгъснас зүн-ар бий талн бәәнә.

Картд Колхидск дор газр олтн.

Минь одахн күртл Колхидск дор газр унулта, күн йовдж болшго ө-шугъу моддта бәәсмн, хаалгъ чигн уга, эвтә джим хаалгъс чигн уга билә. *✓ сааблз атъ сь*

Зуг голар дамждад бәәрн амтс залгълда кедг билә. Бәәршсн тару бәәх амтс өөдм газрар бүүрлцхәдг билә. Арвдджго ил газрмуд эрднъ шишә болн виноградар тәргдсн болдмн. Амтн безгәр гемтддмн. Эдн ургъджах

моднла болн талин усна орула эврәннь тәрәнә газр харсдж авхин кергт данъгин ноолдад бәәсмн.

Ода болхла, Колкид түргәр хуврджәнә.

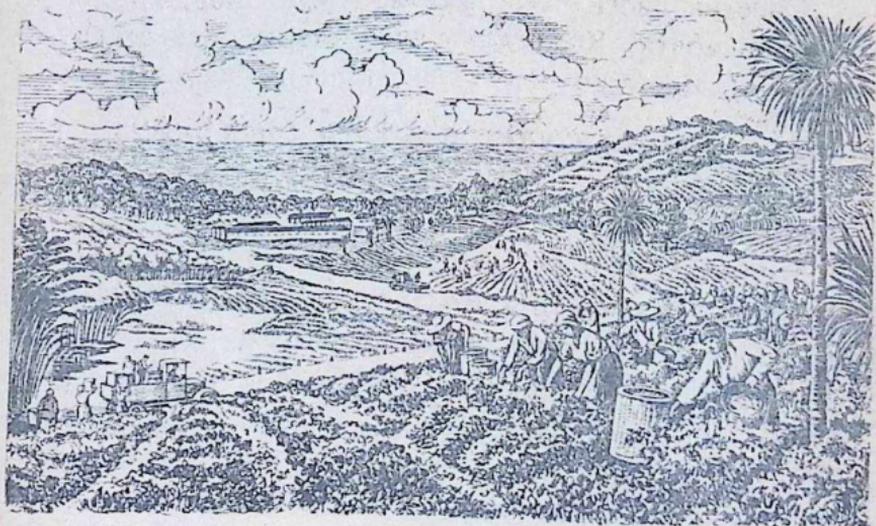
Күн йовдж болшго улмиг кесг оли канал малтад хагсаджана. Хаалгъс кегдджәнә. Ун уга модта о-шугъу модиг чавчад әрлгъджәнә.

Нам ода деерән улмас кесг минъгън гектар газр буладж авгдсн бәәнә. Минъ одахн күртл унулта улм бәәсн газрт, ода унтә гара ургъмл тәрджәнә. Апельсинә, лимона болн мандарина садмуд ургъдг болв; цәәгъин плантацта агъус улм икдәд ирв, ик кергтә техническ ургъмлимудин плантацияй бас икдв.

Цәәгъин плантацияй.

Шуугата Батумас Чакву тал поезд хурдар гүүв. Хаалгъин хаджугъар цецгәсәр бүслгдсн гермүд, хатхачгта лиандмуар орагдсн, нигтәр ургъсн модд болн кустарникуд эрлзәд бәәв. Бүтнъгү оңыгтә модна бичрмүд хурин уснд гилвкдәд бәәв.

13 км төрүц медгдл уга йовв. Вагонасн гарввдн.

Цәәгъин плантацд.

Пальмин аллеј бамбукин, мандарина болн цӑӑгын плантацур авад одна.

Цӑӑгын плантацур темцввдн. Газрнь ӧӧдмтӑ бӑӑдж. Ӗӧдмин белӑр, чик рядӑр цӑӑгын модд тӑрӑтӑ. Эдн улан ӧнӑгтӑ почвд бӑтнӑгӑ ногъан ӧнӑгӑр йилгӑрӑд бӑӑв. Кесг зун кӑн цӑӑгын деерк хамтхасиг таслад, корзинд тӑвӑд бӑӑцхӑв.

Корзитӑ цӑӑгын хамтхасиг грузовой машинд ачад, цӑӑгын фабрикӑр зӧӧнӑ.

Кавказин кӧвӑгӑр цӑӑгын плантац ӧдгӑ цагт кесг минӑгын гектар газр эзлджӑнӑ. Цӑӑг колхозмудар болн совхозмудар ургъана.

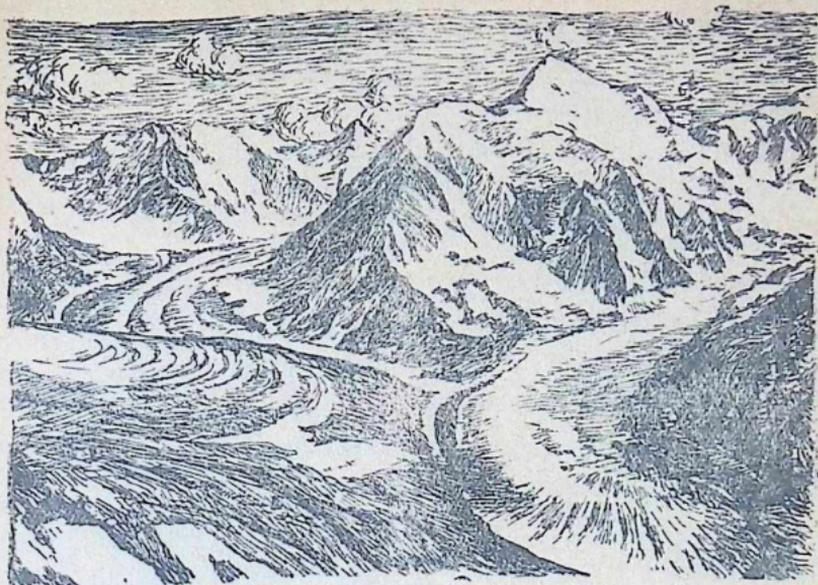
Колхозмудт нӧкд ӧгхд цӑӑгын машино-тракторн станц бӑрдӑгдв. Совхозмудар болхла кесг зӑсн машинд олзлӑна.

Батуми.

Батуми—Союзин эрки чинртӑ портсин негнь. Эндӑс талин орн-нутгур нефть, темс болн торгъ йовулна. Батуми—ӑнтӑ гара подтропическ ургъмлмуд, апельсин, мандарин, лимон болн нань чигн олн зӑсн техничesk ургъмл ургъадг центр болн промышлени центр.

Дамшлгын: Контурн картд порт Батуми темдглти.

Гертӑн кех кӧдлмш. „СССР-ин подтропическ зон“ гидг темӑр альбом кетн.

9. УУЛС.

СССР-т бaaх уулс нургълдж энүнa захар бaaнa.

СССР-ин физическ картар Хибинск, Уральск, Кавказск, Крымск, Алтайск, Тянь-Шаньск уулс болн Памир гидг уулин ор олдж автн.

Уулс олн зонар бaaнa. Уральск уулс хол ар үзгac, тундрин зонас эклнa, омaрaн тайган, черноземтa теегин зонар дамджад, хүүрa теегмүдт ирдж төгснa. Кавказск болн Крымск уулс подтропическ болн теегмүдин зонсин хоорнд бaaнa. Тянь-Шаньск уулс болн Памир гидг уулин орн кодaн зона захар бaaнa.

Уулс ямаран зонд бaaв чигн теднa орчлнъ ондринъ дахдж хуврнa: ондр болх дутм, киитн чанъгъ болна. Ондр уулсин оранъ зунд чигн мөнъкинд бaaлдг цасар болн мөсaр хучата.

Ондринъ дахдж уулин ургъммууд болн агъуред бас онъдарна.

СССР-ин уулс өндрәри оли зүсн. Теднә әмтин өндрнь—Тянь-Шаньск уулс. Памир деер СССР-ин әмтин ик өндр уулин ора—*Сталина пик* гидж бәәнә, тернь өндртән $7\frac{1}{2}$ км.

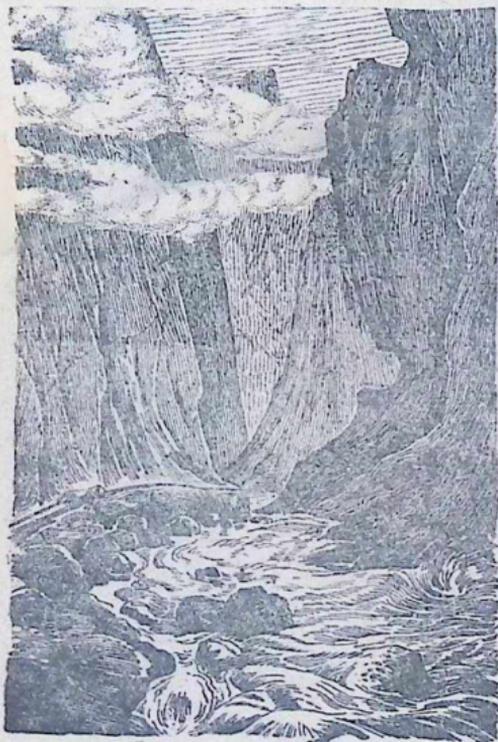
Картд Сталина пик гидг уулин ора олдж авти.

СССР-ин физическ картд невр кесн зургар меддж авти:

1. Нерәдгдсн уулсин әмтин өндр орагъинь ягъдж нерәддв?
2. Тедн хама бәәдв?

Уулсин зо болдж, уулс нег-негнәннь ардас цовлад одихана. Өндр уулсин ора цагъан үүлиңс давдж өөдән гарна. Нарта өдр тедн деер мөнъкиндән бәәдг пасн нүдн хальтрмар гилвкдж цәәңә. /
ослепительно

Эн өндр ора деер күн бәәхш. Зуг гегсмүд тер уулсин орад өөрхнәр ниснә.

Ущелий.

Маш ик пасна дарл-гънд орагъас мөсд аргъул шувтрдж бууна. Холас тедн мөстә голмуд болдж медгнә. /
Эдн—ледникуд. /

Эдн маш ик күчтә-гъәр хад — чолудиг зүйгнә, чолудиг боли хадин тасрхаг таслдж авад, бийләри авад йовна.

Чагчм ташугъас шувтрдж буурхларн, мөсн шу туснә, мөснә ова, хад, вахис болдж хамхрна.

Ледник аргъул улм —у лмар шувтрна. Түүнә мел үзүрәснә

мөсн дорас уулин усн гарад, доркшан догшар гүүнә.
Шууга татад, ик чолуд бийән дахулдж авч йовна. Тиим
уулин хадмудиг керчәд чакчм ташута гүн *ущельс*
гаргъна.

Тиим ущельсин йоралар гооджурмуд галзу кевәр гүүнә.
Ледник болгън уулин гооджурмудт эклцнь болна. Лед-
никуд болн цасд дорас *кесг* оли гооджурмуд гооджна,
тегәд тедн цугъар *дорагшан* белүр гүүцхәнә.

Уулсин зос өөрдж болшго болдж медгднә. Болв энд
чиги кун бәәнә. Уулсин ташугъар болн белмүдәр уулин
улсин селәд делдж бүүрлсн бәәнә. Ондр уулс селәдиг
нег-негнәснь салгъна.

Уулсин орас хоорнд хотхр газрмуд харгъна, тендә-
гъүрнй уулин улс уулсин зо гатлна. Эннй — *перевалмуд*.
Перевалмудар дамдждж нег селәнәс талданурнй хаалгъс
гарна.

подносье Кавказин уулсар.

Уулсин *омрунд* Кавказин нег әмтин ик ледник деер
гархар шиидввдн. Кавказин уулсин омрунд Нальчикт
цуглрцхаввдн.

Зуна халуна цаг билә.

Роза *цегәлчксн*, кеер эрднин шишә болвсрдж
бәäv, гу, тарвс багцс болджала. Садмудас корзинксәр
виноград, альм, кедм базрур зөбджәлә. Уулсин ташус
нигт *буковин* ө-шугъу модар хучата билә. Деер ташугъар
пихтин ө-шугъу модл харлджана. Түүнәс деер ондрт
уулин өвснә газрмуд көкрджәлә, давдж гарч болшго
хадмудин эрсмүд чагчмар өбдлдж бәäv. Әмтин деернй
көк тенъгрт уулсин цасн цагъан орас үзгдв. Им халун
цагт уулс деер *бәävхнь* сонън болдж медгдв.

Уулсин *идгүдүр*. Хойр суткдан уул давшдж йовлавдн.
Букин ө-шугъу модн дора үлдв. Пихтин ө-шугъу модн
сегәрәд ирв. Уулин джим хаалгъ уснд икәр эвдгддж.
Мана дора ик гүүнд эс үзгдлжәх гооджур а гарв. Толгъас

деер ик ондрт хамрмуд дүнъгәлдәд бәәв. Джим хаалгъ
зәрмәрнь гооджурмудар эвдгддж. Хувцс, палаткс боли
хот-хол ганзглдсн мана ээлджгънс көлән әрә көндәлддж
оньдин бүдрлдәд йовна. Тедн гүн нүкнүр бичә унтха
гигъад дару-дарунь тедниг газрчир дөнъндж йовв.

Толгъа эргм ондрт уутъхн джим хаалгъар удан өөдән
гарлгън цугъараг икәр цуцрав.

Идгүдт. Аш сүүлднь, гооджур галзу кевәр гүүджәсн
көк белд ирввдн. Сән джим хаалгъ, күчтәгъар өвсн
ургъсн газрар, джириджәлә. Көл дор омун билә, горькс
шурджнънджала. Эннь—хадлгъна газрмудт искусственн
кевәр ус оруулгън. Ус оруулгъна эвәр энд сәәхн үнртә
ик цецгәстә шимтә өвсд ургъна. Улм өөдләд эн өвстә
газрмудар бидн кесг удан йоввдн.

Маш ик чолуд боли хадмуд харгъдг болад ирв.
Өвсд маштг болв. Тедн заагт иш уга гилтә хурц онъгтә
ик цецгәс булталддж бәәв.

Генткн мана өмн, газр дорас гарсн кевтә, көгшн
малч өвгн үзгдв. Дарунь хөөнә мәәллгън сонъсгдв, хөд
маниг сонъсдж бүслв. Көгшн өвгн маниг эврәннь бәәдг
герүр көтлв. Хадин талдан хамхрхаст тулгдад үлдсн ик
чолун терүнә герт эрсмүднь чигн, потолокнь чигн
болдж. Эн пещерт хөөнә арсд делгәтә билә, иссн үстә
боли сыртә модн суулгъс бәәнә. Көгшн өвгн энд өдрин
дуусн, идгәр йовсн сүрг хөд хәрү ирхиг күлән, эвлүн
сәәнәр модн ухрмуд утхар зорад кевләд суудг бәәдж.
Үүнд амрдж авад, цааранднь өөдән йовхар бидн
хонввдн.

Ледник. Нарн гархас урд серввдн. Будн талрхла,
бидн ледник үзввдн. Ледникин захд мөстә пещерәс
бульглсн өргн гол күгдлдж гарчав.

Өрүн чилгр билә, тегәд бидн ледникин эклц тал
йоввдн.

Ик болн үүрмг чолудар хучата ледникин гадр деер кесг олн горьк шорджнънджав, шуугад гүн шуурхаст ордж, үзгддгнь уурчав.

Мөсн болн төгәлнъдк / цаста нарн нүд сохлмар гилвкджәв, төгәлнъдән дала герл урсджав, тегәд бидн хар шилтә козлдурмуд (очки) зүүввдн. /

Гурвн час болад, мөсн эрсин омрун дор ирәд гәәхдж зогсввдн. /

Түрдж зүддж йовсан цугъар мартввдн. /

Мөсәр болн цасар таглгдсн бөрддж болшго чолун эрсәс тасрлтан угагъар цасн болн мөсн күрджнъдк нурдж бәәв. / Көл дормдн ик мөсн агъу үзгдв. / Ледник йир олн әнъг шуурхата болн нүкдүдтә бәәдк, тунун деер донъхайддж йовсн кок бахнс, / онындин кондрлгнәс авн, цаг—цагар ундж хамхрдж бәәв.

Цагъан үүлн дотр. Бахта сәәхн дүрснд авлгддж дакад чигн энд кесгтән зогсх биләвдн, зуг дорас аашсн цагъан будн маниг көöv. Бидн дорагшан экләд бууввдн, нег цөн минут болад цугъар буднд орввдн. Дарунь киитн болад одв. / Ледник деер бидн нег—негән әрә үзлг болввдн. /

Ледник деер бәәхд әәмшгтә болв, шуурха заагур күн ундж одхмн.

Бидн ледник деерәс болгъагъад, дорагшан буудж йоввдн. / Генткн цагъан үүлн тоджрхарад тасрв, тегәд бидн мел доран өндр эрг деер палатк болн газрчрин фигурмуд үзввдн. / Палаткин өөр гал падрад шатадждак. /

Уулин селән Кавказд. Асхн болдж йовна. Уулин зунд мал хәрүлдг идгүдәс залус болн күүкд улс дорагшан буудж йовцхала. / Гедн эм деерән дүүрнъ чикәтә бурдгуд—иссн үсәр—чигәгъәр дүүрнъ хбөнә арсар кесн мишгүд авч йовцхав. /

Мана йовдж йовсн джим хаалгъас аул (уулин селән) үзгдв. / Аул дунд хамхрад нурсн кезәнк башнь донъхав. / Энүнә

возвещать

иргднь сууджах нарна тольд гилвксн терзтә шин бәрсн
ик гер зогсдж бәäv.

Доргшан буугъад, ганзгълсн ацата хойр ээлджгън
зөрлцдж әрә гарм нәрхн уутъхн улицар орад ирввдн.
Чолугъар кесн зүсн-зүүл кемджәтә маштг гермүд бич-
кәкән терзәрн улиц тал хәләдж. Хавтха ора деерн
салькид ногъан делснә.

Эргәд гарлгънла талдан өргн улиц эклв. Энүнд
шидрхн бәрсн гермүд зергләд бәäv. Ик магазинә үүднд
зүсн-зүүл әд-тавр авч ирсн машин зогсджана. Магазинлә
туслцдж хойр давхр гер дүнъгәдж бәäv. Энүнә негдгч
этажднь звуковой кино бәәдж, хойрдгчднь—библиотек.
Кино эклхнг олн әмтс шууглдж күләджәв. Улицд
электрическ лампе шатцхав. Мана хонхар бәәсн школ
ән бәәдж.

Уулин улс ягъдж бәәнә.

Хаана цергүд кавказин уулин улсиг уулс тал холд
көөсмн. Уулсин ташугъар болн голмудин кецәр теднә
селәднь тардж бүүрлдж. Йовдж болшго цасн болн күрч
болшго хадмуд нег келн әмтсиг наадкcasнь салгъдж
бәәсмн. Бички келн әмтс болгън кесг зун джилин тур-
шар эврә өвәрц бәәх бәәдләрн билә. Революций күртл
теднә бәәх бәәдлнь кесг зун джилмүдләрн әдл бәәгъә
билә.

Амтин ард хоцрсн уулин келн әмтсин бийстнь шин
бәәдлин герл революций орулв.

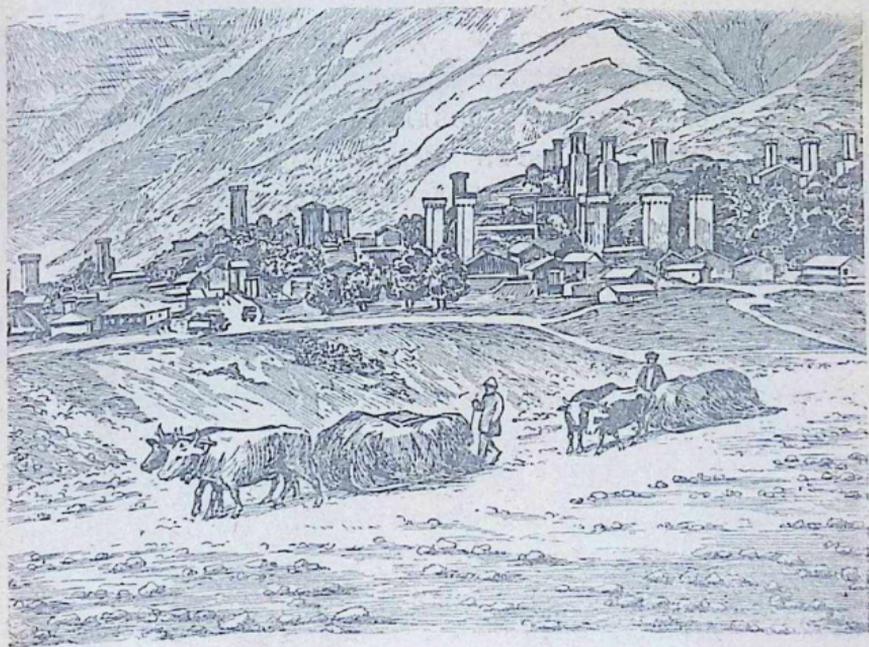
Сванетъд.

Уулсин мел дундагъурнь бички орн — Сванетий
бәәнә. Цуг орчлнъгас гарч күрч болшго уулсар гер
салгъгдсн бәәнә. Уутъхн әәмшгтә джим хаалгъ уулсин
догшн урсхлта гол деегүр хадмудин босха эрсәр гарна.
Зуг ән джим хаалгъар зуна цагт сванмуд урд цагт

талдан орн, äмтнлä залгълда кедг билä; үвднъ ямаран чигн залгълдан уга болдг билä.

Бичкн келн äмтс—ут-туршдан 11 минъгън кун алдр Октябрьск социалистическ революций күртл эврәннн кезәнк занъ-бäädлән болн экн цагин эдл-ахугъан хадгълата бäасмн.

Эврәннъ баахн газран тедн киндж эд-бод кецхәнä. Болв урднъ экн цагин зер-зевтä бäädж: плугин ормд йозурнъ дорогшан матилгъгдсн үзүртән сошник хадгдсн модна тасрха; боронан ормд—ацмуднъ арвасн бахн; молотилкин ормд—тärәнä боодгуд деегүр цармуд чирдг күнд чолута доск билä. Сванетий тögä меддго билä—кеерäс тärä болн öвс цанар зöөдг билä, ацата улс йовгъар эс гидж мörär уулс дамджад йовдг билä. Йовгъар йовдг болн—анъгучнрин йовдг джим хаалгъас талдан залгълдана хаалгъ Сванетъд уга била.

Сванетин селән.

Сванмуд йир йорч бääсмн. Äрүн рош, әрүн модд болн булгуд, әрүн агъурсд, заян, сакүсн, сар тоодж тәклгън, кōдлмш эклхд бәрх бәрц—гал тәклгън гилг эн хамг кезәнк цагин үдлмүд сванмудин эдл-ахуд ик хорлтан күргдж бääсмн.

Болв цугтагъаснь му болдгнь ошә неклгън болдг. Му кеснд эс гидж алснд тер му келүлсн эс гидж алдсн күүнә элгн-садн уул гаргъси күүнә элгн-саднд кесг джилдән ошәркдж, ошә некдг билә. Кү алсн күн зуг төрсн газран хайдж гархларн аллгънас алдрдг билә.

Цуг орчлнъгас салгъдсн сванмуд революций күртл ингдж бääдг билә.

Эдл-ахун тосхлт джил, сар ирвас Сванетин бääх бääдлнлг сольдж хүврүлдж бääнә. Нойдудасн дәәлүлдж таралгънас сулдсн Сванетий культурн кели әмтсиг күцдж авхар адгъдж йовна.

Ивтрдж утгдсн, герл уга, агъар уга кезәнк гермүдлә болн башньсла зерглддж бештә болн терзтә шин сарул гермүд тосхгдв. Эркн селәнднь электричеств шатджана. Сванетъд эки түрүн болдж ик бань тосхгдв. Кооператив болн хот уудг олна гер тосхгдв.

Школмуд, больниц, мал эмнлгънә пунктс цуг ориг бүтәв. Советск техникумсар болн ах сургъульсар зөвәр ола сванмуд сургъуль сурч йовна.

Хар тенъгсин кōвәгъяс шоссе кегдв, терүгәрнь автомобильмүд гүүлднә.

Кавказин эдл-ахугъин тосхлгън.

Алдр Октябрьск социалистическ революцин хōн кавказин кели әмтс хамдан негддж кесг республик бүрдәв. Кавказд ода бääх гурви союзн республик тогтв: Грузинск ССР, Армянск ССР болн Азербайджанск ССР бүрдв.

Кавказд цугтагъарни тосхлгън делгрв. Шоссейн шин хаалгъс тосхгдв. Хол дүлэ газрт бääх улсин бийсн Советин Союзин кесг оln селädлä болн балгъсдла оньдин залгълда кедж бääнä.

Шин эдл-аху бүрдäгдджәнä.

Урднь тагтс эвдджäsн, көвä балвджасн, селäd үрädжäsн уулсин догшин урсхлта голмуд, ода күүнд туста көдлмш кедг болджана. Кесг оln гидростанц тосхгддк одсн бääнä.

Ик станце тосхлгън эдл-ахун туст маш ик чинртä.

Гидростанце бүкл района промышленностьд кергтä күч öгнä. Шин производствс гарчана. Уулин улс промышленностин көдлмшчнр болджана. /Кустарн промисел өсдк-öргдждк бääнä. / Уулсин аулмудар электрическ герл шатджана.

Уулсин недртд бас ик олзта көрнъгс бääнä. Зүсн— зүүл рудас, чолун нүүрсн, үнтä чолун болн, аш-суулднь нефть чигн бääнä. *наксонан*

Äмтнä нүднäs далд кесг зун джилдән эн көрнъгс кевтсн. Эн ик олзта көрнъгиг олдж авхин төлä уулсин кец дасдж меддж авх кергтä болн хääдж олгъна тускар ик көдлмш кех кергтä билä.

Ода тегäd өөрддк күрч болшго ущельмүдär, пасна болн ледникүдт өөрхнär, цуг Кавказар инженермүдин болн ученмүдин хääгбäчнрин отрядмүд көдлджәнä. /Тедн чодуд бургъудад уулсин тохмин темдгүд авцхана. Нег олзта малтврин элвг газр олдж авхларн,— шахт болн заводмуд тосхцхана.

Кавказд рудан ик зөөр олдж авгдв. Боль Кавказск уулс ода чигн сääнär шиндлгдäд уга.

Теднä недрт ода чигн дала үнтä юмн далд бääнä.

Уральск уулс.

Северн Ледовитый далагъас өмн үзг тал өндр биш чолун эрэдәр **Уральск** уулс 2500 км татгдад одв.

Уральск уулс картд олдж автн.

Уральск уулс.

Уральск зо деегүр төмр хаалгъар. Уфа станций деер удан биш зогссна хөөн поезд уул өдән аргъул гарна. Беләр уулин бички гол шуугна. Түүнә деернь босха халмуд зогсджана. Уулин ташус ө-шугъу моддар хучата. Цагъан харгъан шовгър ораснь унси чолуна үүрәсдәр болн ик чолудар хучгден талх газр зәрмдән харгъна.

Уральск уулс икәр эвдгддж. Киитнәс, уснас

болн салькнас авн эднә ораснь шу-тусад, хамхрдж салдж. Уральск уулд өндр орас чигн, гүн ущельс чигн уга.

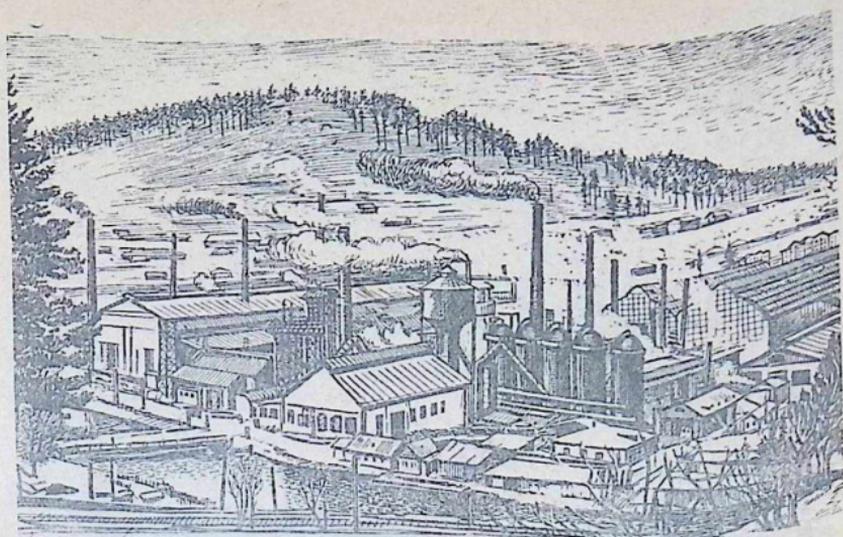
Эргцин цаад бийднь завод үзгддјанә.

Поезд йовлгъан номгърулад, дугъу кедж, чагчм ташугъар көндрв. Бидн перевал деер гарч йовнавдн.

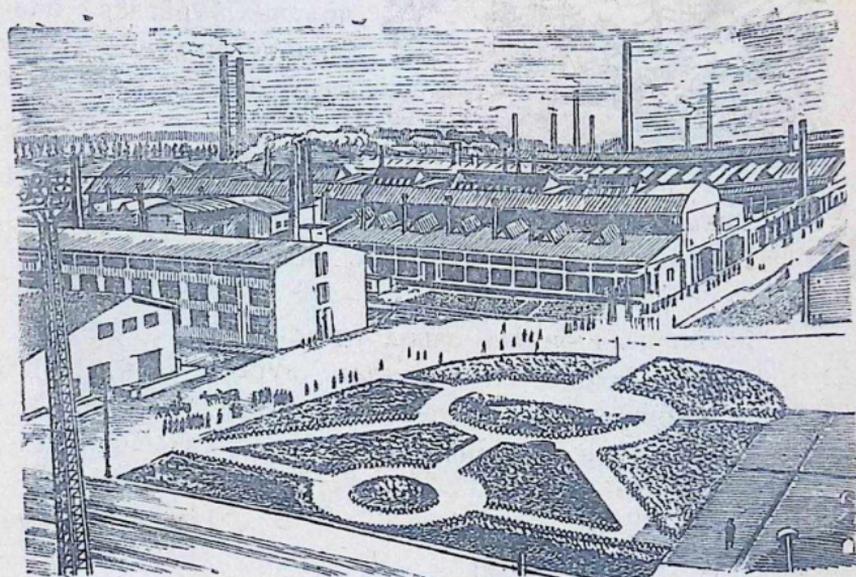
Мана дормдн заводин болн одахн үлдәси вокзалин гал джирлзв.

Паровоз хәәкрдж ууран гаргъв. *✓ ташу, есет* / Ö-шугъу модн паровозин зальд герлтгдв.

Сө болдж одв, тер бийнь поездәр йовх улс унтад уга. Европа болн Азийин границ деерк перевал деер

гарцхавдн. Европа—Азий гыдж бичәтә чолун бахн то!
гыдж үзгдв.

Уралд бәәх шин завод.

Дакад нег цөн минутас поезд уулас уругшан гүүв. Өндр биш Уральск орасиг ардан үлдәдж, хадмудин ө-шугъу моддта ташусин өөгүр улм—улм түргәр гүүв. Мана өмн тег болн тәрәнә газр үзгдв.

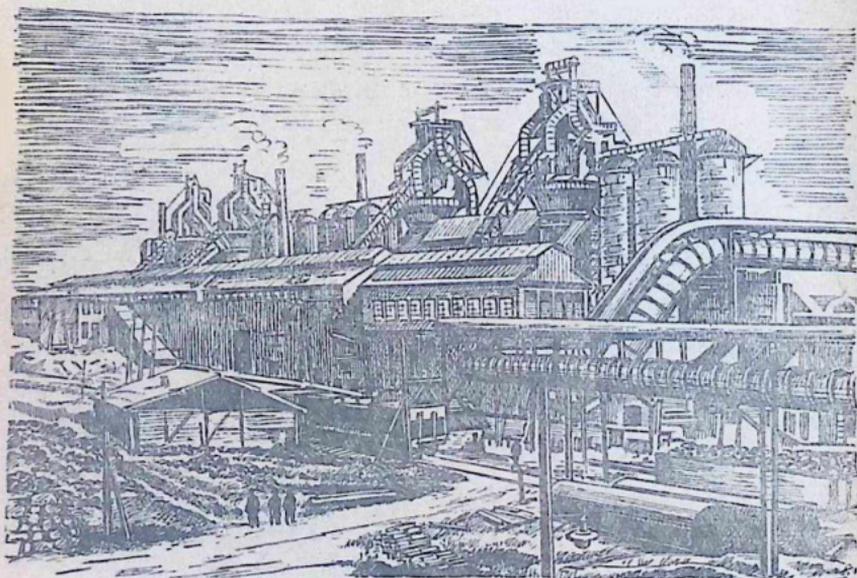
Урал ард үлдв.

Олзта көрнүгсәрн Уральск уулс кезәнә нер гарла. Алтна, зесин, төмрин рудас—Уралин недрт бәәнә. Болв эн тоот ик байн көрнүгсиг чикәр олзлгын зуг Советин цыгт эклгдв. Уралд шин заводмуд тосхгдад, түргәр өсдж бәәнә.

Магнитогорск.

Уральск уулсин өмн хүвднь, Урал голин деер урсхид *Магнитн* уул бәәнә. Эн цугтан гилтә төмрәр йир байн рудагъас бүрддж. Руда энд мел газр деернь бәәнә.

Магнитн уулд революцин өмн руда гарар гаргьлд билә, зуг уул деерәс руда* мөрдәр зөөдг билә. Магнитн уулин эджго нүцкн ташус буурлдагъар хучата билә.

Магнитогорск заводин домнс.

Ода эн цагт Магнитн уулин өөр хойр джилин эргцд *Магнитогорск* гидг ик балгъсн бүрдв. Металлургин гигантск ик завод тосхгдв. Төмрин руда хяалдг делкэд уга ик доменн бешмүд тосхгдв. Энд кесг миньгъяд кōдлмшчнр кōдлджәнә. Уулин девснъгүдәр төмрин руда гаргъдж авгдджана.

Чик дүләрүлм аятагъяр хагъ тусдж тирилгън сонъсгд-на. Маш ик черпакмудар рудаг утхдж авч, заводур йовул-хин кергт платформ деер күчтә экскаватормуд хайна.

Заводт цугъяр механизмәр кегднә, тенд ода эн цагин аьмтин сән машин кōдлджәнә. Заводла зерглддж гурвн электростанций тосхгдв.

Электрическ ток дүүджлдж кесн хаалгъиг, кесг миньгън ик болн бичкн машидиг кōдлүлнә. Утдан кило-метр плотин Урал голиг боов, тегәд күчәр бәрдж авсн усан бәрәд бәәнә.

Гурвн электростанцин кōл дор шин ик нуурин дольгад кōдлдж бәәнә.

Магнитогорскин төгәлнъд селәнә шин эдл-аху өсджәнә. Эргин нүцкн ташус огородмудар кōкрнә.

Европин ик заводмудт орхнъ Магнитогорск икәр төмр гаргъдж өгнә.

Болв Магнитогорск заводт чолун нүүрсн уга.

Алтайск уулст өөрхн бәәх Кузнецк бассейнд чолун нүүрснә ик кōрнъг бәәнә, болв зуг руда багъ.

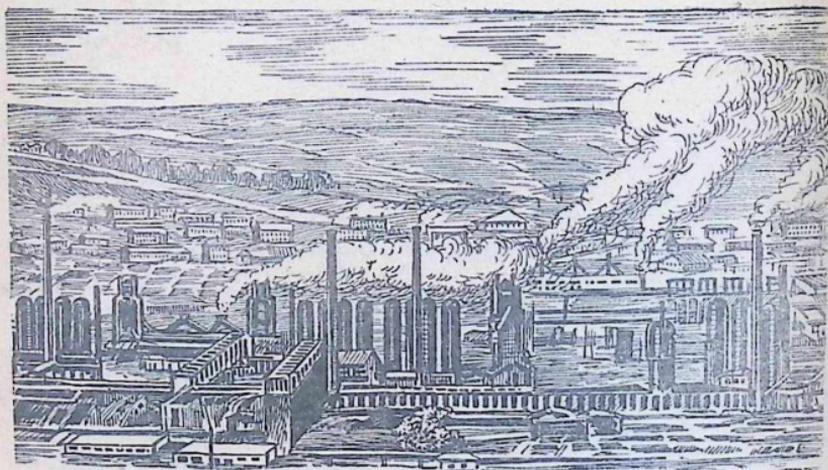
Тер төләд Магнитогорск Кузбасса негдүлгддж.

Урало—Кузнецк колбинат болв: Кузбасс Магнито-горскд чолун нүүрс илгәнә, Магнитогорск Кузбассин промышленностин центрт—*Сталинскд*—руда илгәнә.

Дамшлгъд. СССР-т уулин эрки ик зос контурн картд темдглтн.

Олзта малтврмуд гаргъдж авдг эркн ах газрмудиг они
темдгър темдглтн.

Магнитогорскиг болн Сталинскиг контурн картд
темдглтн.

Сталинск балгъсн.

Нефть гаргъдж авлгън.

Көк тенгъсин барун көвäd ик биш тоха арл бääнä.
Кавказск уулсин көл дор эн бääнä. *Зуна цагт нарн энүг нүд сохлм хурц герлär дүүргнä. Кеңү халун болна.*

Төгälнядän цугъар нүцки. Хатсн буурлдагъар ур-
гъдж одсн учостокуд зуг хая харгъна. Көк тенгъсин бутъ-
харгсн усн күүнä нүд байсулхш: эджго көвägъärн äдл,
тенгъс бас гурнисн дүртä. *Болв эн эджго тоха арлд юнгад ик балгъсн Баку бүрдсмб, рельстä олн хаалгъ тосхгдсмб, товарн поездмүд хаалгъ боодж гүүдв, мотормуд тачкндв?*

Юнгад энд иим ниргсн көдллгътä болна.

Тоха арлин көвägъär нег-негнäсн холд бääцхäх
ö-шугъу модн äдл олн вышкс энүнд хәрүгъинь öгнä.
Энд нефть гаргъдж авцхана.

Эн нег поселокнь бääнә. Энүнә ормд одахн нүцкн тег билә, ода болхла үүнд сәәхн гермүдт миньгъад кӧдлмшчнр—нефтяникүд бääцхәнә.

Цугъарагъаснь икәр нефть *Баку*, *Грозный* болн *Майкоп* эргнд гаргъдж авгдна.

Эдннй картд олдж автн.

Бакинск промыслмүдәс нефтиг трубасар *Батуми* портур гүүлгнә. Энунлә әдл нефть гүүлгдж трубас *Грозный* балгъсиг *Туапселә* негдүлнә.

Гаргъдж авсн нефть мел зуг Советин Союзд эдлгдчкәд бääхш. Советин нефть газадн ордудар гаргъгдна.

Туапсе болн *Батуми*—Хар тенъгсин эрки чинртә хойр порт, эднәр дамдждж нефть газадн ордудур гаргъгдна.

Эдннй картд олдж автн.

Олн зүүл орн-нутгудин флакта юм (нефть) зӧӧдг кермд ииглән ирдж зогсна. Эдн Советин нефтәр дүүргдж кегдәд, Хар болн Средиземн тенъгсәр дамждад, эврәннь нефть уга талдан орн-нутгудур тер нефтән күргнә.

Даалгъвр. Батумас нефть ягъдж Франц болн Италъд оддгинь картар хәләдж шинджлтн.

Дамшлгън. Баку, Грозный болн Туапсег контурн картд темдлтн.

Гертән кех кӧдлмш. „СССР-ин уулс“ гидг темәр альбом кетн.

III. СССР-иг багтнь хэлэлгън.

Орчлньгин онц зонсар орчлньгин бээдллэ, бээх улсин куч-көлснэ үүлдврлэ болн социалистическ тосхл-гънла бидн таньлдвдн. Союзиг цугтагъинь медхин тōлэ сурсан давтхмн.

I. СССР-ин ОРЧЛНЪ

Газрин дееркнь.

СССР-ин физическ картиг өмнән делгтн. Теньгсәс дора болн өдән газрмуд, өндртән дунд гара уулс, мөнъкиндән бээдг цасар болн мөсәр хучата уулс үгцл-гънэ темдгәр картд ягъдж темдгелсинь хэләтн.

СССР—тиньгр газрмудта орн, дор болн өндр газр-мудта тиньгр газрмудин орн болдгинь картар хэләхлэ медгдджәнэ. СССР-т уулс чигн бәәнэ. Эдн нургълдж сахар бәәцхәнэ.

Дор газрмудиг картд заатн:

Восточно-Европейск дор газр. Ар үзгтән, өмн үзгтән альк теньсмүдт эн күрнэ? Ямаран уулс зүн үзгт бәәнэ? Ямаран уулсла өмн үзгтән захлдна? Альк теньгсин өбр энүнэ әмтин дор газр бәәнэ?

Западно-Сибирск дор газр. Ар үзгтән альк теньгст күрнэ? Ямаран уулсла өмн үзгтән захлднэ? Ямаран уулсла зүн-өмн үзгтән захлдна?

Туранск дор газр. Барун үзгтән эн ямаран теньгслэ зах-лдж бәәнэ? Зүн-өмн үзгтән ямаран уулсла захлдж бәәнэ?

Өдмсинг картд заатн:

Средне-Русск, Приволжск, Восточно-Сибирск.

Эн өдмсин алькнь әмтин өндр болна?

Уулс картд заатн:

Уральск, Кавказск, Хибинск, Алтайск, Тянь-Шаньск уулсинг болн *Памир* гидг уулин ор.

Эн уулсин альк уулснь әмтин өндр болна? Альк уулсин ораснь мөнъкиндән бээдг цасар хучата? Уулсин алькнь әмтин маштг болна?

Картд немгддж өггдсн таблиц болн зурт заагдджах СССР-ин бндр орас хама бйаахнй картд заатн.

Малтврмудин крнъгс.

Мана Союз малтврн зррр йир байн. Социалистическ эдл-аху рскдж делгрлхд эдн кергтй.

Джил болгън олзта малтврмуд шинс олдж илднй.

Хол тундрт чигн, тундр дотр чигн, ганъ-халун крдад чигн Советин шинджлдж медйчир шин элвг крнъгс олад йовцхана.

СССР нефтр талдан орн-нутгудт орхнй байн. Кавказд: *Баку* балгъсна рр, *Грозный* балгъсна рр нефть бйаахнй ик кезйнс авн цугъар меддмн. Сл джилмудт нефть талдан газрар чигн олгдв: теегмудр—рмн Уралн рр болн тайгад—Уральск уулсас барун талагшан.

Нефть гардг газриг картд олдж автн.

Чолун нурснй крнъгяр цуг орн-нутгуд дунд СССР хойрдгч орм элджанй. Чолун нурснй бассейнс Союзин бас олн зусн зонсар тардж бйанй: *Донбасс* — Украинск черноземтй теегмудр, *Кузбасс* — тайгад, заподно-Сибирск дор газрин зун рмн узгт, *Караганда* — хурй теегмудин зонд.

Чолун нурсн гардг газрмудиг картд олдж автн.

Трмрин рудагъар болн нефтин крнъгяр СССР негдгч орм элджанй. Трмрин руда гардг ркн ах газрмуд: *Кривой-Рог* — Украинск теегмудр, *Керчь* — Крымд, *Уральск* уулин зо.

Трмрин руда гардг газрмудиг картд олдж автн.

Даалгврмуд. Дакад ямаран олзта малтврмуд СССР-ин олн зусн зонсар бйаахиг сандж медтн, тедниг картд олдж автн. Ркн ик чиртй малтврмуд гардг газрмудиг контурн картд темдглтн.

Голмуд.

Картд голмуд олдж автн:

Днепр, Дон болн *Иджл.* Алык өөдмäs эн голмуд эклнä? Эднä алыкнъ алык тенъгст орна? Днепрогэс Днеприн хаманъ тосхгдсинъ заати.

Печора болн *Урал.* Алык уулас эклнä? Алык тенъгсмүдт орна?

Нева. Алык нуурас гүүдж гарна? Алык заливд орна?

Северн Двина. Северн Двина гол бүрдäцхäдг хойр гол хама негдсинъ олдж автн. Алык тенъгст орна?

Сыр-Дарья болн *Аму-Дарья.* Эднä алыкнъ алык уулас гүүдж гарна? Эн голмуд хамаран орна?

Обь, Енисей болн *Лена.* Эн голмуд хамагъас эклнä? Алык тенъгсмүдт орна?

Амур. Амур гол бүрдäдг хойр гол олдж автн. Алык тенъгсүр эн орна? Амур голар СССР алык орн-нутгла захлдж бäänä.

Климат.

СССР-ин ик агъуд климат хаманъ болв чигн мел äдл эс болад бäädгиг орчлнъгин зонс дасдж бäähдän бидн медлävдн.

Полярн зона болн тундрин зона климат ямаран? Тенд үвл кедү сардан болна? Зунднъ нарн тенд ягъдж герл кенä, дулална? Үвднъ нарн ягъдж герл кенä, дулална?

СССР-ин ик зунъ полярн кругас өмәрән дундин пояс бäänä.

Орчлнъгин ямаран зонс энд бäänä? Полярн кругас өмәрән дундин поясин климат ягъдж хүврнä?

СССР-ин цуг агъуд гилтä үвлин температур зунъ температурас ик өвәрц болна.

СССР-ин барун хүвднъ үвл джөөлн, зуннь серүн болна. Улм цааран доргшан болх дутман, зуннь улм халун, үвлнъ улм китн болна. Эн юн деерäs авн ним болна?

Гольфстримин дулан урскл урсдг Атлантическ далагъас СССР-ин барун хўвнь өөрхи бāāнā.

Өөр шидр бāāх тенъгст орхнь хўўрā газр шулугъар нарнд хална, шулугъар чигн серўцнā (царина). Тер учрар хўўрā газрт орхнь тенъгст зунднь серўн, ўвлднь дулан. Атлантическ далагъас ўлāджāх салькн зунднь халу номгърулна, ўвлднь киит номгърулна.

Дакад болхла, тенъгсин өөр шидр тенъгс ўўлтā болна. Зунднь ўўлн хўўрā газр халуллгъиг багърулна, ўвлднь киитрхāс халчлна.

Улм цааран доргшлх дутм Атлантическ дулан салькн улм багъар кўрдг болад, ўвлнь киитн, зуннь хўўрā болн халун болна.

Средн-Сибирск өөдмин климат өвāрц киитн ўвлāрн болн өвāрц халун зунари йилгърнā. Верхоянск балгъсна өөр āмтин ик киитн газр (киитн полюс) бāāнā. Атлантическ далан салькн ииглāн кўрхш; зунднь чиги мōсн бāādг Ледовитый дала Азин ар кōвāг усар бўслдж бāāнā.

Тенъгр ўвлднь болн зунднь нургълдж ўўлн уга болна. Ўвлār киитнā цагт (70° кўртл киитн болна) салькн уга өдрмўд болна. Зун энд халун болна.

Туранск дор газрин климат хўўрāгъарн онцрдж йилгърнā. Атлантическ далан серўн салькн ииглāн кўрхш, хагсу салькн ўлāнā. Энд мана кōдāс бāāнā.

Дальн Востокд, Камчаткин барун-ōмн хўвднь болн Японск тенъгсин кōвāгъар зунднь ик чиг унна; Тихий далагъас ўлāджāх салькдар эдн ииглāн ирнā. Тер учрар зунднь ик хурас авн голмуд усар дўўрāд, усна аюл болна.

Крымин өмн кōвā болн *Кавказин хар тенъгсин кōвā* газр ар ўзгāсн киитн салькнас уулсар харсгддж бāāнā, тегād дулан подтропическ климатта. Ўвлднь тенд киитн уга гилтā. Декабрь сард манахнд

киитн болджах цагт, закавказд нарта дулан өдр болна, фиалкс болн роз цецгялнэ, апельсид болн мандарид болна.

Крымин өмн көвэ хүүрэ климатта, Хар тенъгсин көвэ газр болхла, Союзд äмтин икär чиг ундг газр болдж гарна: барун бийäs үлэсн салькн Хар тенъгсäs чиг иигялән авч ирнэ, тер чиг өндр уулсар зогсагна, тегэд уулсин ташугъар элвг хур орна.

Орчлнъгин зонс.

Орчлнъгин зонс дасджахдан, бидн зонс болгъна почв, ургъмлмуд болн агъурсдла таньлдладн.

Тундрт, ө-шугъу модна зонд, теегмүдär ямаран почвс харгъдгиг сандж медтн. Ямаран почв äмтин ик ургъц өгч чадна? Тер ягъдж бүрдлэ? Хүүрэ теегмүдин почвс хомгълар юнгад тату болна?

Зон болгъар ургъмлмуд ягъдж хүврдгиг темдгидж медтн ө-шугъу модн тундрт юнгад уга болна? Семрү ө-шугъу модар тайгад орхнъ талдан модд юн деерäs ургъна? Черноземтэ теегмүдин ургъмлмудас хүүрэ теегин ургъмлмуд ююгъарн өвärц болна? Көдä ургъмлмудар юнгад тату болна?

Тундрт, ө-шугъу модна зонд, теегмүдär болн көдäсär агъурсд ямаран болдгиг, тундрин болн көдäсин адусд öнъг—зүсärн ягъдж йилгърдгиг сандж медтн. Эн агъурсдин öнъг, зүснъ энд ямаран чиртэ?

Мана Союзин почвс, ургъмлмуд болн агъурсд олн зүүл болдгнъ түүнэ ик агъуд климат йилгьлтэ болсар цäялгьднэ.

Тал-талдан ургъмлмуд ургъдж өсхиннъ төлэ бийбийдән тааста дула болн чиг керглнэ. Зärm ургъмлмуд тундрт киитн ар үзгт бääнэ, зärmнъ—дулан өмн үзгт: зärmнъ чингтэ газрмудар, наадкснъ—хүүрэ газрмудар.

Өвärц климатта болн өвärц ургъмлмудта газрар өвärц почв бүрднэ. Дунд поясин өмн хүвд теегмүдär ургъмлмудин үлдлмүдин үмкрäснäs черноземн почв бүр-

днә. Киити тундрт мөһькин көрә бәәдг газрт үмкрлгън багъ болна, тегәд ургъмлмудин үлдлмүд үмкрл уга үлднә. Ө-шугъу модна чиигтә почвд чиг почвас шим шимндж гарад, ургъмулин теджәлд кергтә урсдг веществинь урс-хагъад авч одна. Хүүрә теегмүдин көдәсин почв болхла, хәрнъ дегд ик давста (хагмуд) болна.

Почвас ургъмлмуд чигн уршгта болна. Улмта тундрт мох болн клюкв сәәнәр ургъна, зуг теегин почв кергдлг цагъан өвсн энд ургъхш. Давсн ивтрсн хүүрә теегмү-дин почвд тар ургъна, зуг талдан ургъмлмуд энд ургъ-дж чадхш.

Эдү дүнъгәг агъурсдин тускар чигн келдж болхми. Зәрм агъурсд хол ар үзгт бәәнә, зәрмнъ—халун өмн үзгт бәәнә. Ар үзгин агъурсд нигт дулан нооста. Өмн үзгин агъурсд иим ноосн уга.

Тиигхлә, СССР-ин климат ар үзгәс өмн үзг күртл хүврлгъәр дахдж почв, ургъмлмуд болн адусд хүврнә.

2. СССР-ин ЭДЛ-АХУ

Промышленность.

Хаана Россий эв-аргъ уга болн үгәтә билә. Эврә газриннь захар фабрик, заводмуд уга гилтә билә. Хаана Российин әмтнә ик-зунь селәнә эдл-ахугъин Российд Петербург (ода Ленинград), Москва, Донбасс иим про-мышлен ик центрмүд йилгърдг билә.

Эднә эргнд болхла, „маш ик арвад культури госу-дарств багтдж чадх, кемджән уга агъу билә. Зүгәр эн цуг агъуд... өрәл зерлг болн мел йоста зерлг бәәдл нойлджана“,—гидж В. И. Ленин хаана Российин тускар келлә.

Болв, эврә шин социалистическ эдл-аху тосхлгъарн, СССР селәнә эдл-ахун орнас өмн нүүрт йовх, промыш-ленностин орнд хүврв.

Советин Союзин карт хүврв. „Мел йоста зерлг“
нойлджасн зах газрмудар шинӑс кецү сӑӑнар күцӑгддж
кегдсн маш ик заводмуд, шахтс, ик электростанцс,
кӑдлмшчнрин шин поселкс тосхгдв.

Советск Союз промышленностиннь ӑргдджгӑяр Евро-
пин орн-нутгудиг цугтагӑинь күцӑд гарв.

Оли зӑул зонсин орчлнӑгин кӑрнӑгс ягъдж олзддгиг
сандж медтн. Орчлнӑгин зонсин картд танд медгддж одсн
шин тосхлтсиг олдж автн.

Орчлнӑгин зоонсин картд темдггдсн эркн чинртӑ про-
мышленностин райод олдж автн. Чолун нӑӑрс, нефть, тӑмрин
руда гаргъдж авдг райод, модна промышленностин райод заадж
узӑлтн.

Маш ик заводмуд бӑӑдг балгӑсд олдж автн: Магнитогор-
ск, болн Сталинск металлургическ завод, Москван болн Горь-
кий (автомобилмӑдин заводмуд), Сталинград, Харьков, болн
Челябинск (тракторн заводмуд), Саратов болн Запорожье
(комбайна заводмуд), Ростов (селӑнӑ эдл-ахун машидин завод).

СССР-ин физическ картд маш ик электростанцс олдж
автн: Шатурск, Днепровск болн Волховск.

Селӑнӑ эдл-аху

Промышленность ӑсдж делгрлгӑнлӑ хамдан СССР-ин
селӑнӑ эдл-аху чигн ӑсдж делгрдж йовна.

Единоличн крестьян улсин кесг сай ӑӑрмг эдл-ахун
ормд колхозмуд бӑрдв. Угӑтӑ крестьянмудин күч-кӑлсӑр
байдждж бӑӑсн кулакуд болн помещикӑд уга болв.

Мингӑгӑд совхозмуд болн машинно-тракторн станцс
орн-нутгиг бӑтӑджӑнӑ. Селӑнӑ эдл-ахун машинд
сеялк болн комбайнмуд колхозмудар болн совхозмудар
улм-улм икӑр делгрдж йовна.

СССР делкӑд ӑмтин ик болн ӑмтин тӑрӑн нӑӑрт
йовх социалистическ селӑнӑ эдл-ахун орн болв.

Урд цагт крестьянмуд харгьылтин бääдлд бääсмн. Ода болхла колхозмуд, совхозмуд элдв ик ургъц хурадж авчана.

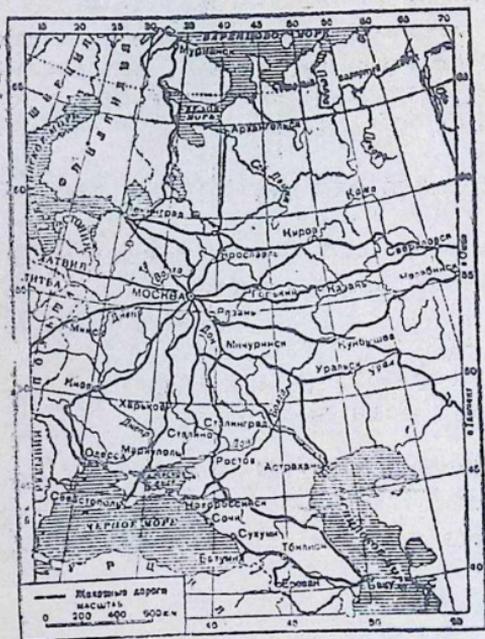
Колхозмудин амбармуд буудьагъар дүүрв. Колхозни-
куднь зажиточн болв.

Тундрт, õ-шугъу модна зонд, черноземтә болн хүүрә теегмүдәр, кдәсәр, подтропическ зонд селәнә ямр эдл-аху делгрүлсиг сандж медтн.

Селәнә эдл-ахуд муугъан күргдг орчлнъгин бääдллә: улм-
ла, чиг багъла, хортдла оln зүүл зонд ноолдан ягъдж кегднә?

Залгълдана хаалгъс.

Залгълдана хаалгъс—олн äмтнә эдл-ахун эркн ик чинртә хұвнь: хаалгъ угагъар нег чигн предприять кōдлдж чадшго, орн-нутгт эдл-аху чикдән делгрдж чадшго.

Москован тōмр хаалгъин цутхлнъ.

Тōмр хаалгъин сеть Союзин äнъг болгънд äдл биш. Зуг Европейск Российин зәрм äнъгднъ хаана цагт тōмр хаалгъс тосхгдла. Тōмр хаалгъин эркн ик чинртә цутхлнънь онъдин Москва билә. Энүнәс, мел нег центрәс кевтә, тōмр хаалгъ альк үзг тал болв чигн салдж гарна. Украин Донбасстагъан тōмр хаалгъин нигт сетьтә! Болв Союзин тал-

дан аһгднй тмр хаалгъ йир багъ. Советин тосхлгън тмр хаалгъин сетиг зовър икдүлдж оркв, зърм тмр хаалгъс электричествър кдлдг болгъгдджана.

СССР-ин физическ картар тмр хаалгъ Москвагъас: Ленинград—Мурманск, Минск, Архангельск, Киев—Одесса, Крым, Кавказ тал гардгинь хәләдж медтн.

Москвагъас Владивосток ордг тмр хаалгъ заадж үзүлтн.

Москвагъас Ташкент, Латвий, Польша ордг тмр хаалгъ заадж үзүлтн.

Советин йосна тосхсн Туркестано-Сибирск тмр хаалгъ заадж үзүлтн.

Тмр хаалгъла зергддж усн хаалгъс чигн ик чинртә болдмн. Тмр хаалгъар зөоснд орхнй усн хаалгър аца зөосн килвр болдж гардмн. Советин Союзин тмр хаалгъс уга кесг олн газрар голмуд залгълдана ганцхн хаалгъснй болдж гарна.

Иджл гол әмтин ик чинртә усн хаалгъ болджана.

Болв зуна цагт Иджлд усн багърна, кермд йовхд саалтг болдг хәр газрмуд гарна.

Иджл деер ик плотинмүд болн күчтә гидроэлектростанцс тосххар темдгдгдсн бәәнә.

Плотинмүднй Иджлин усиг деегшән (өөдән) гаргъад, кермд йовдгиг сәәрүлхмн болджана.

Гол хаалгъсиг сәәрүлхин төлә, теднә сетиг икдүлхин төлә каналмуд тосхгдджана. Иджл гол Балтийское тенъгслә каналмудар дамджулгддж ик кезәнә негдүлгдлә. Эн усн хаалгъиг *Мариинск* гидж нерәддмн. Эн хаалгъ Иджләс энүнә орц Шекснәр гарад, каналмудар негдүлгдсн кесг голмудар дамждад, Онежское болн Ладожское нуурмудар болн Нева голар дамждад, Финск заливд орна.

Мариинск усн хаалгъиг СССР-ин картд хәләтн.

Болв түргәр өсдж делгрдж йовх Союзин эдл-ахуд *Мариинск* усн хаалгъ багъ болджана: 1933-гч джилд *Онежское* нур болн *Белое* тенъгс хоорнд *Беломорско-Балтийск* канал тосхгдв. Белое тенъгсәс Балтийское тенъгсүр уснхаалгъ тингддж бүрдәгдв.

Энүг картд олдж автн.

Волга—Москва канал тосхлгн чилв. Эннь Москва голас деед Иджлүр ахр хаалгъ болв. Эн канал Москваг эркн чинртä голин порт болгъв.

Иджл гол каналар Дон голла негдүлгдхмн. Эннь Иджлäs Азовское болн Хар тенъгсүр гарч болх үүд өгх.

„Ик Иджлин“ карт.

СССР талдан орн-нутгудла залгълда кехд тенъгсин хаалгъс кергтä.

СССР-ин ар үзгин көвãгъäs Северный Ледовитый далагъар йовгч **Северный тенъгсин хаалгъ** маш ик чинртä. Ар үзгин эркн ик чинртä портс: **Мурманск, Архангельск, Игарка.**

Талдан орн-нутгла залгълда кехин төлã äмтин ик чинртä тенъгсмүднъ—Балтийское болн Хар тенъгс.

Делкән эркн чинртä цуг орн-нутгудар СССР-äs хаалгъ эн тенъгсмүдär дамдждж гарна.

Ик чинртӓ портс: Балтийское тенъгсин Финск зали-
вин кӓвӓд—*Ленинград*, Хар тенъгсин кӓвӓд—*Одесса*,
Батули, Японское тенъгсин кӓвӓд—*Владивосток*.

Советин Союзин эрки ик чинртӓ портин балгӓсд заадж
ӱзӱлти. Ленинградас Лондонур, Мурманкас Нью-Йоркур, Игар-
кас Лондонур йовдг тенъгсин хаалгӓс картар заадж ӱзӱлти.

IV. СССР-ин политическ обзор.

1. СОВЕТСК СОЦИАЛИСТИЧЕСК РЕСПУБЛИКСИН СОЮЗ.

СССР-ин административн карт хялэти. Терүнд танд арви негн Советск Социалистическ Республик, эврэ дурар негдэд Советск Социалистическ Республиксин Союз бүрдэснь үзгдх.

Тер арви негн союзн республикс ингдж нерэдгд-цхадмн:

Российск Советск Федеративн Социалистическ Республик. Столицнь *Москва*. Эн бас чигн цуг Советск Союзин столиц.

Украинск Советск Социалистическ Республик. Столицнь *Киев*.

Белорусск Советск Социалистическ Республик. Столицнь *Минск*.

Азербайджанск Советск Социалистическ Республик. Столицнь *Баку*.

Грузинск Советск Социалистическ Республик. Столицнь *Тбилиси*.

Армянск Советск Социалистическ Республик. Столицнь *Ереван*.

Туркменск Советск Социалистическ Республик. Столицнь *Ашхабад*.

Узбекск Советск Социалистическ Республик. Столицнь *Ташкент*.

Таджикск Советск Социалистическ Республик. Столицнь *Сталинабад*.

Казахск Советск Социалистическ Республик. Столицнь *Алма-Ата*.

Киргизск Советск Социалистическ Республик. Столицнь *Фрунзе*.

Советск Социалистическ Республиксин Союз эврә дуар болн ах-дүүгын эврә негдсн оln äмтнә Союз. Урд хаана Российд бәәсн, нег келн улснь нег-негән даж-рлгын ода төрүц уга. СССР-т бәәх оln äмтн цугтан äдл зөв йоста.

Картд Союзн республикс болн эднә столицинь олти.

СССР-т бәәршдж бәәх оln äмтнә джиргъл Сталинск Конституцас иштә бүрдәгддж йовна. Эн Конституций мана орн-нутгин гол йосн. Энүнд СССР-ин күч-көлсәрн бәädг улс эврәннь күчәрн Советин йосна цагт күдәсн тоотнь цугьар бичгдсн. СССР-ин оln äмтнә кәтлврч-вождь үр Сталин бийнь гарддж тогтасн учрар, Сталинск Конституций гидж эн нерәдгдсн.

Сталинск Конституцар цуг йосн СССР-т күч-көлс-чрин депутатрин Советмүдин гарт бәәнә.

Уха серлән геесн, гемтә күн болн заргьар суньгь-врин зөвәсн гаргьгдсн күүнәс бишнькнь, 18-н нас күрснәс авн СССР-ин цуг граждандар депутатр суньгьдмн.

закон / Государственн йосна ах орган Верховный Совет болдмн. / Эн цуг Советин Союзд эрк биш күцәх *внашин* *решаю* *закон* йос гаргьна. / Эн цуг Союзин правительств—СССР-ин Народн Комиссармудин Совет бүрдәдмн.

Салу республикт, краймудт, областьмудт, балгьс-дар болн райодар эврәннь депутатрин Совет бәädмн. / Эдн эврә керг-*в тв* *гелн* *решаю* үүлән дорнь хәләгьәд хагьлдмн.

СССР-ин граждандуд кәдлх, амрх, сургьуль сурх болн кәгшрхләрн теткл авх зөвтә. *в советн бәтн*

Болв СССР-ин граждандуд эврә зөвтә деерән эрк биш күцәх даалгьврмудта.

Кәдлмш кедж чадх улс СССР-т цугтан эврәннь күчән өгх зөвтә. / Эс кәдлсн күн—хот эдлшго. / *в*

*көчө кә бабабаат
төм кә сәт!*

СССР-ин граждан болгъна эрк биш кӯдәх әрүн даалгъврнь-эврәннь социалистическ төрскн газран харсл-гън.

2. СССР-ин ОЛН ӘМТН.

Союзин маш ик газрт 170 сай кӯн бәәршгднә.

Бәәршсн улсин тоогъар болхла СССР нарт делкән орн-нутгуд дотр 3-гч ормд бәәнә.

СССР-ин әмтн эврәннь келн әмтнә составар йир олн зүсн. Советск Союзд дегд олн зүсн келн улс бәәцхәнә. Эдн нег-негнәсн эврә келн, эдл-ахугъин болн дотр бәадлин эвәр йилгърцхәнә.

168-гч халхд бәәх картд тана меддг келн улс альд бәәхинь олтн.

Хол зах газрар бәәсн харнъгъу улсиг хаана Российин чиновникуд, купцир хәәрлт угагъар даджрдж тондг билә. Орсмуд толгъалгч келн улс бәәсмн. СССР-т бӯүрлсн олн келн әмтиг хаана орс чиновникуд толгъалдг билә. Орс келн правительственн альк нег учрежденьд эрки келн бәәсмн. Школмудт ганцхн орс келәр сургъдг билә.

Келн әмтнә икнкднь эврә бичг, эврә ўзг уга билә.

Даджрлгънд бәәх келн әмтсиг эднә бийсиннь хорта дәәснлә хаана йоснла ноолдхаснь дальтрулдж мекләд, хаана правительств олн келн улсиг нег-негнүрнь тӯкрдг билә. Орс биш, талдан багъ келн әмтнә кӯч-көлсчнриг хәәр-бәәр угагъар даджрлгънд, мекллгънд эднә эдл-аху тарад, бийснь угарәд бәәсмн.

Алдр Октябрьск Социалистическ Революций орсин орна олн әмтсиг сулхад, Советск Социалистическ Республиксин Союзин әдл зөв-йоста члед кев.

Союзин газрин захар промышленность болн селәнә эдл-аху тӯргәр өсдж йовна; олн зүсн келн әмтнә улс

Делкән карт.

1. КАПИТАЛИСТИЧЕСК ОРН-НУТГУД.

Газрин могълцг деер СССР-әс талдан кесг орн-нутг бәәнә. Болв СССР-т кәдлмшч класст болн күч-кәлсәрни бәәдг крестьянмудин гарт йосн бәәнә. Зуг СССР-т социалистическ эдл-ахун тосхлгән болджана.

Наадк орн-нутгудт цугтаднъ капиталистнр болн помещикүд эзн болна. Йосн чигн эднә гарт, газрин ик зунь, фабрикуд болн заводмуд цугтан эднә болдж бәәнә.

Кәдлмшч класс болн күч-кәлсәрни бәәдг крестьянмуд наадк орн-нутгудар капиталистнрт болн помещикүдт кәдлнә.

Капиталистнр болн помещикүд эднә күч-кәлсинь эврә бийсиннъ байджлгънд зәөрән икдүлхд олзлна.

Капиталистическ орн-нутгудин күч-кәлсәрни бәәдг улс, эврә бийд кергтә тоот теджәл-теткүлән болн эд-таврар ямр дүнъгә кергтә болна, түүг хулддж авдг аргъ уга. Талин орн-нутга рынкс ик өмннъ эд-таврар дүүрәд чикгдсн бәәдж.

Дә өскхин төлә зер-зев белддж кеджәх дәәнә про-мышленностәс бишнък промышленностин кесг отрасльмуд зогслдцхав.

Производствнъ багърад ирв. *Заводмуд болн фабрикс хаагддг* болв. Дала эд-тавриг үрәггәд хайдг болв: үсиг голур асхв, тенъгсүр кофе асхв.

Зүгәр кесг сай кәдлмшч улс харгънад үкджәц-хәнә.

Крестьянмудин бaaдл болв чигн сaн биш. Газрин ик зунь помещик, кулакудин гарт бaaнa, кесг зун сай крестьян улс эврaннь oрк-бyлaн теджaх ургьц гаргьдж авч чадх газр уга.

Кoдлмшчнрт болн крестьянмудт капиталистическ орн-нутгт зoв-йосн уга. Эврaннь бaaдлaн ясхин тoлa ноолда эдниг кесн цагт, капиталистириг болн помещикyдиг татад полиций болн церг oмнaснь босна. Кoдлмшчирин хургиг тарагьад кoбчкнa. Кoдлмшчнриг болн крeстьянмудиг цокад тyурмд суулгьна, эс гидж алчкна. Тер дотрас фашистск йосн бaaх Германьд, Итальд болн буржуазн военщинар толгьалгдджах орн-нутгт—Японьд кyч-кoлсaрн бaaдг улсин бaaдл дегд тyрy болчкад, тoрyц эврa зoв уга болна.

Капиталистическ цуг орн-нутгудар кoдлмшчнрин класс коммунистическ парть толгьачта, капиталистнрин, помещикyдин болн эднa правительствин oмнaс икар зyткяж ноолда кедж йовна.

Забастовк келдaд, „oлн поход“ кeцxанa. Кесг орн-нутгудар полицлa болн церглa зep-зeвтa ноолдан болад, ик восстаний болна.

2. КАПИТАЛИСТИЧЕСК ОРН-НУТГИН КОЛОНЬС.

Газрин мoгьлцигн зургьана кесн тавн хyвнь капиталистнрин йоснд бaaнa.

Ик олз yзхин тoлa, капиталистнр эврaннь эд-таврап хулдхин, килвр сирьe болн кoдлмшин килвр кyч авхин кергт, шин газрмуд хaaцxанa. Ик чидлтa капиталистическ государствe тиим учрар ик зoбортa орчлнyгта, болв эв-аргь уга орн-нутгудиг орулдж авад, эднaннь тoлa дань хоорндан дa бoсхад гарцxана. Тингдж кyчн бишaр орулдж авсн нутгудиг **КОЛОНЬС** гидж нерaдлмн. Капиталистнр тер газрт йоста эзн болцxана.

Эдн тенд ик олзтагьар эврaннь эд-таврап хулдна.

Эдн тенд ямаран малтвр орчлнъгин зөөр бääсн болна—
цугтаднь эзн болад нойрхна. Эдн *хääр-бääр угагъар
тонад, бääрн улсас газринь буладж авад, эврä
бийдән кöдлүүлнä, бääсн суръег бий талан зöднä.*

Капиталистическ государствсин орулдж авсн орн-
нутгуд икнкдән тропическ поясд бääнä.

Энд климатнь халун, кесг анъг газрар серүн, тегäд
чигн ургъмл сән болна. Энд күүнд кергтä үнтä гара
ургъмлмуд бääнä—каучуковый модн, хинный модн,
öдмгин модн, коксовый пальм, шикрин тросник, банан
ургъна. Кофе, какао, тутргъин болн каучукин плантац
маш ик ургъц öгнä. Малтвр зөөр бас элвг—хоргълджна,
мөнъгнä, зесин, алтна болн н. ч.

Эн тоот зөөриг колониальн орн-нутгас бий талан
хääрлт угагъар зöцхәнä.

Кесг олн келн äмтн эн колониальн орн-нутгудар
бääцхәнä.

Колониальн орн-нутгин äмтнä джиргъл йир түрү.
Кöдлмш кехшв гихлä, түүрмд дүрх. Äрвджго эндү
гаргъхлань—махмудин закрмджла харгъх. Малягъар
үктлнь цоклгън йир олн болна. Тер дотрас африкин
негрмүдт дегд ик зовлнъта.

Цергин чидлär бүүкн селä туугъад, төмр хаалгъ эс
гидж шоссейн хаалгъ тавлгънд кöдлгнä. Зәрмдән белкүс-
цä улмта усн дотр кöдлцхәнä. Машин угагъар, гарар
кöдлмш кенä. Тосхлгъна материалиг негрмүд бий деерән
зöбцхәнä. Негр капиталистд машинд орхнь олзта. Маши
йовулхин кергт түүлэнднь дала гару гаргъх кергтä
болна. Негр төрүц öнъгär гилтä кöдлнä. Бензин дегд
үнтä, негрин идг хотнь—банан—йир кимд болна.

Колонья зөөриг капиталистнр чилäсн деерән, кöдлмшч
улсиг аврлт угагъар алджацхана. Колониальн орн-нутгин
ämтн болн негрмүд, күчн биш кöдлмшäс, хаалгъ келгънäs,
плантацд, гемäs минъгъадär үклддж бääнä. Африкд зуг

ганцхн Бельгийск колоньд төмр хаалгъ бэрлгънд арвн долан миньгън негр үксмн.

Болв колоньсин чигн кўч-көлсчнр даджрдж бääх капиталистнрин өмнäs ода босдг болв. Колоньсар революционн движеньс өргдждж йовна. Улм зöргтägъяр, улм серлтägъяр, коммунистическ партин гардвртагъяр колоня кўч-көлсчнр босдг болв.

Газр деер эврä медрлтä шишлинъ гидж тоолгдджах орн-нутг чигн бääнä, болв үнärtән болхла тним орн-нүтг ик чидлтä капиталистическ государствин гарт бääнä. Тним орн-нутгин негнъ—маш ик нигтär бүүрлсн *Китд*.

3. ЭРКН ЧИНРТÄ КАПИТАЛИСТИЧЕСК ОРН-НУТГУД БОЛН ЭДНÄ КОЛОНЬС.

Американ Соединен Штат (США) капиталистическ орн-нутгудас хамгин байн орн-нутг болдмн.

Американ Соединенн штатмуд ар үзгин Американ *центральный* болн *өмн хувинь* эзджәнä.

Картд Соединенн штатмуд болн эднä столиц Вашингтон балгъс олтн.

Картар США ямаран пояст бääхинь олтн.

США ямаран орн-нутгта захлджахинь, ямаран дала өөрнъ бääхинь олтн.

Нью-Йоркас Ленинград күртл оддг хаалгъ хälätн.

США-н эрки чинртä колоньс: Тихий далад бääх Гавайск, Филиппинск арлмуд, болн Северн Американ барун-ар хүвд бääх, Аляска тоха арл.

Картд эдниг олтн.

Гавайск болн Филиппинск арлмуд халун пояст бääнä. Эдн кофин, какао, банаан плантаций ургъадмн.

Картар Филиппинск арл Нью-Йорк балгъсн хоорнд ямаран хаалгъар залгълдан болдгинь хälätн.

Англий. Западн Европин эргär бääх Великобритания гидг арлд бääнä. Англий—теньгсин орн.

Англий ямаран пояст бääхинь олтн.

Картд Англиг болн энүнä столиц *Лондониг* олтн.

Англий ик урд цагас нааран тенъгсәр арсм кедж йовсмн. Энүнә кермд нарт делкән оln зүсн тенъгсәр йовджасмн. Ик зөөртә газрмуд эн буладж авсмн.

Англин буладж авсн газрин агъу, Англин бийәснь 140 холван ик. Англин эзджәх газр ямр дүнъгә икинъ картар хәләтн. Эдн Англин бийиннь онъглә әдл будгар будгддж.

Эздж бәәх газрин эркън: *Индий, Австралий, Южно-Африканск Союз, Канада.*

Эдннг картд олтн.

Англин эзджәх газрнь икнъкдән Индийск далад бәәнә.

Англәс Индий күртл оддг тенъгсин ахр хаалгъ Средиземное болн Красное тенъгсмүдәр дамдjad одна. Англин капиталистнрт эн эркън чинртә хаалгъ. Эн хаалгъ колоньсиг хәләдж хархд болн талин капиталистическ орн-нутгудин дәврлгънәс эднән харсхд сән.

Картар Англәс мана СССР-ин ар үзгин порте күртл болн хәрү йовдг усна хаалгъ хәләтн.

Франция Европин барун хүвднъ бәәнә.

Картд Франциг болн энүнә столиц Париж олтн.

Альк дулан пояст бәәхинъ олтн.

Ямаран далагъар бүслгддж. Ямаран орн-нутгла захдддж бәәнә.

Франций—СССР-ин дару ордг Европин хойрдгч орн-нутг.

Картар Москвагъас Париж альк халхд бәәхинъ олтн.

Картар Москвагъас Париж ордг төмр хаалгъ олтн.

Франций дала болсн колоньста.

Карт хәләгъәд Францин колонь ямаран ик агъу эзлсинъ меддж авти. Тедн Францин орн-нутг ширдәтә онъгәр будата.

Францин эздж бәәх колониальн газрмуднъ Францин бийәснь 22 дакдж ик.

Францин колоньс Африкин барун-ар үзгт бәәнә;

Африкин зүн-өмн үзгин эргär бääх *Мадагаскар* арл,
Азд *Индо-Китайи* зүн хүвинь эзлнä.

Картд Францин колоньс олдж автн.

Картар хäläтн: Африкин ар үзгин эргär бääх французск
колоньур альк теньгсär хаалгъ одна. Ямаран хаалгър
Францас Индо-Китай күртл эд-тавр авч одлв.

Германий. Европин дунд алднд **Германий** бääршдж.

Картд Германия болн энүнä столиц **Берлиниг** олтн.

Ямаран пояст Германия бääхинь олтн.

Картар хäläггäд ямаран орн-нутгла захлцдж бääхинь
темдглтн. Альк халхарн теньгслä захлцна.

Картар хäläггäд, Берлин Москвагъас аль үзгт бääхинь
медж автн.

Одгä цагт Германия колонь уга. Бääсн колоньсинь
империалистическ дääнлä булаггäд авчксмн. Германия
фашистск правительств, дакн ик дä öскхär белдджәнä.
Колонь буладж авхар седжәнä.

Италий. Европин өмн үзгт Италий бääнä.

Картд Италин арлмуд болн тоха арлмуд олтн. Альк
теньгст эдн бääнä. Италин столиц Рим олтн.

Африкд Италин ик колоньс бääнä. Одахн Италий
Африкд **Абиссиниг** зер-зевин күчär буладж авв. Италин
фашистнр Германия фашистнрлä негдäд, **Испанä** күч-
көлсärн бääдг улсла дääллäд, тер орн-нутгиг бийиннь
үлмäd орулхар седжәнä.

Япокий. Англий мет,—бас теньгсин орн-нутг. Эн Азин
зүн үзгин эргär бääдг арлмудар бääнä.

Картд Япониг болн энүнä столиц **Токио** олтн.

Картд хäläггäд, ямаран пояст бääхинь олтн.

Картар хäläтн: Москвагъас Японий ямаран үзгт бääхинь
олтн; Японий СССР-лä аль алднар захлцна; ямаран хаалгър
Москвагъас Токио күртл оддж болх.

Япона эркн чинртä колоньс: **Корея** болн **Формоза**
арл. Эн сүл джилмүдт Японий **Маньчжуриг** күчär
орулад авв. Дакн шин газр орулдж авхар Китлä дä
кедж йовна.

Картд Япона колоньс олти.

Китд. Китд Азин зүн-öмн бääдмн.

Картд Китдиг боли энүнä столиц **Нанкин** олти.

Альк пояст бääхинь меддж авти.

Картар Москвагъас Нанкинд ягъдж одхинь хäläти.

Китдин орчлнъгин малтвр зöör ик урд цагас нааран талин ордудин капиталистирин джилв кюрдж билä. Китд тал Япона, Англин, Америкин боли Францин капиталиствр эврәннь эд-тавран зööv.

Эдн энд газр хулддж авад, шахт боли рудник, заводмуд бярцхäv. Эдн Китдин орчлнъгин малтвр зöör боли Китдин промышленностиг цугтагъинь гартан орулдж авцхав.

Öдгä цагт Китдин күч-көлсärн бääдг улс, Япона дääчнрäs элдв некмгäя кевär тöрскн газран харсдж бääнä.

Иью-Йоркас, Лондонас, Парижас, Токиогъас боли Сан-Францискас Китдур кермдүд ямаран хаалгъар оддгинь олти.

13/11 - 39

камерено

Г.Б. 24/IX 39г.

Г А Р Г.

СОВЕТСК СОЦИАЛИСТИЧЕСК РЕСПУБЛИКСИН СОЮЗ (СССР).

I. СССР газр деер ямр сүүртä бääнä	3
II. СССР-ин орчлнь болн оли äмтнä	11
джиргълнн бääдл	—
1. Полярн зон	30
2. Тундрин зон	47
3. Тайган зон	69
4. Семрү ð-шугьу модна зон	81
5. Лесостепин болн черноземн теегин зон.	99
6. Хагсу теегин зон	111
7. Көдäсин зон	123
8. Подтропическ зон	139
9. Уулс	—
III. СССР-иг багтнь хälläлгън	154
IV. СССР-ин политическ обзор	165
ДЕЛКÄН КАРТ	169

Орчулснь БОЛДРА Б.

Редакторнь ШАЛВРА Г.

Корректорнь ДОРДЖИН С.

Сдано в набор 8/IX—38 г.

Подписано к печати 1/X—38 г.

Формат бумаги 60×92^{1/16}

Печатных листов 1½

Бумажных листов.

Көдич. знаков в печ. листе 35.000

Тираж 4500+150.

Заказ № 1667.

Главлито Е. А.—№ 3923

Цена 60 коп. Переплет 20 коп. Карта 70 коп.

8431

Л. Г. ТЕРЕХОВА и В. Г. ЭРДЕЛИ

ГЕОГРАФИЯ

часть II

ЧЕТВЕРТЫЙ ГОД ОБУЧЕНИЯ

Перевел Болдырев Б. Ш.

На калмыцком языке